

Date of Publication 10th Posted on Every Month

જુલાઈ : ૨૦૧૪

વર્ષ : ૯, અંક : ૧

રૂ. ૨૦

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)

સમાનો પ્રપા । (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानो प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ८

जुलाई : २०१४

अंक : १

परामर्शनसमिति
धीरु परीभ प्रमुभ
रतिलाव बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य
उषा उपाध्याय
प्रकाशनमन्त्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ .०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.

¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.

¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા □ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.

¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.

¹/₁₅₇₅₀ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટફર્ટીલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ. વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૬ ☞ ૨૬૫૬૪૨૭૯

અ નુ ક મ

- પ્રમુખપદેથી : સાહિત્ય અને માન્યતા, ધીરુ પરીખ 6
-
- કવિતા : બે કાવ્યો, નિરંજન ભગત 11, સ્મરણમંજરી, નલિન રાવળ
12, બોલો, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 13, અજવાળું કરી લીધું, હરીશ ધોબી
13, બે સોનેટ, દેવેન્દ્ર દવે 14, વય તો એમ જ વધે, હરિકૃષ્ણ
પાઠક 15
-
- વાર્તા : સુખમિતિ વા દુઃખમિતિ વા, સતીશ વૈષ્ણવ 16
-
- ભારતીય સાહિત્ય : મારો ગુરુમંત્ર, અરુણા જાડેજા 32
-
- આસ્વાદ : કવિશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠની પ્રભાવક રચના, હું ક્યાં બારીબહાર
રહું છું ?, લાભશંકર ઠાકર 40
-
- વક્તવ્ય : અહ્યાશીમે, નિરંજન ભગત 42
-
- પ્રાસંગિક : ચિનુ મોદી : કાલધર્મા કવિ, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 45,
સચ્ચિદાનંદ-સન્માન પ્રસંગે, રતિલાલ બોરીસાગર 48
-
- શ્રદ્ધાંજલિ : શ્રેણિકભાઈ-કસ્તૂરભાઈ, રઘુવીર ચૌધરી 53
-
- અભ્યાસ : સાક્ષરનાયક ગોવર્ધનરામનો અપૂર્ણ નિબંધ : 'સાક્ષરજીવન',
હસિત મહેતા 58
-
- ગ્રંથાવલોકન/સમીક્ષા : ઝાકળ અને તડકાની વચ્ચે પ્રગટેલી ગઝલો, રાજેશ વ્યાસ
'મિસ્કીન' 70, મોરારીબાપુની મુખોમુખ, ઉંકેશ ઓઝા 74
-
- આવરણચિત્ર : પીયૂષ ઠક્કર 76
-
- આસ્વાદનોંધ
-
- આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 79
-
- પત્રસેતુ : હસમુખ બારાડી 83, દર્શક આચાર્ય 84
-
- આ અંકના લેખકો : 88
-
- આવરણ : જ્યોત્સ્ના ભટ્ટ
-

માન્યતા દ્વારા શ્રદ્ધા કે અંધશ્રદ્ધા બંને અનુસ્યૂત છે. વ્યક્તિમાત્ર કોઈ ને કોઈ માન્યતા ધરાવે છે. જમાને જમાને એમાં પરિવર્તન આવ્યાં છે અને આવતાં પણ રહેશે. માન્યતા એ એક રીતે જોઈએ તો લાગણી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એમાં બુદ્ધિ ક્યારેક અડચણરૂપ બને છે તો ક્યારેક સમર્થક અને સંવર્ધક બને છે. આમ, માન્યતાનો ચોકો બુદ્ધિથી સાવ નિરપેક્ષ કે નિરાળો છે તેમ માની શકાતું નથી. આને કારણે જમાનાઓથી સર્જક પોતાનાં સર્જનોમાં માન્યતાઓને ગૂંથતો આવ્યો છે.

કેટલાકનું એવું પણ માનવું છે કે સર્જક માટે માન્યતા અસમ્બંધ કે અપ્રસ્તુત (irrelevant) છે. સર્જકે પોતાની કે માનવસમૂહની કોઈ માન્યતાને કઈ રીતે પોતાની કૃતિમાં અભિવ્યક્ત કરી છે તે રીત જ સર્જનનો વિશેષ છે. જ્યારે કેટલાકનું એવું માનવું છે કે સાહિત્યમાં કોઈ ને કોઈ રીતે સર્જકની માન્યતા તેના સર્જનમાં એક યા બીજા રૂપે કે રીતે આવતી જ હોય છે.

આ બાબતે અંગ્રેજી નામી વિવેચક બેન જોન્સન (Ben Jonson, ૧૫૭૨-૧૬૩૭) જણાવે છે :

‘If men with impartiality, and not asquint, look towards the offices and functions of a poet, they will easily conclude to themselves the impossibility of any man’s being the good poet, without first being a good man.’ (જો માણસો આડી અવડી પંચાત છોડીને નિષ્પક્ષપણે કવિનાં કાર્યો અને સ્થાનો તરફ દૃષ્ટિ નાખે તો તેઓ એવા નિષ્કર્ષ પર આવશે વ્યક્તિ સારી વ્યક્તિ બન્યા વગર સારો કવિ બની શકે નહીં એ અશક્ય છે.)

જોન્સને ‘ધ સિસ્ટર યુનિવર્સિટીઝ’ને ‘વોલ્પોન’ (Volpon) અર્પણ કરતાં આ વિચારણા પ્રકટ કરી હતી. ત્યારપછી તો આ મુદ્દા પર અનેક વિચારો પ્રકટ થતા રહ્યા છે. કવિ વર્ડ્ઝવર્થ પર વાત કરતાં લૉર્ડ રસેલ (Lord Russell) જોન્સનથી વિપરીત વિચાર રજૂ કરે છે :

“In his youth Wordsworth sympathised with the French Revolution, went to France, wrote good poetry, and had a natural daughter. At this period he was a ‘bad’ man. Then he became ‘good’, abandoned his daughter, adopted correct principles, and wrote bad poetry. It is difficult to think of any instance of a poet who was ‘good’ at the time when he was writing good poetry.

(તેના યૌવનકાળમાં વર્ડ્ઝવર્થે ફ્રેન્ચ કાન્તિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી, ફ્રાન્સ ગયા હતા, સારી કવિતાનું સર્જન કર્યું હતું; અને સ્વાભાવિક ક્રમે જ એક પુત્રી જન્મી હતી. આ ગાળા દરમિયાન એ એક 'ખરાબ' માણસ હતા. પછી એ 'સારા' બન્યા, પોતાની પુત્રીનો ત્યાગ કર્યો, સાચા સિદ્ધાંતોને અપનાવ્યા અને 'ખરાબ' કવિતા રચી. કોઈ પણ કવિ માટે એ 'સારી' કવિતા રચતો હોય ત્યારે એ 'સારો' માણસ જ હોય એવા દૃષ્ટાંતનો વિચાર કરવો મુશ્કેલ છે.)

આમ, સર્જકનું વ્યક્તિત્વ અને એનું સર્જકત્વ એ બંને વચ્ચે ક્યારેક મેળ હોય તો ક્યારેક મેળ ના પણ હોય; પરંતુ એની સાથે એના સર્જનને કશી લેવાદેવા નથી. વાચક-ભાવક-વિવેચકે તો સર્જનમાં અભિવ્યક્ત થયેલી માન્યતા-શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા-ને સર્જકના વ્યક્તિત્વ સાથે જોડ્યા વિના એના સર્જનાત્મક કલાસ્વરૂપને જ માણવાનું હોય છે.

આપણા કવિ બાલાશંકર કંથારિયા વિશે જે વાતો-વિગતો જાણમાં છે તેને નજરઅંદાજ કરીને જ તેમની કવિતાને માણવી જોઈએ. એમને જ્યારે કોઈ કારણસર પકડીને લઈ જવામાં આવ્યા ત્યારે તેમણે પોતાની પત્નીને લખેલી ગઝલ યાદ કરો :

‘ગુજારે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સહેજે
ગણ્યું જે પ્યારું પ્યારાએ અતિ પ્યારું ગણી લેજે.’

બાલાશંકરે જે શ્રદ્ધા-માન્યતા આ પંક્તિઓમાં રજૂ કરી છે તેમાં પોતે માને છે એવું હોય તો એમના વર્તનમાં એ પ્રતિબિંબિત કેમ નહિ થયું હોય તેવો પ્રશ્ન કોઈને થાય તે સ્વાભાવિક છે, પણ જે આ કવિના જીવનઘટકો જાણતો નથી તેને એમાં વ્યક્ત થયેલી શ્રદ્ધા અને કવિજીવનની વિપરીત વર્તણૂક બાબતે કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થવાની શક્યતા નથી. આમ, કાવ્યમાં કે કોઈ પણ સર્જનમાં શ્રદ્ધા-માન્યતા એ એના કાવ્યાવતરણને બાધક બનતી નથી.

કલાપીના જીવનનો પ્રણયકિસ્સો જાણીતો છે. એમની અને ગુજરાતી સાહિત્યની અમર ગઝલ ‘આપની યાદી’ની આ પંક્તિઓ જુઓ :

‘માશૂકના ગાલો તણી લાલી મહી લાલી અને
જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની.’

કલાપી રાજવી હતા. આથી એમનાં લગ્ન વખતે પત્ની સાથે આવેલી ખવાસણ શોભના પ્રત્યે તેમનું મન આકર્ષાયું હતું અને જીવનમાં પ્રણયત્રિકોણ રચાયો હતો. પણ એ પ્રિયાપ્રેમનો વિકાસ પ્રભુપ્રેમ સુધી વિસ્તરી જાય છે તે ઉપરની પંક્તિઓમાં વાંચી શકાશે. માશૂકના ગાલોની લાલીની વાતથી કોઈ અહીં શોભનાના ગાલનો વિચાર કરી બેસે. પણ કવિએ તો પ્રિયતમા શોભનાના રતૂમડા ગાલોની વાત નથી કરી. એમણે તો વાત કરી છે માશૂકના એ રાતા ગાલોની લાલીમાંના લાલાશના તત્ત્વની – The redness in the red cheeks of the beloved. એટલે કે કવિનો વર્ણવેલ વિષય

માશૂકાના લાલ ગાલનો નથી, પરંતુ એ રાતા ગાલમાં તે રતાશનું તત્ત્વ છે તે મને તારી એટલે કે પ્રભુની હસ્તીની નિશાનીરૂપ લાગે છે એમ કવિનો અભિગમ અહીં પ્રિયાપ્રેમમાંથી પ્રભુપ્રેમ તરફનો છે તે સમજી શકાશે. આથી અહીં પ્રિયાના ગાલની રતાશમાંના રાતા તત્ત્વને પ્રભુરૂપે પામવાની કવિની શ્રદ્ધા કે માન્યતા કરતાં એની કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ ‘માશૂકના ગાલો તણી લાલી મહીં લાલી’ શબ્દો કવિની સર્જકતાના ઘોતક બની રહે છે. કવિની આ વ્યક્ત થયેલી પ્રભુપ્રીતિ સાચી કે દંભી એવા સવાલો સાચા કાવ્યભાવક અને સુજ્ઞ કાવ્યવિવેચક માટે અહીં અપ્રસ્તુત બની રહે છે. આમ, કાવ્યમાં કે કોઈ પણ સર્જનમાં માન્યતા કે શ્રદ્ધાની ખરાઈ-ખોટાઈ મહત્ત્વની નથી, બલકે તેની કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિનો મહિમા છે. અને જો કવિની આ કબૂલાતને સ્વીકારી લઈએ તો એમાં કવિનો મનોવિકાર નહીં પણ મનોવિકાસ વિષય તરીકે પણ આનંદ આપી રહેશે.

કાન્તના વિખ્યાત કાવ્ય ‘સાગર અને શશી’માં આવતા શબ્દો ‘પિતા, કાલના સર્વ સંતાપ શામે’માં કોઈ ‘પિતા’ સંબોધનને કાન્ત પરની ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરની ચર્ચાના ચૂંથણમાં પડ્યા વગર એ કેવળ એમની પ્રભુસત્તા અને પ્રભુસામર્થ્યને સંકેતે છે તે સમજ કાવ્યના આનંદલોકમાં લઈ જાય છે. એમની ખ્રિસ્તી ધર્મની આસ્થા એ અહીં કાવ્યના આસ્વાદનમાં અવરોધરૂપ ના બની શકે. ‘પિતા’ને સ્થાને કવિએ ‘પ્રભુ’ મૂક્યું હોત તો આ કાવ્ય ભારતીય તત્ત્વવિચારણાને સ્વીકૃત બનત એવી કોઈ વાહિયાત વિવેચના કરે તો તે કાવ્યતત્ત્વને તારક નહીં પણ મારક બની જાય છે. સર્જકની શ્રદ્ધા કે માન્યતાની સાથે સાચા ભાવકને કશી લેવાદેવા ન હોવી જોઈએ. સાચા ભાવકે તો એનું કવિતારૂપે કવિએ કરેલું નિરૂપણ જ કાવ્યાસ્વાદનો અને સર્જકની સર્જકતાના મૂલ્યબોધ માટેનો સાચો મુદ્દો હોઈ શકે.

સર્જકમાં સર્જકની શ્રદ્ધા-માન્યતાનો આ મુદ્દો પશ્ચિમમાં પણ ખૂબ ચર્ચાનો વિષય બનેલો છે. કેર-Kerr ઉપનામધારી અમેરિકન પત્રકાર અને સર્જક રોબર્ટ હેન્રી ન્યુએલે (Robert Henry Newell, ૧૮૩૬-૧૯૦૧) પોતાના ‘Literature and Belief’ નામના પુસ્તકમાં એક સ્થળે આ વિશે વાત કરતાં કહ્યું છે :

‘In our time this problem of the relation between literature and belief has obsessed critics, especially during the last thirty years or so.’

(આપણા સમયગાળામાં સાહિત્ય અને માન્યતા વચ્ચેના સંબંધ, છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષમાં તો ખાસ, વિવેચકોને ઘેરી લીધા છે.)

આગળ જતાં આનાં કારણોમાં આજના ધર્માવિયા યુગમાં કોઈ સાંસ્કૃતિક એકતા જણાતી નથી અને તેને કારણે માણસના મનમાં અનેક માન્યતાઓ – વિચારોનો ધસારો થયો છે. વળી, ધર્મોના વાડાઓએ પણ આ માન્યતાઓના ક્ષેત્રને પ્રદૂષિત કર્યું છે તે એટલે સુધી કે આત્મજ્ઞાન અને ધાર્મિક પરંપરાઓની બાબતે કોઈ

પણ સર્જક મુક્તવિહારી છે.

જ્યોર્જ સાન્તાયનાએ ડૅન્ટિનો હવાલો આપીને આ જ વાત કરી છે કે કોઈ પણ વિશાળ અને પ્રામાણિક એવી કલ્પનામાં અલૌકિક વાત સર્જકના મનમાં-મગજમાં એક વિચાર-ખ્યાલ-માન્યતા તરીકે પ્રકટ થાય છે. આ વાત સર્જકના પોતાના સમયના પ્રભાવનું પરિણામ છે, અને એથી એ સ્વાભાવિક છે. જો એનાથી એટલે કે પોતાના સમયથી વિપરીત વિચારે તો તેને સંપૂર્ણ કલાત્મક અભિવ્યક્તિ આપી શકે નહીં. આ રીતે કોઈ પણ પ્રકારની માન્યતા સર્જક માટે જે કાચી સામગ્રી બની શકે તેનો સાહિત્યિક આવિષ્કાર સમયાનુકૂલ સર્જનપ્રક્રિયામાં થતો હોય છે.

ડૅન્ટિ વિશે વાત કરતાં ટી. એસ. એલિયટે પોતાના એ નિબંધમાં કહ્યું છે :

“You can not afford to ignore Dante’s philosophical and theological beliefs, or to skip the passages which express them most clearly; but on the other hand you are not called upon to believe them yourself. It is wrong to think that there are parts of ‘Divine Comedy’ which are of interest only to Catholics or to medievalists. For there is a difference between philosophical belief and poetic assent.’

(ડૅન્ટિની તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અને ધર્મશાસ્ત્રવિષયક માન્યતા તરફ દુર્લક્ષ આપવું તમને પાલવી શકે નહીં, અથવા એમને અતિ સ્પષ્ટ રીતે અભિવ્યક્ત કરતા ફકરાઓ તરફ દુર્લક્ષ કરવાનું પણ પાલવી શકે નહીં; તો બીજી તરફથી તમને એમાં શ્રદ્ધા રાખવાનું પણ કહેવામાં આવતું નથી. ડિવાઇન કોમેડિના એવા કેટલાક અંશો છે કે જે માત્ર કેથોલિકોને કે મધ્યકાલીનોને રસ પડે તેવા છે તેમ કહેવું પણ ખોટું છે. કારણ એ કે તાત્ત્વિક માન્યતાઓ અને કાવ્યાત્મક સ્વીકૃતિ વચ્ચે તફાવત છે.)

આમ, એલિયટે પણ કવિતાના કાવ્યત્વ અને એમાં રજૂ થયેલી માન્યતાઓ વચ્ચે ભેદ પાડી બતાવ્યો છે. ડેવિડ ડેચિઝ (David Daiches) પણ પોતાના પુસ્તક ‘અ સ્ટડી ઓવ લિટરેચર’માં આ જ મુદ્દો ચર્ચે છે. તે કહે છે :

‘If literary value consisted merely in the patterning of ideas or images or both, such questions could be easily dismissed.’

(જો સાહિત્યિક મૂલ્ય માત્ર વિચારો કે કલ્પનોને સ્વીકારીને તેને થાબડવામાં જ હોય તો આવા પ્રશ્નો સહેલાઈથી રદ કરી શકાતા હોય છે.)

બર્ન (Burn) પોતાની એક કાવ્યકૃતિમાં પોતાના પ્રેમને લાલ ગુલાબ સાથે સરખાવે છે ત્યારે બર્નનું ગુલાબ અને તેના લાલ રંગ પ્રત્યે કેવું વલણ છે તેની માહિતી મેળવવાનો અર્થ નથી, કે પ્રયત્ન પણ કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે આપણામાંનાં ઘણાં લોકો આ બે શબ્દો - ગુલાબ અને લાલ રંગ - સૌંદર્ય અને તાજગી દર્શાવનારા છે, તે જાણે

છે, સમજે છે.

મિલ્ટને 'પેરેડાઈસ લોસ્ટ' કાવ્યના અંતે આદમ અને ઇવના સંદર્ભે જે રજૂઆત કરી છે તે પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે :

'Some natural tears they dropped, but wiped
Them soon world was all before them, where to choose
Their place of rest, and Providence their guide;
They hand in hand with wandering steps and slow,
Through Eden took their solitary way.'

(કેટલાંક કુદરતી આંસુ તેમણે સાર્યાં, પણ તરત જ લૂછી નાખ્યાં
તેમની સામે સૃષ્ટિ હતી, પોતાના આરામ માટેનું સ્થાન ક્યાં
પસંદ કરવું, અને પ્રભુ તેમનો માર્ગદર્શક હતો;
ભટકતાં પગલે હાથમાં હાથ પકડીને ધીરેધીરે
ઈડનમાંથી તેમનો એકાકી રાહ પકડ્યો.)

આમ તો મિલ્ટન આસ્થાવાદી હતો છતાં અહીંયાં એણે ઈડનગાર્ડનમાંથી આદમ અને ઈવને એકબીજાનો હાથ પકડીને તેમના એકાકી માર્ગો આગળ વધતા બતાવ્યા છે તેમાં 'પ્રભુ' (Providence) શબ્દ એ આસ્થાનો સૂચક હોવા છતાં પણ અહીં જે રીતે નાયક-નાયિકાનું ધીમી ગતિએ આગળ વધવાનું દર્શાવ્યું છે તે વર્ણનમાં માન્યતા નહીં પણ કલાતત્ત્વની સરસ-તાનું નિરૂપણ બની રહે છે. આથી કાવ્યવાચકે અહીં આદમ-ઈવની પ્રભુશ્રદ્ધા કરતાં એમની ગતિવિધિના વર્ણનનું કાવ્યભવન કરવાનું છે.

આવાં અનેક ઉદાહરણો અનેક ભાષાના સાહિત્યમાંથી મળી આવશે. પણ મુદ્દાની વાત એ છે કે સાહિત્યની કલાકૃતિમાં માન્યતા-શ્રદ્ધા વગેરેના વિષયગત મુદ્દાને મહત્તા આપ્યા કરતાં એ મુદ્દાઓની સર્જકે કેવી કલાત્મક અભિવ્યક્તિ કરી છે તે સાહિત્યમાં કલાનો આનંદ લેવા માટે પૂરતી છે. સાચા ભાવકે સાહિત્યની કૃતિમાં પોતાને સ્વીકાર્યે એવી માન્યતા કે અસ્વીકાર્ય એવી માન્યતાના મુદ્દાને બાજુ પર રાખીને સાહિત્યકૃતિની કલાત્મકતાને મૂલવવી અને માણવી જોઈએ.

બે કાવ્યો | નિરંજન ભગત

૧. અક્યાશીમે

આયુષ્યના અક્યાશી વર્ષો ગયાં, સૌ હેમખેમ ગયાં,
હે અગ્નિ, તમે મારા અણુઅણુમાં છો, તમે જાણો છો એમ કેમ ગયાં.
હે અગ્નિ, મને મોહ કે લોભ થયો ત્યાં તો તમે મને ટોક્યો,
હજક તો હું કુમાર્ગે ગયો ન ગયો ત્યાં તો તમે મને રોક્યો,
એથી સૌ વર્ષો જેમ બિન્દુથી બિન્દુ પ્રતિ સીધી રેખા જાય તેમ ગયાં.
હે અગ્નિ, હવે પછી પદે પદે મારી પરે ધ્યાન ધરજો,
અંતકાળે હું કહી શકું એમ કરુણાનું દાન કરજો
કે પાંચ સૌ વર્ષો જેમ આદિથી આદિ પ્રતિ વર્તુલ જાય એમ ગયાં.

૧૮ મે, ૨૦૧૪

૨. નભ નથી

આપણી વચ્ચે જે સંબંધ છે એનું કોઈ નામ નથી,
એ તો બાવન બાહેરો છે, વાણીનું કોઈ કામ નથી.
એને કોઈ રૂપ નથી, આંખથી એ ન જોઈ શકાય,
એના ઘાટ ઘડ્યા નથી, એને ક્યાંય ન પ્રોઈ શકાય;
એ તો નિર્ગુણ છે, એને કોઈ અર્થ, કોઈ કામ નથી.
એની સાથે તુલનામાં સુવર્ણનો કોઈ તોલ નથી,
હીરા, મોતી ને માણેક એના જેવા અણમોલ નથી;
એના મૂલ્યાંકન માટે કોઈ તોલા, કોઈ ગ્રામ નથી.

સ્મરણમંજરી | નલિન રાવળ

ઉત્તુંગ ગિરિમાળાથી આચ્છાદિત

પિનાંગ

અને

કાશ્મિરની એ નયનરમ્ય નિસર્ગશ્રી

કલકલ ધ્વનિથી વહેતી

થેમ્સ

અને

ગંગાની એ શીતલ જળલહરી !

લયાન્વિત કાવ્યશૈલીથી દીપ્ત

કીટ્સ

અને

કાન્તની એ અંતર્ગૂઢ કવિતા

છંદોબદ્ધ પ્રણયકાવ્યોના પરમ

ઉદ્ગાતા યેટ્સની

એ પ્રણયાર્દ દષ્ટિ !

આધુનિકસમાજની

મર્માન્તક કવિતાના સર્જક

એલિયટની

મનુષ્યના અંતરતમ પર વરસતી

એ કરુણામય દષ્ટિ !

કથનકળાના કસબી

જેન ઓસ્ટિન

અને

શરદયંદ્રની એ અદ્ભુત

સાહિત્યસૃષ્ટિ !

કમનીય અભિનયથી તરવરતી

ઓફ્રિહેપબર્ન

અને

વહીદા રહેમાનનું અભિરામ સૌંદર્ય !

મનોરમ સંગિની

મહાથેતાનું

એ

અપરિમેય લાવણ્ય !

બોલો | હર્ષ બહાભટ્ટ

નામ લેતાં એનું અટકી જાય છે, બોલો,
એક પાગલને બધું સમજાય છે, બોલો.

ઈશ્વરે એ ગામ છોડવાને થયાં વરસો,
ત્યાં પૂજારીઓ હવે પૂજાય છે, બોલો.

આમ વરસોથી નથી ઊંઘ્યો હકીકત છે,
આમ એ સપના સમો દેખાય છે, બોલો.

કોઈ દરજ્જા માપ લઈ શકતો નથી એનું,
એ સતત નાનો ને મોટો થાય છે, બોલો.

દર વખત લો, લક્ષ્ય પોતે તાળીઓ પાડે,
જેટલી પણ વાર એ વીંધાય છે, બોલો.

એ બધાથી સાવ નોખો ને અલગ તો પણ,
એકસરખો સર્વમાં વહેંચાય છે બોલો.

અજવાળું કરી લીધું | હરીશ ધોબી

કરોળિયાએ જ્યાં સ્હેલાઈથી જાળું કરી લીધું,
મને જોઈ ઘરે પણ સ્મિત મર્માળું કરી લીધું.

જરા ઉદ્ધિગ્ન છું પણ કેં હતાશામાં નથી ડૂબ્યો,
સમયની સાથ સૌએ છો અટક્યાળું કરી લીધું.

સીધા રસ્તા ઉપર તો ચાલવું કેમેય ફાવ્યું ના,
મેં જીવતર એટલે જાતે જ કાંટાળું કરી લીધું.

નથી જોયું કદી આકાશ સામે મીટ માંડીને,
મળ્યું જે કેં એ લઈને સાંજનું વાળું કરી લીધું.

મને જ્યારે કદી પણ અંધકારે ઘેરી લીધો છે,
ગઝલ પેટાવીને ત્યારે મેં અજવાળું કરી લીધું.

બે સોનેટ | દેવેન્દ્ર દવે

૧. ચૈતન્યહીણો !

(મંદાકાન્તા)

ઊંચાં ઊંચાં સરુ તરુ તળે આપણે બે મળેલાં :
કીધી ગોષ્ઠી ઉભય વચમાં - ચાલતી કેં યુગોથી
જાણે અભો ઝરમર થતાં કાલિદાસે ન પોથી
ખોલી ! સાહી કરથી કરને ટેકરીથી ઢળેલાં.
વાંકીચૂકી સરર સરતી વીથિકા પે લખેલાં
જેવી ઘેલી સરિત ધસતી અબ્ધિને ભેટવાને
સંધ્યાકાળે દ્રુત ગતિ ધરી રેતમાં લેટવાને
હોંશે-હેતે સમય લયમાં ઓગળીને ભળેલાં !

નાની વાતે મમત કરતાં બેઉ વચ્ચે તિરાડ
ખાસ્તી એવી અરવ પડતાં... ધ્રુજતે હાથ છેડે
ફાડ્યો... મૂંગાં શિથિલ ડગલે ત્રેહ કેરો પછેડે
ઓઢ્યો ! ભોંથી જડમૂળથી શાં ઊખડે જેમ ઝાડ...
બંને આજે અલગ વસતાં, પૂરવી શંય ખીણો ?
એકાકી હું શવ સમ પડ્યો - મૂઢ ચૈતન્યહીણો !!

૨. રખે...

(શિખરિણી)

તમારો ને મારો પથ ઉભયનો સાવ અળગો :
જુદેરું જાવાનું પ્રિય, તદ્દપિ કાં આમ વળગો ?!
તમારા રસ્તે તો વન-ઉપવનો કેંક નમણાં
હશે - લીલાશોથી લસલસત ચોમેર... હમણાં
હવા ગાતી થાશે... અલસ ગતિએ પાય પડશે,
સુગંધોનાં સીંચ્યાં તરબતર ફૂલોય જડશે !

અમે જાશું સુકકી બળ બળ થતી વાટ પકડી :
સદા સૂના સૂના વિકટ ખડકો પાર... જકડી
જરાયે ના રાખે... નરદમ ઉદાસી નજરમાં
ભરીને ! એકાકી મનખ વણ ખાલી ડગરમાં.
ક્ષણો જે ગાળેલી મધુરતમ તે યાદ કરતાં
(તમારી સંગે સ્તો !) કદમ-કદમે 'આહ' ભરતાં !
રખે, મારી વાતે તમ હૃદયમાં રંજ લહતાં;
હશું એવાં, નેવાં (વચન તમને) ખૂબ ચહતાં...

વય તો એમ જ વધે | હરિકૃષ્ણ પાઠક

વય તો એમ જ વધે

વયપ્રાપ્તિનાં તોય ઉજવણાં થતાં રહે છે બધે;

જોકે વય તો એમ જ વધે.

જ્ઞાન અને હાપણને વયથી નથી કશો સંબંધ,
બાલવયે કો દષ્ટિવંત ને કોઈ જીવનભર અંધ.

ગદાપચીસી કો'ક સમેટી લેત સોળમે વર્ષે
અને જાળવે કો'ક જીવનભર, મ્હાલે માણે હર્ષે.

વનપ્રવેશનાં કવન રચે કો ભલે વટાવી સાઠી,
જોણું જગને જડે, હસે ને કહેતું : નાઠી...નાઠી !

પંદર વર્ષ વધારે કાઢ્યાં આવે અમૃતપર્વ,
બેસી રહો કે કરો ઉધામા, ફોગટ ધરવો ગર્વ !

રળો શતાબ્દી એ તો કેવળ અકસ્માત છે એવો -
ભલા ભલાને લાગ્યો ધક્કો નવ્વાણુંનો જેવો.

વયપ્રાપ્તિનાં ભલાં ઉજવણાં જુઓ, ચાલતાં બધે,
જોકે, વય તો એમ જ વધે.

ટ્રેડિંગ સેશન શરૂ થઈ ગયા પછી યાદ આવતાં કૌશલે ઘરે બગડી ગયેલા વોશિંગ મશીનની ફરિયાદ લખાવીને અવનીને જાણ કરી : ‘કાલે ચાર વાગે મિકેનિક આવશે’ અવની થોડી વાર પહેલાં જ ઓફિસે પહોંચી હતી : ‘સારું કર્યું. કાલે હું અહીંથી વહેલી નીકળી જઈશ.’ પછી આંકડાની હુતુતુતુ રમતા કમ્પ્યુટરના સ્ક્રીનને ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહેલા કૌશલને અવનીએ કાંકરિયા હોલમાં શરૂ થયેલા લેધર આઈટેમ્સના સેલની જાણ કરીને બીજું એક કામ સોંપ્યું.

સ્ટોક બ્રોકિંગ કંપનીની ઓફિસેથી સાંજે છૂટીને રોજની જેમ નવરંગપુરા બસ સ્ટેન્ડ સુધી બાઈક પર કૌશલને મૂકવા આવેલા રુદ્રને એણે કહ્યું : ‘આજે મારે કાંકરિયા ઊતરીને ઘરે જવાનું છે.’ વાડજ-સ્થિત ગારમેન્ટ્સ એક્સ્પોર્ટ્સની ઓફિસે ઇસનપુરથી આવતાં અવનીએ કાંકરિયા હોલ પાસેથી પસાર થતાં બસમાંથી લેધર ગુડ્ડના એક્ઝિબિશન-કમ-સેલની જાહેરાત વાંચીને કૌશલને ટ્રાવેલિંગ માટે સરખેસરખી મીડિયમ સાઈઝની એક જ રંગની બે બેગ લેવાનું કહ્યું હતું. ફોન મૂકતાં અવનીએ તાકીદ પણ કરી હતી : ‘ભૂલતા નહીં. સેલનો આજે છેલ્લો દિવસ છે. મારું આજે જ ધ્યાન પડ્યું છે.’ શેરના લે-વેચના સોદામાં સતત આંગળાં નચાવતા કૌશલને વચ્ચે વચ્ચે અવનીની ફરમાઈશ પણ યાદ આવી જતી હતી. પંદર દિવસ પહેલાં એણે દિવાળીના દિવસોમાં દીવ જવાના મનસૂબાની અવનીને હજી વાત કરી હતી. ત્યાં તો અવનીએ તૈયારી કરવા માંડી હતી. બંનેની તાજી નોકરી અને શરૂઆતના સાધારણ પગારના કારણે લગ્ન પછી બહારગામ ફરવા જવાનું તો બાજુએ રહ્યું. કૌશલ સેકન્ડ-હેન્ડ સ્કૂટર પણ લઈ શક્યો ન હતો. ટૂંકા ગાળામાં સહકાર્યકર કરતાં સવિશેષ મિત્ર જેવા થઈ ગયેલા રુદ્રને કૌશલે કહ્યું, ‘દીવ જ્યારે જવાય ત્યારે... પણ અત્યારે એકાદ બેગ તો લેવી જ પડશે.’ બે વરસમાં પહેલી વાર અવનીએ કોઈ વસ્તુ લાવવાનું ભારપૂર્વક કહ્યું છે. રુદ્રને પણ ઇચ્છા થઈ : ‘ચાલ; હું પણ તારી સાથે સેલ જોવા આવું છું.’ બાઈક ચલાવતાં રુદ્રને અમેરિકા રહેતા એના નાનાભાઈ કુંજનું સ્મરણ થયું. કુંજ જાણતો હતો કે રુદ્રને અમદાવાદની બહાર પગ મૂકવાની એલર્જી છે. તોપણ એ પરિવારને મળવા ઇન્ડિયાથી દર છ મહિને અચૂક મુલાકાત લેતો ત્યારે રુદ્રને અમેરિકા આવીને એના બિઝનેસમાં મદદરૂપ થવાનો હંમેશ આગ્રહ કરતો હતો. અત્યારે રુદ્ર સંજોગોની વિસંવાદિતતા તપાસતો હતો. શેરબજારની સાથે રહેવા એ શોખથી નોકરી કરતો હતો. બાપદાદાના આશીર્વાદથી સંપત્તિ લખલૂટ હતી. તોય એ ક્યારેય મંદાને ક્યાંય ફરવા લઈ ગયો ન હતો. બાએ

પણ કહેવું છોડી દીધું હતું. મંદાથી આટલાં વરસોમાં એક વાર બોલાઈ ગયું કે 'આ બધા યોગના ખેલ છે. ભઈનું ઘર હોવા છતાં આપણાથી ક્યાં એક વાર પણ અમેરિકા જઈ શકાયું છે ?'

કાંકરિયા નજીક આવતાં રુદ્રે, સારી ક્વોલિટીની મળતી હશે તો, મંદાને માટે અમેરિકાના પ્રવાસને યોગ્ય એક સરસ મોટી બેંગ લેવાનું નક્કી કરી લીધું. જરૂર પડે તો કૌશલને બેંગ ખરીદવામાં મદદ કરવાનું પણ એણે મનોમન નક્કી કર્યું. પોતપોતાના ખ્વાબોની સાથે ખેલતા બંને મિત્રો મૂંગામૂંગા અપ્સરા ટોકિઝના ચાર રસ્તા પસાર કરીને કાંકરિયા હોલ તરફ વળ્યા ત્યાં સામેથી બેક્કમ ગતિએ આવતી એક કારે પલક વારમાં બાઈકને જબરજસ્ત ટક્કર મારી. રુદ્ર અને કૌશલ ઊછળીને રસ્તા પર પટકાયા. આજુબાજુ એકઠા થઈ ગયેલા લોકોએ રુદ્રને બેઠો કરીને એની હેલમેટ ઉતારી. એના નાક-કાનમાંથી લોહી નીકળતું હતું. ઊછળીને પાંચ ફૂટ દૂર પડેલો કૌશલ ફૂટપાથનો પથ્થર માથાના પાછલા ભાગમાં વાગવાથી બેશુદ્ધ થઈ ગયો હતો.

દોઢેક કલાક પછી મંદા અને સુવર્ણા હોસ્પિટલે દોડી આવ્યાં ત્યારે બંનેની સારવાર શરૂ થઈ ચૂકી હતી. પછડાટને કારણે રુદ્રના આખા શરીરે મૂઢમાર વાગ્યો હતો. એનો ડાબો હાથ સૂઝી ગયો હતો. લૂઝ હેલ્મેટ ખસી જવાના કારણે એના કાન પર ઈજા થવાથી નાક-કાનમાંથી લોહી નીકળતું હતું તે સારવાર દરમિયાન બંધ થઈ ગયું હતું પરંતુ ચહેરો સૂઝી ગયો હતો. રુદ્રનો ઈજાગ્રસ્ત ચહેરો જોઈને મંદા રડી પડી. રુદ્ર ચિંતિત સ્વરે કહ્યું : 'મંદા, મને કઈ ખાસ વાગ્યું નથી. કૌશલ બેભાન છે. પ્લીઝ, અત્યારે તું અવનીભાભી પાસે જા.' મંદા : 'પહેલાં તમારી પાસે તો બેસું. પછી જઈશ.' - બોલીને પલંગની કોરે બેઠી. એણે રુદ્રના હાથ-મોં પર હળવો હાથ ફેરવ્યો. સુવર્ણાએ ભાઈના માથાના વાળ સરખા કરતાં પૂછ્યું : 'માથું બહુ દુઃખે છે ?' રુદ્રે માથું હલાવીને ના કહી. રુદ્રને મૂંગો સૂતેલો જોઈને મંદા મંદ પગલે અવનીની પાસે ગઈ. આઈસીયુમાં બાટલાની ટ્યૂબો અને મશીનોના વાયરોથી વીંટળાયેલો કૌશલ બેશુદ્ધ અવસ્થામાં પડ્યો હતો. મંદાને જોઈને અવની ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી. નર્સે એ બંનેને કડક અવાજે બહાર જવાનું કહ્યું. આઈસીયુની બહાર આવીને અવની રડતાં રડતાં બોલી કે આ ઓક્સિડન્ટ મારા કારણે થયો છે...

અવનીને આશ્વાસનના બે-ચાર શબ્દો કહીને મંદા રુદ્રની પાસે આવી ત્યારે રુદ્રના ચહેરા પર રાહતનાં ચિહ્નો હતાં. સુવર્ણાએ કહ્યું : 'ભાભી, વિનોદભાઈ અહીં આવવા નીકળી ગયા છે.' રુદ્રનો બનેવી વિનોદ ઓર્થોપેડિક સર્જન હતો. રુદ્રને થયેલા ઓક્સિડન્ટનાં ખબર એમને આપવામાં આવ્યાં ત્યારે એ એમની ક્લિનિકમાં એક ઇમર્જન્સી ઓપરેશનમાં રોકાયેલો હતો. એમ્બ્યુલન્સના ડોક્ટરે રુદ્રની 'વાડજ ક્લિનિક' પર લઈ જવાની વિનંતી માન્ય રાખી ન હતી : નિયમ પ્રમાણે અમે તમને તાત્કાલિક સારવાર મળે તે માટે નજીકની સરકારી હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવા બંધાયેલા છીએ.

ચાલુ એમ્બ્યુલન્સે કૌશલને ઓક્સિજન પર મૂકતાં ડોક્ટરે રુદ્રને કહ્યું હતું : ‘આમની સ્થિતિ વાડજ સુધી લઈ જવાય એવી પણ નથી.’

વિનોદે આવીને રુદ્ર અને કૌશલને સારવાર આપતાં ડોક્ટરોની સાથે ચર્ચા કરી; કેસ-પેપર્સ વાંચ્યાં અને બંનેની નજીક ઊભા રહીને બારીક નિરીક્ષણ કર્યું. ડોક્ટરોના મંતવ્ય પ્રમાણે રુદ્રની ઈજાઓ ગંભીર ન હતી. આમ છતાં એણે ઓબ્ઝર્વેશન માટે બે-ત્રણ દિવસ હોસ્પિટલમાં રહેવું જરૂરી હતું. વળતા દિવસે સીટી સ્કેન કરવાનું પણ નક્કી થયું હતું. વિનોદે રુદ્રને કહ્યું કે કૌશલ ઇઝ ક્રિટિકલ. હી ઇઝ ઇન કોમા. હિઝ બ્રેઈન ઇઝ અનસ્ટેબિલાઇઝ્ડ. રુદ્ર પલંગમાં બેઠો થઈ ગયો. એણે વિનોદનો હાથ પકડીને વિહ્વળતાથી પૂછ્યું કે વિનોદભાઈ, અત્યારે જ એને તમારી ક્લિનિકમાં શિફ્ટ કરીએ તો ? વિનોદે એના ડોક્ટરી ચહેરે કહ્યું : નોટ બિફોર ફોર્ટી એઇટ અવર્સ.

રુદ્ર એની નાની બહેન સુવર્ણાને જરૂરી વસ્તુઓ લઈને સવારે આવી જવાની સૂચના આપી, ઘરે જવાનું કહીને મનની વ્યગ્રતા ઢાંકવા આંખ મીચીને સૂનો. સુવર્ણા ઘરે જઈને બાને કહેશે. સગાંવહાલાંને ફોન કરીને કહેશે. વિનોદભાઈ મોટીબહેનને કહેશે. રુદ્રને માથેથી ઘાત ગઈ...ડોક્ટર વિનોદ ઉમેરશે : હા. એના મિત્રની ઈજા ઘણી ગંભીર છે. એણે જોયું કે પાસેની ખુરસી પર મંદા નિશ્ચિંત ચહેરે બેઠીબેઠી છાપાંના પાનાં ફેરવતી હતી. રુદ્રે વિચાર્યું : રૂમ ખાલી કરતી વખતે આ છાપાં અગાઉના પેશન્ટનો પરિવાર અહીં છોડતો ગયો હશે. હોસ્પિટલમાંથી જતી વખતે માણસ ઘણુંઘણું છોડી જતો હોય છે. હે પ્રભુ ! મને આ છોડતા જવાના દુઃખમાંથી બચાવજે ! અમંગળ વિચારને હાંકી કાઢવા એણે મંદા તરફ કંઈક બોલવાની ધારણાથી જોયું. મંદા મોબાઇલમાં નંબર દબાવતી હતી. – કોને ફોન કરે છે ? – મમ્મીને. એ સાંભળતો રહ્યો : ....મિત્ર તો શું ? સાથે કામ કરે છે; એકાદ વરસથી...રોજ તો નવરંગપુરા બસ-સ્ટેન્ડ સુધી જ મૂકવા જાય છે. આજે વળી શું સૂઝ્યું કે રુદ્ર એને ઘરે ઠેક ઇસનપુર મૂકવા ગયા હતા...મને ફોન પણ કર્યો ન હતો. કર્યો હોત તો આટલે આઘે જવાની મેં ના જ કીધી હોત....રોજના ટાઇમે ઘરે આવ્યા નહીં એટલે હું ફોન કરવા જતી’તી ત્યાં એનો જ ફોન આવ્યો. હોસ્પિટલેથી....

ભીંત તરફ પડખું વાળીને ભીની આંખે રુદ્ર મંદા દ્વારા અપાતો અહેવાલ સાંભળતો રહ્યો. મંદાનો ફોન પૂરો થયો એટલે રુદ્ર પથારીમાં બેઠો થઈને આકોશભર્યા ચહેરે બોલ્યો : ‘પૂરી વાત જાણ્યા વિના મમ્મીને મનમાં જે સૂઝે એ કહેવાનું ?... કૌશલે મને કહ્યું ન હતું. હું જ મારી મેતે ગયો હતો. મારો ઇરાદો સેલ જોવાનો હતો. પણ રસ્તામાં મને તારો વિચાર આવ્યો. આપણી પાસે બધું હોવા છતાં હું તને દેશમાં પણ ક્યાંય ફરવા લઈ ગયો નથી. કૌશલ પાસે કોઈ સગવડતા નથી. પ્લાન ભલે ઘડ્યા હોય પણ તેઓ અમદાવાદની બહાર ફરવા જઈ શકે તેમ હતા નહીં. તોપણ એ બે માણસ એવો ભાવ તો સેવે છે. આજ નહીં તો કાલ જશે. ભાવ મહત્વનો છે. આવા તરંગોની વચ્ચે આ

ડિસેમ્બરમાં કુંજ આવે એટલે એની સાથે તને અમેરિકા ફરવા મોકલવાનું વિચારીને મેં તારે માટે એક સરસ બેંગ લેવાનું નક્કી કર્યું હતું....' ગળે ડૂમો ભરાઈ આવતાં રુદ્ર અટક્યો. મંદાએ બે ઓશીકાં ગોઠવીને એને બેસાડીને પાણી આપ્યું. - મેં તમને કદી અમેરિકા તો શું આબુ લઈ જવાનું પણ કહ્યું છે ? પરંતુ રુદ્રનું મન જુદા જ વંટોળે ચડ્યું હતું : 'મંદા; કૌશલનાં લગ્ન થયે હજી હમણાં બે વરસ પૂરાં થયાં છે. બિચારાં સાવ સાધારણ સ્થિતિનાં છે.' એ ગળગળા સાદે બોલ્યો : 'એને કાંઈ થશે તો હું મારી જાતને માફ નહીં કરી શકું....' આંખમાં ધસી આવતાં આંસુ રોકવા રુદ્રે આંખને નેપ્ડિનથી ઢાંકી મનનો ઊભરો શમતાં નેપ્ડિન હટાવ્યો ત્યારે એણે મંદાને નિશ્ચિત પગલે આઈસીયુ તરફ જતાં જોઈ.

પછીના અડતાળીસ કલાકમાં ચિંતાનાં વાદળો હળવાં થયાં હતાં. રુદ્રના રિપોર્ટ્સ નોર્મલ આવતાં એ અવનીને શક્ય એટલી ચિંતામુક્ત કરવા કોશિશ કરતો હતો. જરૂરી કપડાંલત્તાં લેવા અવની દોડાદોડ એના ઘરે ઇસનપુર જતી ત્યારે મંદા આઈસીયુમાં કૌશલની પાસે બેસતી હતી. કૌશલની શ્વાસોશ્વાસની પ્રક્રિયામાં ધીમે ધીમે સુધારો થઈ રહ્યો હતો. વિનોદ આવીને એના રિપોર્ટ તપાસી ગયો હતો. સુધારાની ગતિનું વધુ એક દિવસ નિરીક્ષણ કરવાની ડૉક્ટરોએ આપેલી સલાહની સાથે વિનોદ સંમત હતો. બીજા દિવસે સવારે હોસ્પિટલે આવતાં પહેલાં મંદા વિનોદની ક્લિનિક પર ગઈ હતી. - 'વિનોદભાઈ; અત્યારે અમારો પ્રાણપ્રશ્ન એક સ્ત્રીના સૌભાગ્યને અખંડ રાખવાનો છે. બા સહિત ઘરમાં સહુ ઇચ્છે છે કે અવનીના દુઃખનું નિમિત્ત રુદ્ર બને નહીં.' વિચારમુદ્રામાં કપાળ પર હાથ ફેરવતાં વિનોદે કહ્યું : 'પણ આપણે લાંબી લડાઈ લડવાની તૈયારી રાખવી પડશે !' મંદા ઊભી થતાં બોલી : 'લડશું. ભગવાનના ભરોસે લડશું.'

વિનોદની ક્લિનિકમાં રુદ્રને શિક્ષ્ટ કર્યા પછી કોઈ પણ સુધારા-વધારા વિનાનું એક અઠવાડિયું પસાર થયું હતું. એક સાંજે અવનીને મંદા એના બંગલે લઈ ગઈ. ગ્રાઉન્ડ ફ્લૉરમાં બાના રૂમની બાજુના એક રૂમમાં લઈ જઈને એણે અવનીને કહ્યું; - 'કાલથી અહીં રહીને તારે ઓફિસે જવાનું છે.' અવની મૂંઝવણભરી આનાકાની કરે તે પહેલાં મંદાએ એના પ્રસ્તાવની યથાર્થતા સમજાવી, 'અમદાવાદના એક છેડે વાડજ અને બીજે ઇસનપુર છે. વિનોદભાઈની ક્લિનિક અહીંથી પંદર મિનિટના અંતરે છે. તું ચાલીને આવ-જા કરી શકે એટલા અંતરે તારી ઓફિસ છે. તારી સરકારી નોકરી નથી. ક્યાં સુધી એ લોકો તને રજા આપશે ? અને તું પણ ક્યાં સુધી દોડાદોડી કરી શકીશ ? તું તારું ઘર સમજીને અહીં રહે. કામકાજની ફિકર કરતી નહીં. રસોયણ છે. કામવાળી આઉટ હાઉસમાં રહે છે. ચોવીસ કલાક ક્લિનિકનો સ્ટાફ કૌશલનું ધ્યાન રાખે છે. તારે તો એનું મોં જોઈને બેઠા રહેવાનું છે. તેથી જ મારો આગ્રહ છે કે તું નોકરીએ જવાનું શરૂ કર. રિસેસમાં કે વચ્ચે જરૂર પડે ત્યારે ક્લિનિક પર પણ જઈ શકીશ. રાતે કૌશલની પાસે રહેજે. સવારે અહીં આવી જમીને ઓફિસે જજે.'

પોતાના એકાઉન્ટમાંથી રૂપિયા ઉપાડીને અવનીને આપતાં રુદ્રે કહ્યું : ‘કંપનીએ છ મહિનાનો પગાર એડવાન્સ પેટે મોકલ્યો છે.’ રૂપિયા હાથમાં લેતાં અવની અચકાઈને ઊભી રહી. કૌશલની નોકરીને હજી વરસ માંડ થયું છે. કંપનીમાંથી તો કોઈ ખબર પૂછવા પણ આવ્યું નથી... અવનીના મોં પરની મૂંઝવણ કળી જઈને રુદ્ર આગળ બોલ્યો કે ‘સાહેબ રોજ સવારે પહેલું કામ કૌશલના ખબર પૂછવાનું કરે છે. ભાભી, કામ હંમેશા બોલે છે. કૌશલે ઓછા સમયમાં પણ સારી સુવાસ મેળવી છે.’ – ‘એ સાચું પણ...’ અવની અચકાતાં બોલી – ‘આટલા દિવસોમાં તમે શું ખર્ચ કર્યો એની મને ખબર નથી. એ પૂછવાની હિંમત પણ નથી. ક્યાંથી પૂછું ? આ પૈસા તમે જ રાખો. હજી તો ટ્રિટમેન્ટ શરૂ થઈ છે. મને કશી સૂઝ પડતી નથી. કૌશલ સૂતો રહે છે. બીજી કોઈ માંદગીમાં દરદી વાતચીત કરે એટલે તબિયતની કાંઈક તો ખબર પડે.’ અવનીને રૂમાલથી આંખ લૂછીને પૂછ્યું, ‘રુદ્રભાઈ, વિનોદભાઈ શું કહે છે ? કૌશલ બેઠો તો થઈ જશે ને ?’ રુદ્રે ચહેરા પર ઉજાસ પાથરીને કહ્યું : ‘ચોક્કસ. બેઠો શું દોડતો થઈ જશે. વિનોદભાઈ કહેતા હતા કે ટ્રીટમેન્ટનો રિસ્પોન્સ સારો છે.’

રાતે ઝાંખા પ્રકાશમાં કૌશલના મોં સામે જોઈને અવનીનું બોલવાનું, – ‘આંખ તો ઉઘાડો. કંઈક તો બોલો. આંગળાં તો હલાવો. જુઓ, હું ગલીપચી કરું છું...’ ત્રીજું અઠવાડિયું પૂરું થતાં બંધ થઈ ગયું. પાલવથી મોં લૂછતી અવની બાથરૂમની બહાર આવી ત્યારે નર્સ કૌશલનું સવારનું ટેમ્પરેચર અને બી.પી. રાબેતા મુજબ માપતી હતી. નર્સ એની સામે જોયું, જોયું ને કહ્યું કે ટેમ્પરચર નોર્મલ છે.’ પછી જરા વારે ઉમેર્યું, ‘બી.પી. પણ...’ એકનો એક અહેવાલ રોજ સવારે સાંભળીને ટેવાઈ ગયેલી અવનીએ પ્રતિભાવમાં પૂછ્યું, ‘કોમાના પેશન્ટને ઘરે જવાની રજા ક્યારે અપાતી હોય છે ?’ નર્સ જવાબમાં બોલી કે ‘બીજો કોઈ પેશન્ટ હોત તો અત્યારે ક્યારની રજા આપી દીધી હોત. કોમાનો દરદી ક્યારે ભાનમાં આવે તે ડોક્ટર પણ કહી શકે નહીં. એટલે ડોક્ટર દરદીનાં સગાંને ખર્ચાના વધારે ઊંડા ખાડામાં ઊતારવું પસંદ કરે નહીં. કૌશલભાઈની જવાબદારી જ્યારે રુદ્રભાઈએ ઉઠાવી છે ત્યારે તમારે એવી કોઈ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. સાહેબ જે સારવાર કરે છે તે તમતમારે આરામથી જોયા કરો.’

આગલે દિવસે અગિયારસનો ઉપવાસ હોવાથી રુદ્રની બા અવનીની સાથે પોણા દશ વાગ્યામાં જમવા બેઠાં હતાં. વાત શરૂ કરવા ખાતર બા બોલ્યાં, – ‘મનનું કેવું છે ! રોજ બાર પહેલાં ભૂખ લાગે નહીં. અગિયારસની રાતે ફરાળ કર્યા પછી પણ એવા શું ભૂખે મરી ગયાં’તાં તે બારસે વહેલી સવારથી ભૂખ લાગે !’ મનમાં ડહોળાતી વાત અવનીની જીભે આવી ગઈ, – ‘સાચે જ ખબર પડતી નથી મનની ! સહેજ રિસાયું કે ઘવાયું એટલે માણસને હતા ન હતા કરી મૂકે... કાલે ઓફિસમાં એક ભાઈ કહેતા હતા કે કોમામાં માણસ મહિના તો શું વરસો સુધી પડ્યા રહ્યાના દાખલા છે. લાખ ઉપચાર કરો, મન સળવળે જ નહીં; હોંકારો પણ ન ભણે...’

બપોરે ચા પીતી વખતે મંદાને કહ્યું, - 'ઠાકોરજીની ઇચ્છા અવનીની પૂરેપૂરી કસોટી કરવાની છે. તું એનું મોં જરા ધારીને જોજે. મને તો સારાં ઝંધાણ કળાયાં છે. થાક અને ચિંતાના કારણે અવનીના ઝાંખા પડી ગયેલાં મોં પર સવારમાં ઊઠતી ગુલાબી ઝાંચ મંદાના ધ્યાનમાં આવી નહોતી, પરંતુ 'બાની આંખથી ક્યાંય છાનું રહે નહીં.' એવું વિચારતી મંદા તૈયાર થવાનું કારણ આગળ ધરીને એના રૂમમાં ચાલી ગઈ અને અરીસાની સામે લાંબો સમય ગુમસૂમ બેઠી રહી.

‘- ચારેક દિવસ પહેલાં મને શંકા ગઈ હતી.. આજે સવારે તો મેં બાથરૂમમાંથી રીતસરના ઊબકા સાંભળ્યા...’ સવારની નર્સ લીલાબહેને મંદાને અહેવાલ આપ્યો હતો. દરરોજ સાંજે ઓફિસેથી સીધી ક્લિનિક પર જતી અવનીને ઘરે એના રૂમમાં જોઈને મંદાને જરા નવું લાગ્યું. અવની રડેલા ચહેરે ધરતી પર નજર ઠેરવીને પલંગમાં બેઠી હતી.. કશું બોલ્યા કે પૂછ્યા વિના મંદા પાસે બેઠી એટલે એના ખોળામાં માથું મૂકીને અવની રડવા લાગી. વહેતી આંખે જ એણે પર્સમાંથી એક કાગળ કાઢીને મંદાના હાથમાં મૂક્યો. માનુષી મેટરિનિટી હોમના રિપોર્ટ પર આંખ ફેરવીને કાગળ પાછો આપતાં મંદા બોલી, આ તો સારા સમાચાર છે... તેં કાંઈ કરાવ્યું ? (ડોક્ટર) સરોજબહેનને કહ્યું ? ‘અવનીએ માથું હલાવીને ‘ના’ કહી એટલે મંદાએ કહ્યું, - ફેશ થઈ, ચા-પાણી પીને ક્લિનિક પર જા.’ બપોરે કૌશલને તપાસવા ન્યૂરો-સર્જનને વિનાદભાઈએ બોલાવ્યા હતા.

રસોયણ સાંજે આવવાની ન હતી. અણગમી બેડીઓ પહેરીને મંદા રસોડામાં જતી હતી ત્યાં સુવર્ણાનો ફોન આવ્યો કે એ મોડી આવવાની છે. જમીને આવવાની છે. મંદા વધારે ચિડાઈ. બાને તો ખાખરા ને ચાના એક કપથી ચાલ્યું જાય. અમે બહાર જઈને જમી આવત. રુદને વળી ક્યાંથી સેલમાં જવાની કુબુદ્ધિ સૂઝી હતી ? પેલીને માટે મારે તો રાંધવું પડશે ને ! અને પેલાને માટે સૂપ....

રુદ્ર ટીવી જોતો હતો. મંદા પલંગમાં આડી પડી પડી ઊકળતી હતી. દવાઓનો નતીજો નિરાશાજનક આવતો ત્યારે એ વારંવાર રડી હતી. પછી દવાઓ, રાહ જોવાનું, અને રડવાનું બંધ થયું. સ્વીકારી લીધું હતું. અવનીના ચોંધાર આંસુઓએ એની જવાલાને જગાડી હતી. ભલે એ રડે. દરેક બાબતમાં મારી હમદર્દી વહેંચતી ફરું એવી હું ભોળી નથી...એણે રુદ્રની સામે જોયું. સીએનબીસી પર અમેરિકન માર્કેટના પ્રવાહો એ જોઈ રહ્યો હતો. મંદાનો જવાલામુખી ફાટ્યો : ‘બીજો કોઈ ધંધો નથી ? બહાર જાવું-આવવું નહીં ને રાત-દિવસ શેર-સટ્ટો અને જમીનની લે-વેચ...કોને માટે ભેગું કરો છો ?’

રુદ્રે ટીવી બંધ કરીને મૌનના જળથી આગ ઓલવી. મંદાએ શાંત થઈને અશાંત ચહેરે વાત કરી : ‘...રડતી’તી ત્યારે મને એવું લાગ્યું કે કાં તો એ એંબોર્શન કરાવીને કે કરાવવાનું નક્કી કરીને આવી છે...એની પણ ઇચ્છા એવી લાગે છે. એ કહેતી હતી કે સરોજબહેને કહ્યું છે કે તમારી પાસે હજી ચાર અઠવાડિયાંનો સમય છે...’ લાચાર રુદ્ર વાતાવરણ હળવું કરવા બોલ્યો : ‘એ પણ આપણી જેમ સરોજબહેન પાસે પહોંચી

ગઈ ?' નિ:સાસો નાંખતાં મંદા બોલી : 'હા, પણ ખાલી પેટે નહીં....'

સવારે ઊઠીને મંદાએ રુદ્રને કહ્યું કે 'હું અવનીને કુદરતની સામે લડવાનું નહીં કહું. કૌશલની જેમ આપણે અવનીને પણ સાચવશું. હું સ્ત્રી છું. એને ઓછું આવવા નહીં દઉં.' પૂજામાંથી પરવારીને, મંદાને બોલાવીને બાએ પણ કહ્યું કે 'અવની છોકરું પડાવી નાંખવાની મૂર્ખામી કરે નહીં તે જોજે. ભગવાન સો વરસનો કરે પણ કૌશલને કાંઈ થઈ જાશે'તો છોકરું હશે તો એને ટેકો રહેશે.'

સંજોગોનાં સમ-વિષમ પાસાંઓનો વિચાર કરતો રુદ્ર વિનોદની ચેમ્બરમાં, વિનોદ રાઉન્ડ પતાવીને આવે એની રાહ જોતો બેઠો હતો. વિનોદ આવ્યો : 'કેમ, અત્યારે, અચાનક ?' શબ્દો ગોઠવતાં રુદ્ર બોલ્યો : 'મૂઝાયો છું એટલે આવ્યો છું.' વિનોદે પ્રશ્નસૂચક નજરે જોયું. મનોમન ગૂંચવાતા રુદ્રે પૂછ્યું, - 'વિનોદભાઈ, તમને શું લાગે છે ?' વિનોદે ડોક્ટરી મરોડમાં પૂછ્યું, - 'લાગે છે એટલે ? કૌશલ કોમામાંથી ક્યારે ઊભો થશે...' રુદ્રે વચ્ચે જ કહ્યું, - 'વિનોદભાઈ; અવનીભાભી પ્રેગનન્ટ છે.' વિનોદના મોંમાંથી 'ઓહ ! માય ગોડ !' શબ્દો નીકળી પડ્યા. પછી એણે સ્વસ્થ સ્વરે કહ્યું, - 'જુઓ, રુદ્ર ! પ્રેગનન્સી જુદી બાબત છે. તે તમારે ને મંદાબહેને હેન્ડલ કરવાની છે. કૌશલના કેસ વિશે હું એટલું જ કહીશ કે લેટ અસ ટ્રાય અવર બેસ્ટ.'

ઓફિસેથી અવની આવે એની રાહ જોતી મંદા સરોજબહેનની પાસે બેઠી હતી. કુદરતની લીલા પણ કેવી અજબ છે ! હું અને મારી સાથે ઘરનાં બધાં છ છ વરસ સારો દિવસ જોવા સારુ ટળવળ્યાં પણ અમને એ સુખ જોવા મળ્યું નહીં. અવની કહેતી હતી કે લગ્ન પછીનો એક એક મહિનો ફડકામાં પસાર કર્યો છે. હમણાં પાંચ વરસ, પગભર થયા પહેલાં અમારે બાળક જોઈતું ન હતું, ગોળી લેવામાં ક્યાંક આઘુંપાછું થઈ ગયું અને હું મુસીબતમાં વધારો નોતરી બેઠી...' સરોજબહેન, સંજોગો માણસને કેટલો નિષ્ઠુર બનાવે છે !' એના ચહેરા પર માતૃત્વના આનંદનો ભાવ નથી. એ પેટ તરફ હાથ ચીંધીને બોલી હતી કે 'આજે કૌશલ આંખ ઉઘાડે તો કાલ સવારે આનો નિકાલ કરી નાંખું. એ હરતોફરતો થાય એની પણ રાહ જોઉં નહીં...' ઓફિસેથી અવની આવી. એને તપાસીને સરોજબહેને સંતોષજનક રિપોર્ટ આપ્યો. ઘરે જતાં અવનીએ મંદાને કહ્યું, 'તમારા પર હું બોજો વધારતી જ જાઉં છું. મને મરવા જેવું લાગે છે. સરોજબહેન પાસે હું એકલી જતી-આવતી રહીશ. તમે ક્યાં ક્યાં દોડશો ?' મંદા બોલી હતી. 'તારી બાબતમાં દોડવું મને ગમે એવું છે. બા તો રોજ પ્રાર્થના કરે છે કે સાજાસારા કૌશલની સાથે કનૈયા જેવો કુંવર લઈને તું તારે ઘરે હસતી પાછી જા.'

સુવર્ણાએ આમળું ખાતાં એક આમળું શાક સમારતી મંદાને આપ્યું. - 'કિલનિક પર ગઈ હતી ત્યાં કૌશલભાઈના રૂમમાં પડ્યાં હતાં.' મંદાએ આમળું હાથમાં લીધું. જોયું. ભાવશૂન્ય આંગળીઓની વચ્ચે ગોળગોળ ફેરવ્યું. એની ખટમધુરી સુગંધે મોંને સૂકવી નાંખતાં અનુભવ્યું. શાકભાજીના કચરા ભેગું એણે આમળું જવા દીધું.

બા મંદાને કહી રહ્યાં હતાં, - ‘જોજે અવની દીકરો જણશે. એનું પેટ જ કહી દે છે...’ છાપું વાંચી રહેલા રુદ્રે આ શબ્દો સાંભળ્યા તે રાતે એ ગૂગલ પર ‘બેબી બમ્પ’ પરનાં વેબ પેજ્સ જોવા બેઠો....

...રૂમના બારણે રુદ્રે હળવો ટકોરો માર્યો. સાડીની પાટલી વાળતી અવનીએ બારણું ઉઘાડ્યું. - ‘ઓહ ! તમે !’ રુદ્રને જોઈને અવની શરમાઈ ગઈ. પીઠ ફેરવીને ઝટપટ પાટલી ખોસી, સાડી સરખી કરીને એ બોલી, ‘થોડી વારમાં હું ઘરે આવવા નીકળતી જ હતી.’ ખુરસીમાં બેસતાં રુદ્ર બોલ્યો : ‘હજી તો નવ થયા છે.’ અવની પલંગની પાંગતે બેઠી. રુદ્રે નિઃસ્પંદ કૌશલ તરફ એક ઊડતી નજર નાંખીને અવનીને કહ્યું, - ‘તમારી સ્વસ્થતા માટે માન થાય છે તો બીજી બાજુ મારા મનમાં સમભાવ જાગે છે...’ એણે અવનીના પેટ તરફ પળ, બે પળ જોઈને કહ્યું કે ‘ખાસ કરીને આ અવસરે.’ અવનીએ રુદ્રની આંખમાં જોયું. અવની જીભ ફેરવીને સૂકા હોઠ ભીનાં કરતાં બોલી. - ‘તમારી લાગણીથી તો ટકી રહી છું.’ રુદ્રના ચહેરા પરથી ઉજાશનું એક વાદળ પસાર થઈ ગયું. - ‘કાલે રાતે મને ક્યાંય સુધી ઊંઘ આવી નહોતી. નવલકથાઓમાં વાંચેલા અને ફિલ્મોમાં જોયેલાં અનેક પ્રસંગો, અનેક દશ્યો મારી નજર સામે તરતાં હતાં. લગન-જીવનમાં પ્રેગનન્સી એક અમૂલ્ય લહાવો છે. સિદ્ધિ અને સંતોષની આનંદ અને કુતૂહલભરી નજરે સ્ત્રીના બેબી બમ્પને નિકટતાથી નિહાળતા, સ્પર્શતા, કાન ધરતા, પુરુષનાં દશ્યો સતત યાદ આવતાં હતાં. અવસરના આ અનેરા આનંદથી તમે વંચિત રહ્યા છો...’ રુદ્ર ઘડીભર અટક્યો. આટલું બોલતાં સુકાઈ ગયેલું ગળું એણે ગલોફામાં દબાવેલા ગુટખાનો રસ ઉતારીને ભીનું કર્યું. પછી એણે હમણાં આંખમાં આંસુ ધસી આવશે એવા ભાવભર્યા ચહેરે કહ્યું, - ‘અવની, આવી રોમાંચક પળો મેં પણ માણી નથી. સુકાયેલી તળાવડી જેવા વંધ્ય પેટને જોવાની સજા મારી આંખે ખૂબ ભોગવી છે...’ ઊભા થઈને કફનીની યાળ સરખી કરતો રુદ્ર અવનીની નજીક ગયો. અવની અવશપણે ઊભી થઈ. રુદ્ર એને પલંગથી દૂર, રૂમના ખૂણામાં દોરી ગયો. અવનીના ખભા ફરતો હાથ મૂકીને એણે આર્દ્ર કંઠે કહ્યું, - ‘અવની, પ્લીઝ. એક વાર....’

‘સૂવું નથી ?’ ખભે સ્પર્શ કરીને મંદાએ પૂછ્યું, રુદ્ર ઝબકીને જાગી ગયો. એણે કમ્પ્યુટર સામે જોયું. થેન્ક ગોડ ! બ્લેક સ્ક્રીન પર વિન્ડોઝનો લોગો તરતો હતો. આંખ યોળતો એ બોલ્યો : ઝોડું આવી ગયું. તું જા. કમ્પ્યુટર બંધ કરીને આવું છું. ઊંઘમાં ડોક નમી જવાથી ગુટખાની લાળ મોંની બહાર પ્રસરી હતી તે જોઈને મંદા જતાં બોલી : ‘મોં ધોઈને આવજો.’

બીજા દિવસે સવારે નવ વાગે રુદ્ર ક્લિનિક પર ગયો. એ કૌશલના રૂમ તરફ જતો હતો ત્યાં એણે રૂમનાં બારણાં ઉઘાડીને બૂમ પાડતી, બહાર દોડી આવતી અવનીને જોઈ. - ‘લીલાબહેન ! લીલાબહેન !...સાહેબને ઝટ બોલાવો...’ એની હિસ્ટેરિક વિડ્વળ આંખોએ રુદ્રને જોયો. - ‘રુદ્રભાઈ, રુદ્રભાઈ, કૌશલને ભાન આવ્યું છે...એણે આંખ

ઉઘાડી છે...' પછી અવની એની ભીની વિસ્ફારિત આંખ આજુબાજુ ફેરવીને બોલી : 'કૌશલે આમતેમ જોયું પણ છે....' બીજી વ્યક્તિને બીમાર બનતી અટકાવવા રુદ્ર પોતે વિનોદની ચેમ્બર તરફ દોડ્યો....

નિષ્ક્રિય ડાબા હાથને ખોળામાં ગોઠવીને કૌશલ એના ઘરે ટીવી જોઈ રહ્યો હતો ત્યાં કોલબેલ વાગી. એણે ડોક તાણીને રસોડા તરફ જોયું. એને યાદ આવ્યું કે અવનીએ આજથી ફરી નોકરીએ જવું શરૂ કર્યું હતું. કોણ હશે ? ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ વહેલો આવ્યો હશે ? લંઘાતા ડાબા પગે આસ્તે આસ્તે ચાલીને એણે ફ્લેટનું બાર ઉઘાડ્યું. લોન્ડ્રીવાળાએ એક બિલ આપતાં કહ્યું કે જૂનું બિલ બાકી છે...કૌશલે બિલ જોયું, - 'બીજા કોઈનું હશે. આ બિલ મારું નથી.' ધોબી બોલ્યો કે ' તમારું જ છે...' ધોબી પૈસા લઈને ગયો તે પછી કૌશલ બિલને પકડીને બેઠો રહ્યો. વચ્ચે વચ્ચે બિલની વિગતો વાંચતો રહ્યો : 'હું તો કફની, લેંઘો પહેરતો નથી !

સાંજે અવની આવી એટલે કૌશલે પૂછ્યું, - 'આપણે વળી ક્યારથી ધોબીને કપડાં આપવા માંડ્યાં ?' સદરાના ખીસામાંથી બિલ કાઢીને બતાવતાં કૌશલ બોલ્યો : - 'આ બિલ આપણું છે ? હું તો કફની-લેંઘો પહેરતો નથી !'

મનથી ઘરમાં અને તનથી ઓફિસમાં રહેવાના દિવસભર અનુભવેલા તાણથી થાકી ગયેલી અવની કૌશલના શબ્દો સાંભળીને આભી બની ગઈ. બે મહિના પહેલાં ભાનમાં આવેલા કૌશલને કઠોર વાસ્તવિકતાથી ધીરે ધીરે વાકેફ કરવાના સંવેદનશીલ કાર્યની પ્રક્રિયા આટલી જલદી શરૂ કરવી પડશે એ એણે ધાર્યું નહોતું. ડોક્ટરે એને સલાહ આપી હતી કે કૌશલને વ્યથાની બધી કથા એકદમ એકસાથે કહેશો નહીં. એને જોવાનો, જાણવાનો, વિચારવાનો, અને મનોમન સંદર્ભો સમજવાનો અવકાશ આપજો. એને પૂછવા દેજો. પછી એણે પૂછ્યું હોય તેનો જ જવાબ આપજો.

ઘર ઉઘાડ્યા પછી ત્રણ અઠવાડિયાં દરમિયાન ધોબીનું વણચૂકવ્યું બિલ યાદ આવ્યું નહીં એનો મનોમન અફસોસ કરતાં અવનીએ સંયત શબ્દોમાં, સહજ ભાવે બિલની પૂર્વભૂમિકા કહી : 'હોસ્પિટલમાં તમને અને રુદ્રભાઈને દાખલ કરીને પેશન્ટ-એપ્રન પહેરાવ્યા પછી ઉતારેલાં કપડાં એક પ્લાસ્ટિકની થેલીમાં ભરી રાખ્યાં હતાં. હું ઓફિસેથી સીધી ત્યાં પહોંચી ત્યારે એક નર્સે મને આ થેલી આપી હતી. હું મારાં કપડાં અને બીજી ચીજવસ્તુઓ લેવા તે રાતે આપણા ઘરે ગઈ ત્યારે એ થેલી સાથે લેતી આવી હતી. મારે ધોબીને કપડાં આપવા પડ્યાં કેમ કે આપણું વોશિંગ મશીન બગડી ગયું હતું અને કપડાં પણ સારાં એવાં મેલાં હતાં.'

ડોક્ટરની સૂચના પ્રમાણે અવનીએ આપેલી દવાઓ લઈને તે રાતે કૌશલ સૂતો ત્યારે પણ એના ચિત્તમાંથી લોન્ડ્રી-કાંડ ખસ્યો નહોતો.

‘મારી સારવાર મણિનગરમાં જ ચાલુ રાખી હોત તો સારું હતું.’- ધીરે ધીરે ઊઘવાનું ઓછું થવાથી દિવસના એકાંતમાં કૌશલ એની માંદગીના સંજોગોનું પૃથક્કરણ કરતો અને અવનીની સામે સૌમ્ય શબ્દોમાં એ વ્યક્ત કરતો. અવની સલુકાઈથી સમજાવતી : ‘વિનોદભાઈની ક્લિનિકમાં તમારી ઘર જેવી સંભાળ રાખવામાં આવી હતી. રુદ્રભાઈના ઘરે રહેવાની સગવડ મળી એટલે તો હું નોકરી કરી શકી...હા. લખુભાઈ ક્લિનિક પર આવ્યા હતા. મંદાભાભી એમને ઘરે જમવા લઈ ગયાં હતાં. ત્યાં આપણી નબળી ખેતીની વાત જાણીને બાએ તમારી બિલકુલ ચિંતા નહીં કરવાનું એમને આશ્વસાન આપ્યું હતું...હા. ગયા પછી એમનાં બે પોસ્ટકાર્ડ આવ્યાં હતાં. છેલ્લું તો આપણા સારા સમાચારના જવાબમાં આવ્યું હતું...ના. પણ પૈસાની બાબતમાં મારે મૂઝાવું પડ્યું નથી. કામની કદર કરીને તમારી કંપનીએ રુદ્રભાઈ મારફત છ મહિનાનો પગાર એડવાન્સમાં મોકલ્યો હતો. એટલે ઘરભાડું ચૂકવવામાં મુશ્કેલી પડી નથી. બાકી મારી કંપનીએ તો એવી કોઈ ખેવના રાખી નહોતી.’

ક્લિયોથેરાપિસ્ટે સૂચવેલી પગની હલનચલનની કસરત કરતાં કૌશલ છાપામાં આવેલા જાપાનની વર્કિંગ વિમેનની ફેમિલી લાઇફના રિપોર્ટનો વિચાર કરતો હતો. આ સ્ત્રીઓ એનાં બાળકોને ઘેનની દવા પાઈને નોકરીએ જતી હતી. છાપું ફેંકીને એણે મુઠ્ઠી પછાડી હતી : કુદરતે જ એને ઘેનમાં સુવડાવી રાખ્યો હતો...કૌશલની વાત સાંભળીને ક્લિયો હસ્યો હતો : ‘તમે તો કોમાને મજાક માનો છે. આયુષ્યની દોરી અંતે ભગવાનના હાથમાં છે તોપણ શરૂઆતના મહિનાઓમાં કોમાના પેશન્ટની બહુ કાળજી લેવી પડે છે. તમને સારી ટ્રીટમેન્ટ મળી એટલે ખાસ ડેમેજ થયું નથી...’ કૌશલનો ચહેરો તંગ થઈ ગયો : ‘તમારું કહેવું એમ છે કે સામાન્ય સંજોગોમાં હું ભાનમાં આવ્યો હોત નહીં !’ ક્લિયોએ કૌશલનો મૂડ સાચવી લેતાં કહ્યું; ‘મैं તો કહ્યું કે સાચો ખેલ ભગવાન રમે છે. ડોક્ટરો અને કુટુંબીજનો તો નિમિત્ત છે. યુરોપના કોઈ એક દેશમાં બનેલા બનાવે ડોક્ટરોને પણ ચકિત કર્યા હતા. એક પુરુષ બે વરસ કોમામાં હોસ્પિટલમાં રહ્યો. ત્યાર પછી એને એના ઘરે ખસેડવામાં આવ્યો. ઘેર એની પત્નીએ બાર વરસ સંભાળ રાખી. આ બાર વરસ દરમ્યાન એક વાર પણ એની પત્નીએ ઘરની બહાર પગ મૂક્યો ન હતો. એક દિવસ અનિવાર્ય કારણસર એની પત્નીને બહાર જવું પડ્યું. ઘરે પાછી ફરતાં એ લગભગ બેશુદ્ધ જેવી થઈ ગઈ. એનો પતિ બારીમાં ઊભો હતો !’

તે દિવસે સાંજે કૌશલ બાલ્કનીમાં ઊભો રહ્યો. એણે બસમાંથી ઊતરતી અવનીને જોઈ. સાતમા મહિનાના બેબી બમ્પ સાથે ભારે પગલે ધીમે ધીમે ઘર તરફ અવની આવી રહી હતી. કૌશલ ખસી ગયો અને રોજની જગ્યાએ ખુરસીમાં બેસતાં એણે વિચાર્યું : ડિલિવરીના સમય સુધીમાં હું ઓફિસે જતો થઈ જાઉં તો સારું...યા પીતાં કૌશલે બોલ્યો : ‘ઇલાબહેનને બહુ ચિંતા થઈ હશે... આપણી પરિસ્થિતિ વિશે જાણીને...’ મમ્મીનું નામ સાંભળીને અવનીનું મન પાછળ હટી ગયું. કૌશલને અકસ્માત થયો તો

દિવસોમાં એકલપંડે ખેતી સંભાળીને દીકરીને ઉછેરનાર ઇલાને ભુરાયા આખલાએ પછાડવાથી જમણા થાપામાં ફેંક્યર થયું હતું. એમની ખબર કાઢવા અવની અને કૌશલે શનિ-રવિની રજામાં જવાનું નક્કી કર્યું હતું. આ બધું કૌશલ ભૂલી ગયો લાગે છે. અવની બોલી: ‘સ્વાભાવિક છે. એ દિવસોમાં મમ્મી પણ ખાટલાવશ હતી. એટલે લાચાર હતી...’ અવનીની આંખ ભરાઈ આવી: ‘બાને મેં કહ્યું હતું કે અમે એકલેં છીએ. કૌશલનું કે મારું કોઈ અત્યારે અમારી પાસે નથી. મમ્મીએ વળી એક સારું કામ કર્યું હતું. એણે બા ઉપર કાગળ લખી આપણા બંનેની માથી પણ સવિશેષ સંભાળ લેવા માટે ખાસ ઉપકાર માન્યો હતો...’ કૌશલે અનુમોદન આપ્યું; ‘માનવો જ જોઈએ. રુદ્રકાંત શિરીષકાંતનું કુટુંબ આપણું સાચું સગું સાબિત થયું છે.’ અવનીના ચહેરા પર આનંદની લાલી છવાઈ ગઈ: ‘રુદ્રભાઈ તો સહોદરથી સવાયાની જેમ વત્યાં છે. એની સાથે એના આખા કુટુંબે પણ આપણા માટે તન-મન-ધનથી ભોગ આપ્યો છે.’

તે રાતે જમ્યા પછી રુદ્રે પૂછ્યું; - ‘તારા રિપોર્ટસ તો નોર્મલ છે ને ? ‘જવાબમાં અવની કોરી નજરે રુદ્રની સામે જોઈ રહી: કેટલી ચિંતા કરી હતી ! પોતે અને ડૉક્ટરોએ ! કૌશલ ભાનમાં આવ્યા પછી વાતાવરણને ઓળખશે અને ડૉક્ટરો અને નર્સોની સાથે ઊભેલી પ્રેગનન્ટ અવનીને જોઈને કેવા પ્રત્યાઘાત આપશે ? મંદાએ તો લૂઝ ગાઉન પણ ક્લિનિકના રૂમમાં મૂકી રાખ્યો હતો ! પલંગ પાસે ઊભી રહીને એ સાડી પહેરતી હતી ત્યારે કૌશલના ગળામાંથી અસ્ફુટ અવાજ નીકળવાની સાથે એણે આંખ ઉઘાડીને અવની તરફ જોયું હતું. તે પછી દરેકની જવાબદારી જાણે એકાએક વધી ગઈ હતી. અધૂરા મહિને જન્મેલા બાળક જેવી સંભાળ, ભાનમાં આવેલા કૌશલની ક્લિનિકનો સ્ટાફ ચોવીસ કલાક ઊભે પગે રહીને રાખી રહ્યો હતો. દિવસના ચોવીસ કલાકનું વજન છાતીના ઊંડાણમાંથી આવતા કૌશલના દુર્બળ અવાજના તાંતણા પર અવલંબિત હોય એવી તાણમાં દિવસ પછી દિવસ પસાર કરતી અવની કૌશલની પાસે બેસી રહેતી હતી. કપરી કાળજીની આવી એક સવારે અવની સૂતેલા કૌશલે ઓઢેલી ચાદર સરખી કરતી હતી ત્યાં એણે આંખ ઉઘાડી અને અવનીના પેટ તરફ જોઈને મંદ સ્વરે કહ્યું હતું: ‘સરપ્રાઈઝિંગ !...’ એક શબ્દ બોલીને એ આંખ મીંચી ગયો હતો. કૌશલે લીધેલી નોંધથી અવની હરખલેલી થઈ ગઈ હતી. એ મંદાને અશ્રુસાગરમાં વહેતી વળગી પડી હતી: ‘મંદાભાભી, આજે હું જીતી ગઈ છું...’ પરંતુ પછી વાત ‘સરપ્રાઈઝિંગ’ શબ્દથી આગળ વધી ન હતી... પુનઃ ધબકતા થયેલા ઘરના એકાંતમાં પણ નજર સમક્ષના આનંદના આવિર્ભાવની ધરા અવગણના કર્યા પછી; અવની જાણે જલોદર કે રસોળીની રોગી હોય એવી ઉપેક્ષા કર્યા પછી; અન્ય બાબતોની ક્ષુલ્લક પૂછતાછ કર્યા પછી, આટઆટલા દિવસો પછી એ પૂછતો હતો: ‘તારા રિપોર્ટ્સ...’ અવનીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. એ કૌશલની નજીક સરી, અડોઅડ બેઠી: ‘તને ખબર છે, જ્યારથી જાણ થઈ ત્યારથી તને કહેવા માટે હું કેટલી તડપી છું ? તને જ કહેવાય એવી વાત... તારી સાથે જ વ્યક્ત

કરી શકાય એવો આનંદ... તારી માંદગી લંબાતી ગઈ ત્યારે મને રાત-દિવસ એક જ બળતરા થતી હતી કે તું ઊંઘતો રહીશ; મારા મનની વાત મનમાં રહી જશે અને તાણમાં ને તાણમાં હું ડિલિવરીમાં મરી જઈશ.

‘... મને અણસાર આવ્યો તે સવારે, સરોજબહેન પાસે જતાં પહેલાં, મેં તને કાનમાં કહ્યું હતું : કોન્ગ્રેટ્સ. તું પપ્પા બનવાનો છે. કચવાતો નહીં. ક્યાંક ગડબડ મારાથી થઈ ગઈ છે... સાંજે કન્ફર્મ થતાં વિકરાળ વાસ્તવિકતાનું ભાન થયું હતું. પણ રાતે સ્વસ્થ થઈ ગઈ હતી. રાતે તારી સામે જોઈને હું બોલી હતી : તારે હવે જાગવું જ પડશે. તારા વિના મારો આનંદ મૂરઝાઈ જશે... અશુભ વિચારો કેડો છોડતા નહીં ત્યારે પ્રાર્થના કરતી કે સુવાવડમાં મારું મોત લખાયું હોય તો પ્રભુ ! મારા બાળકને પણ મારી સાથે મોત આપજો ! કઈ મા આવું ઇચ્છે ? હું ચાદરના ગોટામાં મોં સંતાડીને રડતી... એક વાર ચીડમાં મેં તને સંભળાવ્યું હતું કે કુંભકર્ણની જેમ સૂવું જ હતું તો દશ-પંદર દિવસ મોડું સૂવું હતું... તારો સ્ટેટસ ક્વો રિપોર્ટ આવ્યો ત્યારે મને બે મહિના પૂરા થયા હતા. તે રાતે મેં તારો હાથ હાથમાં લઈને રોતી આંખે વિનવણી કરી હતી : એક વાર આંખ ઉઘાડીને મને જોઈ લે. હું અડધું જગત જીતી જઈશ... (કૌશલનો જમણો હાથ લઈને અવનીએ એના પેટ પર મૂકતાં કહ્યું – તું ભાનમાં આવ્યો તેની આગલી રાતે મેં તારો હાથ આ રીતે પેટ પર મૂકીને પૂછ્યું હતું કે તું એમ ઇચ્છે છે કે મારા હાલરડાથી આ સૂવે અને તું જાગે ?...’

બપોરના એકાંતમાં માનુષી મેટરનિટી હોમની ફાઈલનાં પાનાં ફેરવતો કૌશલ બેઠો હતો : કોમામાંથી બહાર આવ્યો ન હોત ન તો સારું હતું. ઘણાં ઊંઘમાં ગુજરી જાય છે તેમ. મારું મરણ સ્વાભાવિક ગણાત. મારું જાગવું મને જ અસ્વાભાવિક લાગે છે. અવનીને જોઈને વધારે... દેખવું નહીં ને દાઝવું નહીં. સમજાતું નથી. અતિ ખર્ચાળ ટ્રીટમેન્ટ મિત્રે વિના મૂલ્યે કરાવી આપી એનો આનંદ નથી. અવનીને પ્રેગનન્ટ જોઈને મન અજંબો અનુભવે છે. તન-મનને હતાશા ઘેરી વળે છે. પિતા બનવાની ખુશી સાથે હું નવજીવન પામ્યો છું તેનો પણ ઉમળકો નથી. ક્યારેક આનંદ પણ એના ગૂંચવણભર્યા રૂપે આવીને જીવનના રસ-કસને સૂકવી નાંખતો હશે ! કોમામાં દુઃખ હતું તે જાગૃતિમાં સુખ છે ? મૃત્યુમાં સુખ હતું કે પુનર્જીવનમાં દુઃખ છે ? હું હજી સમજી શકતો નથી... તારીખ આધારિત મેડિકલ રિપોર્ટ મને આશ્વાસન આપે છે. બાળક નહીં બોલે તો વિજ્ઞાન પાસે બોલાવીશ. એક જ વાત ખટકે છે : મારું બીજ બીજાની નિશ્રામાં ફૂલ્યુંફાલ્યું છે... પહેલા દિવસના કેસ-પેપર પર ડૉક્ટર સરોજબહેને લખ્યું હતું : રેફરન્સ : મંદાબહેન રુદ્રકાંત. અને પછી બે મોબાઇલ નંબર લખ્યા હતા. તેમાંનો એક રુદ્રનો હતો. ઇમર્જન્સીમાં જરૂર પડે તો રુદ્રને બોલાવી શકાય ! એ તો મૃતવત્ હતો... કૌશલે દાંત પીસ્યા : અવનીના મોં પર કેવી લાલી આવી ગઈ હતી !- જ્યારે મેં એને કહ્યું કે રુદ્રકાંત શિરીષકાંતનું કુંટુંબ...

‘આપણે રુદ્રના કુટુંબ પર બોજારૂપ હતા. હું તો હતો જ. તે પછ ત્યાં રહીને વધાર્યો હતો.’ – સ્વાભાવિક ક્રમમાં કહેતો હોય તેમ કૌશલે ઠંડા અવાજે અવનીને કહ્યું. અવનીથી અકળાઈને બોલી જવાયું : ‘નવરા બેસીને કંટાળો આવતો હોય તો કાંઈક વાંચો, સંગીત સાંભળો. પોસ્ટમોર્ટમ કર્યા કરીને મનને (મને) ત્રાસ શું કામ આપો છો ?’ પછી એણે જાતને સંભાળી લીધી : ‘કેટલી મજબૂરીથી હું ત્યાં રહી હતી તે મારું મન જાણે છે. એ લોકોએ મને સહેજ પણ જણાવા દીધું નથી પણ હોસ્પિટલના ખર્ચાઓથી હું કે તું અજાણ્યા છીએ ? મંદાભાભી અને બાની કાળજીથી હું આવી સ્થિતિમાં ટકી શકી છું. આપણાં પૂર્વજન્મનાં પુણ્ય બળવાન હશે એટલે દરેક દિશામાંથી સમયસર મદદ મળી હતી. વિનોદભાઈની સારવારથી ભગવાને મારો ચાંદલો સુરક્ષિત રાખ્યો છે. કૌશલ, બધું આકસ્મિક થયું પણ ઈશ્વરકૃપાથી અંતે સારું થયું છે. મારે હવે મજાના ગલગોટા જેવા એક બાળક સિવાય કશું જોઈતું નથી. ખૂબ વેદ્યું છે. રાતોની રાત રોતાં રોતાં કાઢી છે. બસ, હવે સુખેથી રહેવું છે....’

સરોજબહેનને બતાવીને ઘરે આવ્યા પછી અવનીએ વાતવાતમાં કૌશલને કહ્યું કે ‘મંદાભાભી હસતાં હતાં; કૌશલને વિનોદભાઈએ ફોન કરવાની મનાઈ તો કરી નથી ને !’

...એમ કહીને અવનીએ મને રુદ્રને ફોન કરવાનું કહ્યું ! ‘મારે માટે સારો મિત્ર સાબિત થયો પણ ઓફિસમાં એની છાપ ગણતરીબાજ તરીકેની છે એ મારાથી અવનીને કેમ કહેવાય ? એ પણ હવે શા માટે મારું કહ્યું સાચું માને ?.. મંદાએ હવે અવનીની સાથે ડૉક્ટર પાસે જવાની શી જરૂર છે ? અવની જાણે સરોગેટ મધર બનવાની હોય એવી રીતે મંદા એની કાળજી રાખે છે...’ વહેલી સવારમાં ઊંઘ ઊડી જતાં કૌશલના મનને વિચારોએ ઘેરી લીધું... પ્રેગનન્સીના શરૂઆતના મહિનાઓમાં સેક્સ સેઈફ... સિક્યોર્ડ... હોય છે ! ઘરની ક્લિનિક અને ક્લિનિકમાં ઘર જેવી મોકળાશ...! ક્યાંથી એક્સિડન્ટ થયો ! થયો તો હું મર્યો કેમ નહિ ?... હું અનુભવનો આનંદ લઈ શક્યો નહીં. અવનીને પણ હું આપી શક્યો નહીં...! હા. હું. હું. હાજર રહીને પણ ગેરહાજર રહ્યો. કાપુરુષની જેમ મેં આંખ આડા કાન કર્યા નહોતા. મારી આંખ જ મિચાઈ ગઈ હતી. શબની જેમ. ના હું શબ ન હતો. શબવત્ હતો. આજુબાજુની હલચલથી અજાણ...! ઓહ ! લાગે છે કે મારી સંવેદનાને કુષ્ઠરોગ થયો છે. સ્પર્શની દષ્ટિથી હજી હું કોમામાં છું. કોને ખબર પુરુષ તરીકે હું સક્ષમ છું કે નહીં ?... એણે બાજુમાં સૂતેલી અવની તરફ જોયું; મને તો ગુટખાની વાસ આવે છે...

...કૌશલ ગુરસે થતો નથી. મારી પાસે દરેક પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરે છે. સારા શબ્દોમાં મીઠું બોલીને ગર્ભિત નિર્દેશો કરે છે. મારી મજબૂરી સામે ચક્કર ઝીલવાની શક્તિને બિરદાવીને સમાજમાં લેવાતા મજબૂર વ્યક્તિઓના ગેરલાભ વિશે ઇશારા કરે છે. હું અહીં રહેવા આવી એ એને ગમ્યું નથી. એ મારી લાગણીનો વિચાર કરતો નથી.

એક વાર એ બોલી ગયો હતો કે તું મારા મૃત્યુ વિશે નિ:શંક હતી એટલે તેં એબોર્શન કરાવ્યું નહીં. નહીંતર તું જાણતી હતી કે આપણે પાંચ વરસ સુધી બાળક જોઈતું નહોતું...કથની કહેતાં કહેતાં અવની બાની પાસે રડી પડી : ‘બા, હું અંદરથી રહેંસાતી જાઉં છું. હું જીવવા ઇચ્છતી નથી. ભગવાન મારી મરવાની મુરાદ પાર પાડે તો હું મારું બાળક મંદાભાભીને સોંપતી જાઉં છું એવું સરોજબહેનને લખીને આપતી જવાની છું. કૌશલને પણ ચિદ્દઈ લખીને મારી આ છેલ્લી ઇચ્છા પૂરી કરવા સહકાર આપવા વિનંતી કરવાની છું.’

પરિસ્થિતિમાં આવેલા અકુદરતી પીડાકારક પલટાઓથી રુદ્ર-દંપતી આઘાતમાં અવાક બની ગયું હતું. રુદ્ર એના રૂમમાં સૂનમૂન બેસી રહીને એના જ પ્રશ્નનો જવાબ શોધતો હતો : – ‘આવું પણ બની શકે ?...’ સરોજબહેનની મુલાકાતો દરમ્યાન અવનીની સાથે રહેવાનો ક્રમ મંદાએ જાળવી રાખ્યો હતો. ઘરનું હતપ્રભ વાતાવરણ એના મનમાં વિચારોનાં વમળો સતત પેદા કરતું હતું. – ‘સારા કામ કરવામાંથી વિશ્વાસ ઊઠી જાય એવું મારા જીવનમાં બન્યું છે. અવનીની પ્રેગનન્સી વખતે અન્ય વિકલ્પો તપાસ્યા વિના એની પણ જવાબદારી ઉપાડીને સામે ચાલીને સંજોગોના ચક્રવ્યૂહમાં હું ફસાઈ ગઈ છું. પહેલાં કરતાં વધારે માનસિક તાણ અવની અનુભવી રહી છે. તે મારે અસહાયપણે જોવું પડે છે. ધીરે ધીરે પૂર્વવત્ સ્વસ્થતા મેળવી રહેલા પતિની સાથે પોતાના ઘરમાં રહેવાનું શરૂ કર્યા પછી એની શારીરિક અસ્વસ્થતા વધી છે. અકારણ ઉપસ્થિત થયેલા તનાવને કારણે એ થાકેલી અને ફિક્કી લાગે છે. એના હાઈ બી.પી.થી સરોજબહેન ચિંતિત છે. એને જ્યારે માનસિક શાંતિ, તંદુરસ્ત ખોરાક અને આરામની જરૂર છે ત્યારે જ એની હું કશી કાળજી રાખી શકતી નથી. મેં રુદ્રને કહ્યું હતું કે હું અવનીને સાચવીશ એને ઓછું આવવા નહીં દઉં... અત્યારે હું એને નોધારી હાલતમાં મરવાની મુરાદ સેવતી જોઈ રહી છું. કૌશલને મૃત્યુના મોંમાંથી બહાર કાઢવા જાતને સતત તાવ્યા પછી બિચારી અવનીને અબોલ રહીને રોજ અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડે છે. એની કૃતજ્ઞતાની અવગણનાને મૂક સાક્ષી બનીને જોઈ રહેવાનું મારા સ્ત્રીધર્મ અને રુદ્રને મેં આપેલા બોલની વિરુદ્ધ છે. અવનીનું સૌભાગ્ય અખંડ રાખવા પૈસેટકે સારી પેઠે ઘસાયા પછી રુદ્રને ભલે અપયશ મળ્યો, કૌશલની ક્ષુદ્રતાના ત્રાજવે અવનીની ગરિમાને હું નહીં તોળું. એના માતૃત્વને આંચ આવે નહીં તે માટે હું લડીશ. આ વખતે હું ઈશ્વરની સાક્ષીએ લડીશ...

મંદાએ બાને કહ્યું; શાંતિથી : ‘બોલવું ખોટું, પણ અત્યારે મને લાગે છે કે અવનીને ડિલિવરી આવ્યા પછી કૌશલ કોમામાંથી બહાર આવ્યો હોત તો ઘણું સારું થાત...!’ પછી એણે આગળ કહ્યું; જુસ્સાથી : ‘બા, હવે વખત વેડફવો નથી. અવનીને આપણી સાથે રાખીએ. ડિલિવરી પછી પણ એક-દોઢ મહિનો આપણી નજર તળે રહે. કૌશલને પણ કહીએ કે મા-છોકરાના હિતમાં એ પણ આવીને રહે. અને એ આવે નહીં તો એ

ભલે એનું એની મેળે ફોડી લે...!’

‘તમારી સુલોચનાના શિરે અંધ સ્વામી મળ્યો છે.’ બાએ ઇલાને કાગળ લખ્યો: ‘ઠાકોરજીની કૃપાથી અવનીનો ચૂડો-ચાંદલો અખંડ રહ્યા છે. એનો ગણ માનવાનું પણ આપણી માથે આવ્યું છે. ડોક્ટરના કહેવા પ્રમાણે અવનીની તબિયત ચિંતાજનક છે. પડી ગયા પછી તમને ચાલવામાં તકલીફ છે એની મને ખબર છે. અત્યારે અવનીની સાથે તમારે રહેવું બહુ જરૂરી છે. તમે મારી જેમ મા છો એટલે વધારે લખતી નથી. રહેશો અને નજરે જોશો એટલે સમજાઈ જશે.’

વિનોદે ભલામણ કરેલા મણિનગરના ડોક્ટરની પાસે કૌશલ નિયમિત ચેક-અપ કરાવતો હતો. દર વખતે એની સાથે ફિઝિયો પણ વિનોદની સૂચના પ્રમાણે જતો હતો. ચેક-અપ કરાવીને ઘરે પાછો ફર્યો ત્યારે કૌશલ સારા મૂડમાં હતો. એના હાથનાં આંગળાંની મુવમેન્ટ હવે તરત નોર્મલ થઈ જશે એવું આશ્વાસન ડોક્ટરે આપ્યું હતું. એ ઘરે પહોંચ્યો ત્યારે એક બેંગ પાસે રાખીને, કાખઘોડીના ટેકે ઇલા ઊભી હતી.

અવની રજા પર ઊતરી ગઈ હતી. એ સરોજબહેનને તબિયત બતાવવા ગઈ ત્યારે ઇલા પણ સાથે ગઈ હતી. ઘરમાં એકલા પડેલા કૌશલને કંપનીમાં ફોન કરવાની ઇચ્છા થઈ. સાહેબ સાથે વાત કર્યા પહેલાં કંપનીની નવાજૂની જાણવા એણે એના સહકર્મચારી દેવાંગને ફોન કર્યો. બે-ચાર વાક્યો સાંભળવાની સાથે દેવાંગ ચાલુ થઈ ગયો : ‘છ મહિનાનો એડવાન્સ પગાર ? તને ? આ કંપનીએ બાપજન્મારામાં કોઈ કર્મચારીને પાંચ રૂપિયાની મદદ કરી નથી ત્યાં...? ...તારી વાઇફને પૂછી જોજે. રુદ્રે આપ્યા હશે !... તને તો ખબર હશે કે રુદ્રે અમેરિકા જવાનું નક્કી કર્યું છે. બે મહિનાથી ઓફિસે આવતો નથી. છેલ્લે આવ્યો’તો ત્યારે કહેતો’તો કે અહીંના વાતાવરણથી એ બહુ ફ્રસ્ટ્રેટ થઈ ગયો છે... ટ્રાય કરજે. બોસ હા પાડે તો આવી જવાનું... બાકી હમણાં ટર્નઓવર બહુ લો છે... તબિયત ટનાટન થયા પછી બીજે ક્યાંક જોબને માટે જોતો રહેજે. આ કંપની ઉપર ભરોસો રાખીને બેસી રહેતો નહીં...’

ઘડિયાળનો કાંટો આગળ વધતો હતો અને કૌશલનું માથું ફરતું હતું. સાડા આઠ વાગે અવની અને ઇલા આવ્યાં. કૌશલે પૂછ્યું; - ‘જમીને આવ્યાં ?’ - ‘ના. ગયાં ત્યારે મેં કહ્યું તો હતું કે બાને મળીને અમે આવતાં રહીશું.’ અવનીએ જવાબ આપતાં ઇલાની સામે જોયું. ઇલા બોલી : ‘આઘું કેટલું બધું છે ! સરોજબહેને પણ તપાસવામાં ને ખાવાપીવાની સૂચના આપવામાં ઘણો ટાઇમ લીધો હતો.’ કૌશલે અવનીની સામે ઉપહાસભરી નજરે જોતાં કહ્યું; - ‘ઓલી મંદાની રાહ જોઈ હશે !

સૂતી વખતે અવની બોલી : ‘તને થઈ શું ગયું છે ? મંદાભાભી આપણાં કરતાં મોટાં છે. એને એકનામે બોલાવાય ? ડ્રોઇંગ-રૂમમાં ઇલા સૂતી છે એ ભૂલીને કૌશલે ઘાંટો પાડ્યો : ‘ન બોલાવાય ! ન બોલાવાય ! એ બધાંનું તો ઉપરાણું લેવાય ! આપે રૂપિયા પોતાના અને મહાન બનવા કંપનીના નામે ચડાવે ! બિચારાંઓને ક્યાં ખબર

હતી કે આ જીવવાનો છે. બધું જોવા. બધું જાણવા...!' ત્રસ્ત ત્રસ્ત અવની પથારીમાંથી ઊભી થઈ ગઈ : 'છ મહિનાના એડવાન્સ પગારની વાત કરો છો ? રુદ્રભાઈએ મને આમ જ કહ્યું હતું...' અવની એના પેટ પર હાથ રાખીને બોલી : 'આના સોગંદ ખાઈને કહ્યું છું કે મેં તને એક પણ શબ્દ આઘોપાછો કહ્યો નથી. વિશ્વાસ રાખ...'

કૌશલે અવનીના પેટ પર નજર ઠેરવી. પણ, બે પણ. પછી એ દાઢમાંથી બોલ્યો : 'વિશ્વાસ રાખ્યો જ છે...' અવનીને લાગ્યું કે કૌશલની નજરે એને ન-વસ્ત્રી કરી છે.

સવારે ઊઠીને કૌશલે કહ્યું કે 'આજે હું રામગઢ જાઉં છું.' કૌશલે અચાનક કરેલા ઘડાકાથી બેબાકળી બનેલી અવનીએ પૂછ્યું; - 'આ પરિસ્થિતિમાં ?' કૌશલ ઉશ્કેરાઈને ઊંચે અવાજે બોલ્યો : 'કેમ ? કેમ ? મારાથી ઘરની બહાર નીકળાય નહીં ? તને હજી હું મુડદાલ લાગું છું ?... કાલે સાંજે જ હું એકલો રિક્ષામાં તારા કાંકરિયા હોલ સુધી આંટો મારી આવ્યો છું...!' અણધારી આવી પડેલી આપદા અસહ્ય લાગવાથી અવની ખુરશી પર બેસી પડી : 'તેં શું ધાર્યું છે ?' તે જ ઊંચા અવાજે કૌશલે કહ્યું; - 'ધાર્યું નથી. નક્કી કર્યું છે. બા-બાપુને મળવા જવાનું અને... અને એક-બે મહિના ત્યાં રોકાવાનું !' અવની વિનવણીભર્યા સ્વરે બોલી : 'આપણે સાથે જઈશું; બાળકને લઈને. બસ, ત્રણ મહિના ખમી જા...! અવનીની સામેથી ખસી જવા ઇચ્છતો હોય એ રીતે બાલ્કની તરફ જતાં બેપરવાઈથી એણે જવાબ આપ્યો : - 'ત્યારની વાત ત્યારે...!' હતાશા અને ગુસ્સાથી અવનીની આંખમાં પાણી ધસી આવ્યાં : આ કાંઈ ટાણું છે, જવાનું ? બહારગામ હોય તે પણ હાજર રહેવા આવી જાય છે. ભગવાને આવો સોનેરી અવસર આપ્યો છે. તને બાળકનું મોં જોવાનું મન થતું નથી ?' કૌશલ નિર્લેપભાવે બોલ્યો : 'પછી જોવાનું જ છે ને !'

- 'પછી વાલિયા જોવા આવજો.' ઇલાએ કૌશલને કહ્યું. અને અવની તરફ ફરીને એ બોલી : 'તારો સરસામાન જે કાંઈ હોય તે લઈ લે. સરોજબહેનની ફાઈલ અને દવાઓ પણ લઈ લેજે. તારે મારી સાથે આવવાનું છે.' કાખઘોડીના ટેકે ઊભા થતાં ઇલાએ કૌશલને કહ્યું; - 'અવની હવે મારી સાથે રહેશે. ખેતી અમને મા-દીકરીને સાચવી લેશે.'

વનપ્રવેશ થતાં જ મને એક ગુરુમંત્ર સાંપડ્યો : ‘યે હૃદયિતૂનિ તે હૃદયે’ (જ્ઞાનેશ્વરી), ‘આ હૈયાથી પેલે હૈયે !’

પાંચમો દાયકો પૂરો થતાં ફરી પાછા પુ. લ. દેશપાંડે મારા હાથમાં આવ્યા, એમ કહોને વીસેક વર્ષ પછી. મારું હૈયું તો હાથમાં રહે નહીં, કોને વંચાવું ને કોને નહીં મારા પુ.લ. ! પુ.લ. અમારા મરાઠીઓનું લાડકવાયું વ્યક્તિત્વ. વિનોદ ભટ્ટ મારા અતિ ગમતા લેખક, પુ.લ.પ્રેમી; એમના પ્રોત્સાહનથી શરૂ થઈ મારી આનંદયાત્રા. શરૂઆતમાં ‘ચાળીસાં’ (બેતાળાં) નામનો એક પડકારજનક અનુવાદ ‘નવનીત-સમર્પણ’માં છપાયો; ચાળીસમું વર્ષ બેસતાં પુરુષને સૂઝતા ચાળા અર્થાત્ ‘ચાવળી ચાળીસી’ અને ‘ચાળીસાં’ આવવાં – આ ‘ચાળીસી-ચાળીસાં’ની સહિયારી ચાલતી આગવી નર્મમર્મ શબ્દકીડા. પુ.લ.ના લેખોના મોટા ભાગના અનુવાદો ‘નવનીત-સમર્પણે’ ઉત્સાહભરે છાપ્યા, વાચકોને ગમ્યા. ચાર્લી ચેપ્લીનની જેમ ટાગોર પણ પુ.લ. માટે ભગવાન; તો ટાગોર પરના અનુવાદ ભોળાભાઈ પટેલને જોવા મોકલ્યા, તેઓ ખૂબ રાજી થયા. એવા લેખો ‘શબ્દસૃષ્ટિ’એ હોંશભરે છાપ્યા. ‘જન્મભૂમિ-પ્રવાસી’ પૂર્તિ થકી પણ પુ.લ.ને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યાં.

સાલ ૨૦૦૩માં ઘેરબેઠા વિનાયાસે પુ.લ.ના અનુવાદનો એક સંગ્રહ કરવાનું કહેણ આવ્યું. તેમાંયે નિમિત્ત તો વિનોદભાઈ જ. અકાદેમીના પ્રાંતીય સચિવે ત્યારે એમને કહ્યું કે વાઘની બોડમાં હાથ કોણ મૂકે ? પુ.લ.નાં પત્ની સુનીતા દેશપાંડેની પરવાનગી કોણ લાવી આપે ? તો ભટ્ટસાહેબે કહ્યું કે એ બધું અનુવાદક પર છોડી દો. તેઓ જાણતા હતા કે આ અનુવાદોની વિધિપ્રક્રિયામાંથી પસાર થતાં સુનીતાભાઈના મારા પર ચાર હાથ થઈ ગયા હતા; મરાઠીઓએ પણ મને શાબાશી આપી.

વિવિધ સામયિકોમાં છપાયેલા અનુવાદો મેં ફરી મઠારવા લીધા. મઠારીને જોવા આપ્યા બોરીસાગરસાહેબને. એમણે મારી પાસે એ ચોવીસેચોવીસ અનુવાદોનું પુનર્લેખન કરાવ્યું. કેટલાક લેખનું તો ત્રણ-ત્રણ વાર ! તેથી ‘પુલકિત’માં જે કાંઈ સારો અનુવાદ થયો હોય તો તે એમના લીધે, નબળો તે મારો. અહીં આપ સૌની સાખે હું કબૂલ કરું છું કે મારું મરાઠીનું જ્ઞાન એક સામાન્ય ગુજરાતી જેટલું જ; કદાચ થોડુંક વધુ, મરાઠી હોવાથી, ભણીગણીપરણી બધું ગુજરાતીમાં. ‘ધ્યોર ગુજિટરિયન’. મરાઠી ઘરમાં બોલવા પૂરતું, તેય અશુદ્ધ; ગુજરાતી મરાઠી પર હાવી થતી જ રહી. કહેવાની વાત એ કે પુ.લ.ને ગુજરાતીમાં લાવતાં મારે પણ નાકે દમ આવી ગયો. અનુવાદ કરતી વખતે પાના દીઠ વીસપચીસ મરાઠી શબ્દો અજાણ્યા નીકળે. ધારો કે શબ્દ જાણીતો નીકળ્યો પણ એનાથી

હરખાવાનું નહીં, કેમ કે એ શબ્દ રૂઢિપ્રયોગ, શબ્દપ્રયોગ, વાક્યપ્રયોગ અને કહેવતો જેવા લાવલશ્કર સાથે બાંધ્યો ચડાવતો સામે આવીને ભટકાતો હોય; પણ દાદા ધર્માધિકારીનો સાલ ૧૯૬૭નો મરાઠી-ગુજરાતી શબ્દકોશ, દાતે-કર્વેનો સાલ ૧૯૩૨નો સાત ખંડવાળો મરાઠી-મરાઠી શબ્દકોશ અને મારા પિયેરપક્ષનાં વડીલ સગાંસંબંધીઓનો હાલતોચાલતો શબ્દકોશ – આ બધાંની મદદથી એનો સામનો કરવાની મારા પક્ષે ઠીક ઠીક કોશિશ થતી રહી.

તેમાંય પાછા આ તો પુ.લ. ! હાસ્યવિનોદનો અનુવાદ, મહારથી સામેની લડાઈ ! જીતવાનું તો અશક્ય પણ મેં પીછેહઠ કરી નહીં. અનુવાદનો મારો ઘેરબેઠો માપદંડ એટલે ‘ઘરેથી એ’, મારા પતિ; અનુવાદ એમને માફક આવે તો સમજવાનું કે એક સર્વસામાન્ય વાચકને પણ ગમવાનો. એ જો કહે : “આ તમારું કાંઈ જામતું નથી.” તો મારે ફેરવિચારણા કરવી રહી. પુ.લ. જેવું મોટા ગજાનું નામ, એમના શબ્દને અડતાંયે ધૂજારી થાય. ત્યાં એને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો ! શરૂઆતમાં ગભરાટના માર્યા અનુવાદમાં કશો સાર નીકળતો નહીં. ક્યારેક મૂળ અર્થ સરખો ન સમજાતાં અનુવાદમાંથી ભળતો જ અર્થ નીકળતો; પહેલો મુસદ્દો તો ભયંકર. ધીમે ધીમે સમજાતું ગયું કે અનુવાદમાં મૂળ શબ્દ એકલો નથી હોતો, એની ફરતે સંદર્ભોનાં કેટકેટલાં વલયો હોય છે. એ વલયોસહિત એને ઉતારવાનો રહે છે. સૌથી મોટો પડકાર તો આ સંદર્ભોની શોધનો જ. તોયે અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદ કરવાનો હોય તો સંસ્કાર કે રીતરિવાજને ઉતારવાં અઘરાં, પણ ભારતીય ભાષાઓમાં ક્યાંક ને ક્યાંક તો સગપણ નીકળી આવે જ.

સાલ ૨૦૦૩માં કરેલા બેગમ અખ્તર પરના એક લેખમાં ‘પ્રભાતિયાં’ માટે વપરાતો મરાઠી શબ્દ ‘મૂપાલી’ (‘ભૂપ’ જેવા ‘દેશકાર’ રાગમાં પરોઢિયે ગવાતાં પદ), એ લેખ સંગીતને લગતો હોવાથી ત્યારે મેં રહેવા દીધેલો પણ પછી હમણાં પાછા કરેલા એ અનુવાદમાં ‘મૂપાલી’ માટે ‘પ્રભાતિયાં’ શબ્દ લીધો; આ અનુવાદ દસ વર્ષ પછી ગયે વર્ષે ફરી કરવા બેઠી તો પહેલાંનો બહુ કાચો લાગ્યો, ફરીથી ઠરેલ બુદ્ધિથી કર્યો તો સારું લાગ્યું. જોકે નવા સુધારા પણ બીજા દસ વર્ષ પછી કાચા જ લાગવાના; અનુભવસમૃદ્ધિ ઉમેરાતી જતી હોવાથી. આવા અસંતોષ માટે દિલાવરસિંહજી જાડેજાસાહેબ એક શબ્દનો અચૂક ઉલ્લેખ કરે : ‘ડિવાઇન ડિસ્કન્ટન્ટ’, ‘દૈવી અસંતોષ’ (ઉવાચ : રતિલાલ બોરીસાગર).

મોટેભાગે જે વાત અનુવાદમાત્રમાં જોવા મળે છે કે પછી જેને માટે અમ અનુવાદકો લૂલો બચાવ કરીએ છીએ તે : “ફલાણા શબ્દો જોડણીકોશમાં તો છે જ !” હા, છે પણ એ કાને પડેલાં નથી, એ લોકજીભે ચડેલા નથી. શરૂઆતમાં હું પણ ક્યારેક હથિયાર હેઠાં મૂકીને જોડણીકોશના આવા શબ્દોને શરણે ગઈ છું. પણ મેં તરત જ જાણી લીધું કે આ શરણું એ તરણું નથી, એ પલાયનવૃત્તિ છે. ત્યાં મૂળ શબ્દની અર્થઘાવાવાળો

આપણે ગુજરાતી શબ્દ શોધવાની મથામણ ચાલુ રાખવાની હોય છે. પ્રચલિત શબ્દો જ અનુવાદને રસાળ બનાવે છે નહીં તો અપ્રચલિત શબ્દો મગમાંનાં ગાંગડુની જેમ નડ્યા કરે. મગ ઓરતાં પહેલાં આવાં ગાંગડું વીણી લઈએ તો પછી મગ જેવું સ્વાદિષ્ટ બીજું કાંઈ નહીં.

મેં એ પણ જોયું કે મૂળ લેખકની આંતરડી ઠારવાનો આનંદ લેવા જેવો છે. અનુવાદ ભલે શબ્દશઃ નથી કરવાનો પણ લેખકે મૂળમાં વાપરેલા શબ્દની કોઈ ને કોઈ રૂપે અનુવાદમાં હાજરી તો વર્તાવી જ જોઈએ; મૂળ લેખકે એ શબ્દ અમથો વાપર્યો હોતો નથી, દરેક લેખકને પોતાનો અકેકો શબ્દ કેટલો વહાલો હોય છે ! એ દરેક શબ્દનું પાછું એક ખાસ વ્યક્તિત્વ હોય છે. લેખકનો પ્રત્યેક શબ્દ ભાવસહિત ઉતર્યો તો અનુવાદ આખોય અસલ સુગંધથી તરબતર.

આમ મેં જાણ્યું કે આપણી ભાષાના કાનવગા અને હોઠવગા શબ્દો અનુવાદમાં વપરાય તો અનુવાદ હૈયાવગો થવાનો જ; રૂઢ, પ્રચલિત, પરંપરાગત ચાલી આવેલા શબ્દો અનુવાદને સરળ બનાવે છે. નહીં તો અપ્રચલિત શબ્દોવાળા અનુવાદની દશા આવી થાય : ભલે ને સુરતી ઊંધિયું સ્વાદે કેટલુંયે વિજજતદાર કેમ ન થયું હોય, પણ ગૃહિણીએ ઘઈમાં ને ઘઈમાં એ ત્રણ દાણાવાળી સુરતી પાપડી નોકરને ફોલવા આપી દીધી હોય ને પછી ઊંધિયાને કોળિયે-કોળિયે પાપડીની નસો દાંતમાં ભરાયા કરે, મોંમાં અટવાયા કરે. હવે અનુવાદ એક વાર વાચન અને પાચનક્ષમ બની જાય તોપછી એ આનંદદાયી ન બને તો જ નવાઈ, લસલસતા શીરાની જેમ ગળે ઉતરે જ.

પુ.લ.નો હાસ્યવિનોદ હાકલાપડકારા કરતો જ સામે આવે, ભલભલાના છક્કા છૂટી જાય, મુજ અબળાનું તે શું ગજું ! ઉપરથી પાછા એ કોટ્યાધીશ, શ્લેષાધિપતિ, મરાઠીમાં ‘કોટિ’ શબ્દનો અર્થ કરોડ ઉપરાંત ‘શ્લેષ’ એવો પણ થાય. એમના શ્લેષની તો લૂમેલૂમ ફૂટતી જાય. વાંચતી વખતે તો આંખ દીપી ઊઠે : ‘અહો’, ‘અહાહાહા’ થઈ રહે પણ જેવા એ શબ્દનિષ્ઠ શ્લેષ સાસુમાની કેંડચે (જેમ) કેડે હાથ દઈને; “હવે બોલો જોઉં !” કહેતાંક સામે આવીને ઊભા રહી જાય એટલે પછી સેનયોર્ ઉમયોર્ મધ્યેવાળા અર્જુનની જેમ સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ થવા માંડે. આ લીલાગરની શબ્દલીલાઓ એવી તે ન્યારી કે એની સામે નતમસ્તક થયે જ છૂટકો. એમની એ બોલાતી ભાષાની છટકું-છટકું થઈ રહેલી એકાદીયે હાસ્યશ્રુતિ આપણા હાથમાં આવી જાય તો અહોભાગ્ય. હંફાવી નાંખનારા આ મરાઠી હાસ્યને ગુજરાતી-જગતમાં લાવતાં, મારા આ પહેલવારકા અનુવાદે મને જે વેણ ઊપડ્યું છે ! નસીબની બલિહારી તે મુજ અણધડના હાથમાં સૌથી પહેલાં આવી પડ્યા તે ઘડવૈયા પુ.લ.! પણ પછી હું જે ઘડાતી ગઈ તે એમની જ કલમે.

હું આપણા ‘વિનોદ’ના હાસ્યવિનોદને મરાઠીમાં ઉતારવા બેઠી; ‘રોગોપચાર’ નામે એમની એક હાસ્યશ્રેણી ‘નવીનત-સમર્પણ’માં આવતી. એમાંનો એક લેખ

‘એસિડિટી’ પરનો. એમાં વિનોદ ભટ્ટ એમની નર્મમર્મ શૈલીમાં પિત્તને ડામવા માટેના અનેક ઉપાયો સૂચવ્યા પછી કહે છે : “એમાં ખાવાનો સોડા બહુ ગુણ કરે; પણ આપણે ગુજરાતીઓને વાંધો નહીં, ફાફડા ખાતાં જ હોઈએ ને !” હવે આ ‘ફાફડા’ શબ્દ ‘ક્યાં ચીજ હે !’ એ વિશે મારે પહેલાં મરાઠીઓને સમજાવવું પડે : “ભાઈ, આ ફાફડા એ ચીજ છે જેના વગર અમ ગુજરાતીઓની સવાર પડતી નથી.” એને માટે પાદટીપ આપવા જઈએ તો વિનોદભાઈનો સડસડાટ જતો ગુજરાતી વિનોદ મરાઠીમાં લંગડાવા લાગે. બધી મજા જ મરી જાય; મારી વિચારપ્રક્રિયા ગુજરાતીમાં તેથી મરાઠીમાં અનુવાદો કરવાનું મને ફાવ્યું નહીં.

પુ.લ.નાં ઉત્કૃષ્ટ લખાણમાંનો એક લેખ ‘મારું ખાદ્યજીવન’ વાંચીને ડિહીડી-ચીની યુદ્ધના, હાડમાં ગરી જતી ટાઢથી હારેલા એક સૈનિકે મરવાની માંડવાળ કરેલી. “ના, ના, આ બધું ખાવા માટે તો મારે જીવવું જ પડશે.” સાવ સાચું, સત્યઘટના, દરેક મરાઠીઓની જેમ મારે માટે પણ મહાન એવો આ લેખ, પણ ગુજરાતીમાં ઉતારવા જતાં એની દશા ફાફડાથીય બદતર થવાની, તેથી એને ગુજરાતીમાં લાવવાની મેં માંડવાળ કરી.

પુ.લ. અમ મરાઠીઓના આરાધ્યદેવ, તેથી સ્વાભાવિક જ છે કે એમના અનુવાદો ‘દલડાના રંગે’ રંગાવાના. આમ પુ.લ.થી શરૂ થયેલી મારી આનંદયાત્રા આજે પણ અવરિત ચાલુ જ છે, યાત્રા કહો એટલે કષ્ટો તો આવવાનાં જ, પણ પરસેવો સુકાતાં હવાની લહેરખીની ટાઢક કંઈ ઓર જ હોય. મારી પહેલી જ યાત્રા હિમાલયના ચઢાણથી શરૂ થઈ. પુ.લ.નાં મહાકાય પગલાંની છાપમાં મારું નાનુંશું પગલું માંડવા મથતી, એમના નાદનો અનુનાદ સાધવા વલખાં મારતી હું ચાલતી રહી. પછી તો સમર્થ રામદાસ સ્વામી અને સંતકવિ તુકારામ વખતે પણ એ અવતારી ચેતનાની વિરાટ ફાળની સાથે ફાળ ભરતાં હાંફી છું, થાકી છું પણ કંટાળી ક્યારેય નથી. તોયે સૌથી વધુ હંફાવી તો પુ.લ.એ. ! ત્યારે જ સુનીતાબાઈએ મને કહેલું, “અરુણા, કવિતા અને વિનોદનો અનુવાદ ન થાય.” મેં સામે દલીલ કરેલી, “...પણ નજીક તો પહોંચી શકાય ને ?” ગભારામાં ન પહોંચાય તો દોરડું પકડીને (કોર્ડન) એ સ્વરૂપની ઝાંખી કરી લેવાની, બસ. કામમાં મળતો આનંદ જ સૌથી મોટો.

મારે તો આ બન્ને માતૃભાષા, એકે જન્મ આપ્યો તો બીજીએ ઉછેરી. આ બન્ને માતૃભાષાઓ સાથે હું ચોટલાની ત્રીજી સેરની જેમ ગૂંથાઈ ગઈ છું. ગયે વર્ષે જ ‘સમીપે’માં પુ.લ.ના હીરાબાઈ બડોદેકરના લેખના અનુવાદમાં ‘હી’રામાં ‘હી’ દીર્ઘ આવે તે બરાબર જાણતી હોવા છતાંયે આખાય લેખમાં મરાઠી હસ્વ ‘હિ’ની અસરને લીધે ‘હિ’રાબાઈ જ લખાઈ ગયું. (મ-હિરાબાઈ). આ બાબતે શિરીષભાઈ પંચાલે મને સાવ સહજ પૂછ્યું પણ હું ઘણી છોભીલી પડી ગઈ. ‘શીરો’ શબ્દમાંયે એવું થાય (મ-શિરા). આ મુદ્દે ઘણી

વાર તો એવી દ્વિધા થઈ આવે કે એકાદો શબ્દ ગુજરાતીમાં છે કે નહીં ? મૂળ મરાઠી 'મુકામ શાંતિનિકેતન' (પુ.લ. દેશપાંડે)માં એક પક્ષી નામે 'ભારદ્વાજ'નો ઉલ્લેખ આવે, હું એનો ગુજરાતી પર્યાય 'ચંડોળ' અને અંગ્રેજી 'સ્કાયલાર્ક' પણ જાણું. તોયે ગુજરાતી અનુવાદમાં મરાઠીનો એ શબ્દ 'ભારદ્વાજ' જ રહી ગયો. પછી એક વાયકે આ વિષે પૂછ્યું તો મેં એમની માફી માગી અને બીજી આવૃત્તિમાં એ ભૂલ સુધારી લીધી. / આપણા ગુજરાતી શબ્દ 'વિવિધ' - 'જુદા જુદા' - 'નિરનિરાળા' - 'નાના પ્રકાર' માટે હું મરાઠીની અસરમાં 'વેગવેગળા' શબ્દ ઘણી વાર વાપરતી તો 'ભૂમિ'ના અનુવાદમાં પાછો કાન પકડાવ્યો શરીફાબહેને જ, જાહેરમાં; 'પ્રત્યક્ષ'ની સમીક્ષામાં. પણ ત્યારની હું એ ખો ખૂલી ગઈ. હિતકર વાત ! અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥ ઉપર્યુક્ત 'હીરાબાઈ બડોદેકર'વાળા અનુવાદિત લેખમાં મેં વાપરેલા 'તંબૂરો' શબ્દ માટે જાણીતા સંગીતજ્ઞ અભિજિત વ્યાસે મને જણાવ્યું કે 'તંબૂરો' કરતાં 'તાનપુરો' શબ્દ વધુ સારો લાગે, 'તંબૂરો' થોડો નકારાત્મક લાગે. તેથી બેગમ અખ્તર પરના પુનર્નુવાદમાં મેં 'તાનપુરો' શબ્દ લીધો. આવા કાન પકડનારાનો સદા સુકાળ હો !

છેક હમણાં પણ ૨૦૧૧ના 'શ્યામની બા'વાળા અનુવાદમાં 'ચિત્રપટ'ની જગ્યાએ મારાથી મરાઠી 'બોલપટ' શબ્દ વપરાઈ ગયો, પછી મને ઘણો અફસોસ થયો. આ અનુવાદના શીર્ષકની વાત. મેં પહેલાં પાંચેક પ્રકરણમાં શ્યામની 'માતા' માટે 'મા' શબ્દ જ લીધેલો, પણ પછી સુજ્ઞ પ્રકાશકે મને કહ્યું કે અમારી ગુજરાતીમાં 'બા' જ વપરાય. મેં અનેક દલીલો કરી પણ તેઓ કહેકે ના 'બા' જ ! શીર્ષકમાં પણ 'બા' શબ્દ જ રહ્યો, સુજ્ઞ વાયકોએ મારી સામે આ બાબતે ફરિયાદ કરી. પહેલાં મેં નમતું જોખ્યું એ મારી ભૂલ. (હવે પછી જનકલ્યાણ પ્રકાશન તરફથી પુનઃપ્રકાશિત થનારા એ અનુવાદમાં મેં મારી એ ભૂલ સુધારી લીધી છે.) એ અનુવાદના મુખપૃષ્ઠમાં પણ એવું થયું. મુખ્ય પાત્ર શ્યામની મા, એનું ચિત્ર તો હોવું જ જોઈએ. મને પ્રકાશકે એ જોવા મોકલ્યું, એમાં શ્યામ ખરો પણ મા જ નહીં, ઊલટાનું સહિયારામાં રહેતાં એક વિધવા માજીનું ચિત્ર; શ્યામની મા તો સોહાગણ. મેં પૂછ્યું તો એમણે કહ્યું કે મારા ચિત્રકાર (જાણીતા) મિત્ર કહે છે કે આ ચિત્ર મરાઠી સંસ્કૃતિને અનુરૂપ છે. મેં પૂછ્યું કે એ ચિત્રકારે આખું પુસ્તક વાંચ્યું છે ? બીજાં જે ચિત્રો રાખો પણ 'મા' તો જોઈએ જ. પણ છેવટે મુખપૃષ્ઠ પર 'મા' તો નહોતી જ. આ પુસ્તક મેં સાને ગુરુજી ટ્રસ્ટને મોકલ્યું તો તેમણે, ગુરુજીનાં ભત્રીજી સુધાબહેને, શ્રી જયંતભાઈ જોશીસાહેબે પણ મારી પાસે આનો જવાબ માગ્યો. શું કહું ? મારા અન્ય મરાઠી મિત્રોએ શીર્ષક અને ચિત્ર માટે મારે માથે માછલાં ધોયાં. હશે, દરેક અનુવાદ મને કાન પકડાવતો ગયો.

'કોશ' ખોદીખોદીને કોશિયા સુધી પહોંચવા માટે ખાસ્સું મથવું પડે. એક મરાઠી લેખ માટે મારે ગુજરાતી શબ્દ 'રેવાલ'નો મરાઠી પર્યાય જોઈતો હતો, અનેક મરાઠીઓને પૂછી જોયું પણ તેમને ખબર ન હતી. પછી હું મરાઠી શબ્દકોશ (સાત ખંડ)માં 'ચાલ'

(ચાલ) શબ્દમાં ગઈ – શબ્દના અનેક પર્યાયો, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો-વાક્યપ્રયોગો સાથેની એમાં વિસ્તૃત માહિતી હતી, એટલે સુધી કે અમુક શબ્દ કે રૂઢિપ્રયોગ ‘જ્ઞાનેશ્વરી’, ‘ભાવાર્થ રામાયણ’, ‘તુકારામ ગાથા’ વગેરે મરાઠીભાષી વિવિધ ગ્રંથોમાં કેવી રીતે વપરાયો છે તેનાં અવતરણો સહિત – એ ‘ચાલ’ શબ્દમાં વિવિધ ‘ચાલ’માં મેં ઘોડાની વિવિધ ‘ચાલ’ જોઈ; તેમાં મને ‘રહિવાલ’ શબ્દ મળી આવ્યો, ‘ર’ માં ‘રહિવાલ’ શબ્દ ઉદ્ભૂત પંક્તિના ઉદાહરણ સહિત મળી આવ્યો ! પર્યાય જડી આવતાં થતા આનંદની સીમા અનહદ.

બેએક વાર એવું થયું કે મૂળ કથાવસ્તુ બહુ ખમતીધર પણ એની મરાઠી રજૂઆત બહુ કાચી; સાહિત્યનો પાસ ન હોવાથી એમાં કોઈ પડકાર ન હતો, જોકે જીવન છલોછલ હતું. ત્યારે મારી મૂંઝવણના ઉકેલમાં બોરીસાગરસાહેબે મને કહેલું : “પણ આપણે તો એને સારી રીતે જ રજૂ કરવાનું.” લોજમાંથી મંગાવેલા ટિફિનના દબાતા ભાતને બે ચમચી પાણી રેડીને ચડાવી લેવાની વાત છે; એને મરીમસાલાનો વઘાર કરીને પુલાવ બનાવવાની નહીં. પછી એ અનુવાદમાં કશો ફેરફાર કર્યા વિના મેં એને સરખો ઘાટ આપ્યો, એટલું જ. દરેક અનુવાદ મને કાન પકડાવતો ગયો.

શરૂઆતથી જ એક ગાંઠ વાળી રાખેલી કે મૂળ શબ્દો સાથે ચેડાં કરવાનાં નહીં કે ન તો એના પર કોઈ નવા સાજશણગાર ચડાવવાના. ખરેખર તો અનુવાદકે એ મૂળ શબ્દોને એના ભાવસોતાં નવા વાતાવરણના હેવાયા કરવાના છે. કોઈ નવવધૂએ સાસરે જઈને પોતાના પિયરની ફિસિયારીઓ નથી મારવાની, પણ એ સાસરિયાની રીતભાતને પિયરના સંસ્કાર વડે દીપાવીને એનું અનુસંસ્કરણ કરવાનું છે.

અનુવાદના સમીકરણમાં મારી સામે શરૂઆતથી જ આ ઉદાહરણ રહ્યું છે : પાડોશી અચાનક બહાર જતી વખતે એમનું નાનું બાળક આપણે ત્યાં મૂકી જાય છે. હવે એ રડવા લાગે છે, જિદે ચડે છે, આપણે ખૂબ સમજાવીએ છીએ પણ એ અડિયલ ટટ્ટની જેમ આપણું કહ્યું માનતું નથી. અહીં આપણું પોતાનું બાળક હોય તો આંખો કાઢીને બે આપી પણ દેવાય. પણ આ તો કોકની થાપણ છે, અહીં એવું ન ચાલે. વહાલથી એને પુચકારીને, આપણી કુનેહથી કેળવીકેળવીને થતું એનું લાલનપાલન; એ જ અનુસર્જન.

બાળહટ જેવી આવી શબ્દહટની સામે થોડી વાર નમતું મૂકી દેવાનું, હસ્યભાવે એ શબ્દપ્રભુની ઝાંખી પામતાં ધન્ય ધન્ય થવાનું. પછી મૂળ શબ્દોના એ રણકાને ગર્ભસ્થ કરવા જતાં નવનવા શબ્દોના દોહદ જાગે, એનું અનુરણન ગુંજતું રહે એવો એ ઉત્તમ લહાવો. એકેકો અનુવાદ મારા માટે અનેરા ઓચ્છવ સમો.

મારી અનેક પ્રસન્નતાઓમાંની એક : વિનોદભાઈ મેઘાણીએ મને ફોન કરીને કહેલું, ‘મુકામ શાંતિનિકેતન’નું છેલ્લું વાક્ય વાંચ્યું ત્યાં સુધી હું ભૂલી જ ગયેલો કે આ અનુવાદ છે.’ બીજા અનેક સાહિત્યકારોની જેમ તેમને પણ હું ક્યારેય મળેલી નહીં,

તે સહજ.

વાચકોએ પણ મને અનુવાદ કરવા પ્રેરી છે. મુંબઈમાં રહેતાં એક વાચક બહેનનો પત્ર આવેલો કે તમારાં લખાણ ગમે છે વગેરે અને પછી વિનંતી કરેલી : “બહેન, તમારી ફરસદે દુર્ગા ભાગવતના ‘ઋતુચક્ર’નો અનુવાદ કરો ને.” અને મેં કર્યો. ઘણી મોડી ખબર પડી કે વાચક બહેન વયોવૃદ્ધ બહેનશ્રી અંજના દેસાઈ તો જ્ઞાનવર્યા છે, તેઓ સુરત યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજીનાં પ્રાધ્યાપક રહી ચૂક્યાં છે. ‘ઋતુચક્ર’માં દુર્ગાતાઈ જેવાં વિદ્વુષીના શબ્દોને અડતાંયે બીક તો લાગી જ. એમાંયે ખાસ તો એમની એ આર્ષદષ્ટિ તેમજ એમની પ્રકૃતિ-ઋજુતાનું જતન કરવાનું, બહુ અઘરું કામ.

મરાઠીની જેમ સમાંતરે થયેલા પૌરાણિક ગ્રંથોના સંસ્કૃત અનુવાદોનું પણ કહેણ વાચકો તરફથી જ આવતું ગયું. ‘ઘરેથી એમને’ સંધિ સાથે ‘ગીતાજી’ના શ્લોક વાંચવા ફાવે નહીં તેથી મેં સાતસોયે સાતસો શ્લોકની સંધિ છૂટી પાડીને, સરળ અનુવાદ સાથે ‘ગીતાજી’ એમના પંચોતેરમા વર્ષે એમને ભેટ ધર્યાં. તો એ જોઈને કોઈકોઈની માગણીથી ‘શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ’, ‘શ્રીસૂક્તમ્’, ‘શિવમહિમ્નસ્તોત્ર’, ‘પુરુષસૂક્તમ્’ કે ‘ગણપતિઅથર્વશીર્ષ’ જેવા મંત્રપાઠને સંધિ છૂટી પાડીને સરળ અર્થ સાથે, મૂળ પાઠ સાથે એ બધાંને ધર્યાં પણ આ ‘ગીતાજી’ સહિત બીજા એકેયમાં મેં કોણીએ ગોળ ચોંટાડનારું માહાત્મ્ય રાખ્યું નહીં. ‘શિવમહિમ્નસ્તોત્ર’ પોતે જ એક મહિમા છે, મહિમન. શિવસ્તુતિના જે એકત્રીસ શ્લોક છે તે સિવાયના વધારાના માહાત્મ્ય સમા ક્ષેપક શ્લોકો મેં લીધા નહીં.

આપણા આંતરરાષ્ટ્રીય છબીકાર અશ્વિન મહેતાએ ‘ભાગવત કથાસાર’નો અનુવાદ કરાવ્યો, એ જોઈને મારા દીક્ષાગુરુ યોગા૩૬ પ.પૂ.શ્રી રાજર્ષિ મુનિશ્રીએ ‘વાલ્મીકિ રામાયણ’ના સંક્ષેપ અનુવાદનું કામ સોંપ્યું. ગુરુઆજ્ઞા શિરોધાર્ય. વાચક અને ભાવક બને તેટલી નજીકથી વાલ્મીકિ મુનિને નીરખી શકે એવી રીતે રામાયણને ગુજરાતીમાં ઉતારવું, એટલું જ મારી નજર સામે હતું; પણ ટૂંકાવીને. તેથી જે-તે સર્ગમાંથી જેટલા પણ શ્લોકો મેં આ સંક્ષેપમાં લીધા છે તે-તે શ્લોકને જ બને ત્યાં સુધી બેહા ગુજરાતીમાં ઉતારવાની મારી હેસિયત પ્રમાણે કોશિશ કરી છે (ગદ્યાનુવાદ); સંકલનમાં બે શ્લોકોને જોડતા સંયોજકો અને સંયોજક પદસમૂહ સિવાય મારું વધારાનું કાંઈ નથી, જે કાંઈ છે તે બધું વાલ્મીકિ મુનિનું જ. અહીં એક બાજુ દેવભાષા સંસ્કૃતનું ગૌરવ જાળવવાનું અને બીજી બાજુ અનુવાદ સરળ (સુવાચ્ય) બનાવવો એ ઘમસાણમાં હું ખાસતી ભીંસાઈ; પ્રચલિત તદ્ભ-તળપદા-અરબી-ફારસી-હિંદી સામે અપ્રચલિત તત્સમ (૩૬ સામે અ૩૬) શબ્દો. મારી પ્રકૃતિ તળપદા શબ્દોવાળી અને રોજિંદી બોલચાલવાળી. મારા હાથેથી સંસ્કૃત શબ્દો તો જવા દો; તત્સમ શબ્દો પણ કેમેય કર્યાં ઉતરે નહીં. ‘લાચાર’ શબ્દ વાપરવા ટેવાયેલા મારા હાથે ખૂબ લાચારીથી ‘વિવશ’, ‘પરવશ’, ‘નિઃસહાય’, ‘નિરુપાય’ જેવા પર્યાયો ઉતાર્યાં. ‘લાચાર’ તો ઉપરથી ફારસી ! તેથી જે

તત્સમ શબ્દો મને આજે અપ્રચલિત લાગ્યા તેને બદલે મેં હાથે કરીને તદ્દમ કે અન્ય રૂઢ શબ્દો લીધા છે, એય સાચું.

અનુવાદ કરતાં પહેલાં મૂળ પુસ્તક એક વાર વાંચી જાઉં, બીજી વાર વાંચતી વખતે અજાણ્યા મરાઠી શબ્દો-શબ્દપ્રયોગો પેન્સિલથી નોંધતી જાઉં; પહેલાના મારે માટે અજાણ્યા એવા મરાઠી શબ્દો હવે લગભગ જાણીતા થઈ ગયા છે, તોયે કેટલાક શબ્દપ્રયોગો અને રૂઢિપ્રયોગો હજીય મારે માટે અજાણ્યા હોય છે, પછી એ બધા શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાયો શોધું, એ લઈને પહેલો મુસદ્દો તૈયાર કરું, ફરીથી સુધારા કરીને બીજો અને સરખો મઠારીને ત્રીજો – એમ ત્રણ મુસદ્દા તો કરું જ. ક્યારેક તો એથીય વધુ, છોલ્લી ઘડી સુધી. આ ક્રિયા-પ્રક્રિયા દરમિયાન અકેકા શબ્દ માટે મુંબઈ-પુણે ફોન પર ફોન થતા રહે, ગુજરાતી પર્યાયો માટે મારા ગુજરાતી મિત્રોને શબ્દો પૂછીપૂછીને એમના મગજમાં કુરકુરિયું રમતું મૂકી દઉં.

‘પ્રથમ બુક્સ, બેંગ્લોર’ (રોહિણી નીલેકણી)ના પ્રાંતીય ભાષાની બાળવાર્તાઓના હિંદી-અંગ્રેજી-ગુજરાતી અનુવાદોમાં મિત્રો-પાડોશીઓ કે ઓળખીતા-પાળખીતા દ્વારા આસામી, બંગાળી, બિહારી, કાનડી, તમિળ બોલનારાને શોધી કાઢીને, એની પાસેથી જે તે ભાષાની ખાસિયત જાણી લઈને ગુજરાતીમાં ઉતારવા મથું. આસામી બાળરમત ‘પિથ્યુ’ ગુજરાતી રમત ‘નારગોળિયા’ને મળતી આવે છે.

અનુવાદ બજાણિયાના ખેલ જેવો છે, બેઉ બાજુનું સંતુલન જાળવવાનું. ઉપરથી વહુ અને વરસાદની જેમ અનુવાદકને પણ જશ નહીં. જોકે ગમે તેટલું કરો તોયે મૂળ એ મૂળ જ. ગુજરાતીની ફૂલકાં-રોટલી બીજા કોઈથી થઈ નથી અને પંજાબીના પરાંઠા બીજા કોઈને ફાવ્યા નથી, એય સાચું, અનુવાદ માટે પુ.લ. એમની લાક્ષણિક છટા સાથે કહે છે કે અનુવાદ એટલે પ્રિયતમાના ગાલ પર હાથ તો ફેરવવાનો પણ હાથમોજું પહેરીને.

આ અનુવાદ એટલે ગમતાંનો ગુલાલ કરવાની એક રીત, વહેંચીને ખાવાની રીત – સહ નૌ મુનક્તુવાળી પારકાને પોતાના કરવાની ન્યારી રીત. છેલ્લા સાડા ત્રણ દાયકાથી તો અનુવાદ મારી રગેરગમાં ફરી વળ્યો છે. મારા આ મરાઠી-ગુજરાતી અનુવાદોએ મને સાચા અર્થે મરાઠી બનાવી, મારા આ અનુવાદો મને મારાં મૂળિયાં તરફ લઈ ગયા, એમણે મને વધુ શ્રી-મંત કરી. કોઈ મને કહે છે કે હવે અનુવાદ મૂકીને તમારું પોતાનું મૌલિક લેખન જ વધારો. અનુવાદે જ મારા મૌલિક લેખનની ધાર કાઢી છે, એ સાચું. પણ મારા મૌલિક લેખન કરતાં કંઈ-કેટલાંયગણું ઊંચેરું સાહિત્ય મરાઠી ભાષામાં છે. હું બન્ને ભાષા જાણું છું તો પછી શાને હું ગુજરાતી વાચકોને આ ઊંચેરા મરાઠી સાહિત્યથી વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ ન કરું ? મરાઠીમાં કાંઈ પણ સારું વાંચું એટલે હૈયા સાથે આંગળીઓ પણ નાચવા લાગે.

અનુવાદ મારો સ્વધર્મ છે : ‘ગીતાજી’વાળો. શ્રેયાન્ સ્વધર્મઃ વિગુણઃ... ।

કવિશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠની 'પરબ' (માર્ચ, ૨૦૧૪)માં પ્રકાશિત એક કાવ્યરચના વિશેના મારા પ્રતિભાવને સાંભળવા ઉત્સુક છું, આમ કાગળ પર લખતા-લખતા. રચનાનું શીર્ષક છે : 'હું ક્યાં બાહી બ્હાર રહું છું ?' સાંભળું આરંભને.

હું ક્યાં બારીબ્હાર રહું છું ?

હું તો મારી માંઘ રહું છું.

હા, ઘર છે. ઘરની બારી છે. કથક ઘરમાં તો રહે છે. પણ સર્જક કથકનું વિશેષ કથન છે : હું તો મારી માંઘ રહું છું. હા, ઘરમાં છે છતાં નથી. એ 'મારી માંઘ', 'મારા' ભીતરમાં રહે છે. I am in, not out. આવા અનન્ય નિજ ભાવકથનને વ્યક્ત કરવાની સાથે કથક કવિ બહાર જે છે તે વિશેની પોતાની જાણને પણ વ્યક્ત કરતાં કહે છે :

હરવાફરવા સરખું અહીંયાં ઘણું ઘણું છે;

સારું રમવા માટેનું મેદાન બન્યું છે;

તેમ છતાં હું અલગ બધાંથી, એકલતાનો માર સહું છું !

ભવનો મૂંગો ભાર વહું છું !

એકલતાનો માર સહું છું એવું ભાવકથન કરીને કથક એમ પણ કહે છે : ભવનો મૂંગો ભાર વહું છું. આ પૃથ્વી પર હોવું, કોઈને માટે, આવું અનબેરેબ પણ હોઈ શકે. આ જન્મ સાથે જે ભવ દુર્નિવાર મળ્યો છે તે ભવ મૂંગો છે. તે પમાતો નથી, સમજાતો નથી છતાં, છે તે, ઊંચકીને આમ હોવું, ધબકવું, જીવવું તે બેરેબલ છે ? નથી. ભાર મૂંગો છે, વ્યક્ત કરનારનો અવાજ નિજ એકાંતનો છે. હા, સિસ્ટકા, સર્જનની ક્ષણો, નિત્યંત એકલતાની ક્ષણો હોય. કોઈ સર્જકની પંક્તિઓ આ ભાવકને આ ક્ષણે સંભળાઈ રહી છે : કોને કહું છું એકલો ? આભ જેવા આભનો પર ભાર વહું છું એકલો.

સર્જક કવિની રચનાનો હવે પછીનો અંતરો સાંભળીએ :

આડી-અવળી વાતો - ગપસપ - ઘણું ચાલતું;

કોક આવતાં ઠારે, જાતાં કોક બાળતું !

છાયા થઈને કોક ઘૂસતું, જેને હું વળગાડ કહું છું;

જળમાં રહી મને દહું છું !

હા, આડીઅવળી વાતો છે, ગપસપ છે. આવું તો અપાર છે, અને ચાલે છે. કોક આવતા ઠારે. હા, જિસસ, ગાંધી, તથાગત બુદ્ધ એવા વિરલ મહાનુભાવો સ્મૃતિમાં,

ભાવકની, ઊપસી આવે. પણ એ તો વિરલ ઘટનાઓ અને વિરલ મનુષ્યો. સર્જક કવિ, કોક આવતાં ઠારે કહીને તરત કહે છે : ‘જાતાં કોક બાળતું !’ કવિ નિજાનુભવને વ્યક્ત કરતાં કહે છે : ‘છાયા થઈને કોક ઘૂસતું, જેને હું વળગાડ કહું છું.’ વળગાડોનું વિસ્ટ આપવું અહીં જરૂરી નથી. રજોગુણપ્રધાન, રાજકીય નેતાઓ, એવા જ આભાસી સાત્ત્વિક લાગતા એકેએક સાંપ્રદાયિક મૂર્ધન્યો/તે મનુષ્ય સમાજના વળગાડો નથી ? કરોડો-કરોડો રૂપિયાનાં એમનાં ધર્મસ્થાનો, હિન્નોટાઈઝ્ડ થયેલા એમના અનુયાયીઓ, આ અને તે બાવા-ફાવાઓ. ખેર, અટકું. સર્જક કવિના ગીતનો અંતિમ અંતરો સાંભળીએ :

રાત-દિવસના દરવાજેથી કેટકેટલું પેસે !

અવળસવળ કંઈ ખેલ બતાવે કાળાધોળા વેશે !

હું જ બધાંના મૂળમાં હોઉં એવો ઊંડો ભાવ લહું છું;

છતાંય લાગે હું ના હું છું !

હા, રાતદિવસના દરવાજેથી કેટકેટલું પેસે છે ! જે કંઈ કંઈ કાળાધોળા વેશ સાથે પ્રવેશે છે. કથક સર્જકનું કથન છે : હું જ બધાના મૂળમાં હોઉં એવો ઊંડો ભાવ લહું છું; રચનાનું અંતિમ ભાવકથન છે : છતાંય લાગે હું ના હું છું !

કોઈ પણ સંવેદનશીલ મનુષ્યની/આવી દ્વૈતરાયણ સ્થિતિ હોય ? આ ભાવક હા કહેશે. જિસસની કામના, કહો કે અભિલાષા કેવી હતી ? કવિ હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટની, ઈશુને સંબોધીને રચાયેલી એક કાવ્યરચનાની પંક્તિઓ સાંભળીને વિરામ લઉં એવી ઈચ્છા થતાં તે પંક્તિઓનું મોટેથી પઠન કરું છું.

તારી એક અવિરામ કામના

સ્વર્ગ પૃથ્વી પર લાવવાની જે

બે હજાર વરસેય આ જ તે

કામના જ રહી માત્ર કોઈની.

સર્જક કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠની આ ગીતરચના સંવેદનશીલ મનુષ્યની આંતરિક વ્યથા, ભાવકના અંતરતરને હા, ક્ષુબ્ધ કરે છે. હા, કાવ્યરસિક ભાવક પણ હકારમાં કહે છે : હું ના હું છું !

[ત. ૧૭-૪-૨૦૧૪]

મિત્રો,

આજે આયુષ્યનાં અહ્યાશી વર્ષ પૂરા થયાં. હજુ બાર વર્ષ બાકી છે. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં બીજા શ્લોકમાં ઋષિએ કહ્યું છે :

‘કુર્વનેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેત્ શતં સમાઃ’

કર્મો કરતાં-કરતાં સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી. પથારીમાં પડી રહીને સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી એ તો મઝાક મરકરી છે. કર્મો કરતાંકરતાં જીવવાનું ન હોય તો એ જીવન એ જીવન નથી. એ જીવનનું કોઈ મૂલ્ય નથી, કોઈ મહત્ત્વ નથી. એ જીવન તો મૃત્યુ છે, મૃત્યુથીયે મોટું મૃત્યુ છે. એથી જ ઋષિએ સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી એટલું જ નથી કહ્યું, પણ કર્મો કરતાંકરતાં સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી એમ કહ્યું છે, એમાં ઋષિનું સૂચન છે કે સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવાનું કારણ છે કર્મો.

હવે થોડુંક અંગત. કાવ્ય કરવું એ મારા જીવનનું મુખ્ય કર્મ છે. અન્ય કર્મો છે, પણ કાવ્ય કરવું એ મુખ્ય કર્મ છે. લગભગ એવું જ એક મુખ્ય કર્મ છે મૈત્રી. ૧૯૪૨થી લગભગ દોઢેક દાયકા લગી કાવ્યો કરવાનું થયું હતું. પછી વચમાં ચારેક દાયકાનું મૌન. લગભગ છેલ્લા બેએક દાયકાથી પુનઃ કાવ્ય કરવાનું થાય છે. ૧૯૯૬માં એક કાવ્ય રચ્યું હતું ‘પ્રતીક્ષા’. એમાં આરંભે કહ્યું હતું :

‘મારાથી બે મોટાં બા-બાપુજી ગયાં,

મારાથી નાના બે ભાઈઓ પણ ન રહ્યા.

તો હું જ શા માટે જીવતો રહ્યો હોઈશ ?

એંશી તો થયાં, હવે અંત ક્યારે જોઈશ ?

હવે ભાવ કે અભાવનું કોઈ ભારણ નથી,

હવે જીવ્યા કરવાનું શું કોઈ કારણ નથી ?

આ આયુષ્યની અવધ કોણે આકી હશે ?

હજુ કશું બાકી હશે ?

એમાં અંતે કહ્યું હતું :

કારણ જો હોય તો એક કાળપુરુષ જાણે,

બાકી કશું હોય તો માત્ર વિધાતા જ પ્રમાણે.

પણ એ આગોતરું કશુંય ન કહેશે

આછો અણસારોય ના’વે એમ અકળ જ રહેશે;

એ તો જેમ જેમ જીવ્યા કરો તેમ તેમ બોલે,

એ તો કમે કમે રહસ્યો સૌ ખોલે.

આજે હવે હમણાં કહ્યું તેમ વચમાં ચારેક દાયકાના મૌન પછી લગભગ બેએક દાયકાથી પુનઃ કાવ્ય કરવાનું થયું એમાં એ કારણનો આછો અણસાર આવતો હોય, એ રહસ્યોનું કંઈક ઉદ્ઘાટન થતું હોય એમ લાગે છે. આ અંગે ૨૦૧૦માં એક કાવ્ય રચ્યું હતું ‘ચોરાશીમે’, એમાં અંતે કહ્યું હતું :

આવું મારું મૌન હવે સદા શબ્દમહી ભળી જશે
આયુષ્યના અંત લગી કાવ્યરૂપે ફળી જશે;
મૃત્યુ પણ હવે મને મૂંગો નહિ કરી શકે
એથી મારું કાવ્ય હવે મૃત્યુનેય હરી શકે.

આજે પણ કાવ્યો રચવામાં સક્રિય છું. પ્રેમ અને મૈત્રી વિશેનાં કાવ્યો, જન્મદિવસ અને મેનહેક્ટન વિશેનાં કાવ્યો રચાય છે. બે કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ કર્યા છે. એથી કાવ્યો રચતાંરચતાં, કર્મો કરતાંકરતાં સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખી રહ્યો છું.

પણ મારે માટે સૌ વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવાનું એક અન્ય કારણ પણ છે અને તે તમે, મિત્રો. તમારા જેવા મિત્રો હોય તો કોને સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવાનું મન ન થાય ? તમારી મૈત્રી મને સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવાને પ્રેરે છે, પ્રોત્સાહિત કરે છે. વળી તમારી મૈત્રી મને સતત કર્મો કરવાને પ્રેરે છે, ઉત્તેજિત કરે છે. આ અંગે ૧૯૯૬માં એક કાવ્ય રચ્યું હતું. ‘કૃતજ્ઞતા ઊજવી રહ્યો !’ એમાં આરંભમાં કહ્યું હતું :

આજે સિત્તેર વર્ષનો થયો
એ કોને કારણે ?
દેવોને કારણે ? ગ્રહોને કારણે ?
દેવો ? એમને તો મેં જોયા નથી, ને જાણ્યા નથી
સૌ કયા સ્વર્ગમાં વસે છે ? કોણ જાણે છે
ગ્રહો ? એમણે તો મને જાણ્યો તો શું, જોયો પણ નથી
એટએટલા દૂર વસે છે.
એમણે મને જિવાડ્યો નથી
મારી પાસે, મારી આસપાસ તો છે મિત્રો
એમને મેં જોયા છે, જાણ્યા છે,
એમણેય મને જોયો છે, જાણ્યો છે
એમણે જ મને જીવનનો રસ પિવાડ્યો છે,
એમણે જ મને જિવાડ્યો છે.

એ જ વર્ષમાં એક અન્ય કાવ્ય રચ્યું હતું ‘સિત્તેરમે’, એમાં અંતે કહ્યું હતું :
જતાંજતાં કહીશ : ન અન્ય સ્વપ્નો ભલે ફળ્યાં,
મારું મોટું સદ્ભાગ્ય કે મને આવા મિત્રો મળ્યા.

પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનમાં વરસોવરસ વર્ષગાંઠ આવે છે. પ્રત્યેક વર્ષમાં વર્ષગાંઠનો એક દિવસ આવે છે. એ દિવસ આયુષ્યનું એક વર્ષ ઓછું થયું એનું સ્મરણ કરાવે છે.

કાળ તો અવિરત વહી રહ્યો છે. કાળ થંભતો નથી, થંભાવાતો નથી. એથી આમ થયું અનિવાર્ય છે. પણ આટલું જ નથી, સાથેસાથે પ્રત્યેક વર્ષમાં વર્ષગાંઠનો દિવસ એક વર્ષ વધુ જીવવાનું થયું, વધુ આનંદ કરવાનું થયું, વધુ અનુભવ કરવાનું થયું એનું પણ સ્મરણ કરાવે છે. આ કોઈ નાનોસૂનો લાભ નથી.

મનુષ્યને બુદ્ધિ છે. એથી એને કાળનું જ્ઞાન છે. આ પૃથ્વી પર અનંત કાળ માટે એનું અસ્તિત્વ નથી. એના આયુષ્યને અવધિ છે. ઋષિઓ જ્યારે કહે છે સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી ત્યારે એમાં આ પૃથ્વી પર એનો સમય સીમિત છે એનું જ સૂચન છે. મનુષ્ય મર્ત્ય છે એનું એને જ્ઞાન છે. એથી તો એના જીવનનું મૂલ્ય છે, મહત્ત્વ છે. આ જ્ઞાન એને એની અભીષ્ટ એવી એષણાના ક્ષેત્રમાં ઉત્સાહપૂર્વક, ઉત્કટતાપૂર્વક કર્મો કરવા પ્રેરે છે, પ્રોત્સાહિત અને ઉત્તેજિત કરે છે. આ કંઈ નાનોસૂનો લાભ નથી.

આજના પ્રસંગની એક વિશેષતા છે વર્ષોથી મારે વરસભર જુદા જુદા દિવસે રોજ સાંજે જુદા જુદા મિત્રોને નિયમિત મળવાનું થાય છે. પણ આની જેવા પ્રસંગે એ સૌ મિત્રોને, તમને સૌને એકસાથે મળવાનું થાય છે તેવી જ રીતે તમારામાંથી પ્રત્યેક મિત્રને વરસ દરમિયાન જુદા જુદા દિવસે અહીં ઉપસ્થિત છે તેમાંથી જુદાજુદા મિત્રોને મળવાનું થાય છે. પણ આવા પ્રસંગે તમને સૌને પરસ્પર એકસાથે મળવાનું થાય છે. આવા પ્રસંગની આ કંઈ નાનીસૂની ઉપલબ્ધિ નથી. ૧૯૯૬માં ભાઈ ધનપાલે, ૨૦૦૧માં ગૌતમભાઈએ અને ૨૦૦૭માં અરવિંદભાઈએ આવો પ્રસંગ યોજ્યો હતો. આજે હવે અહીં ધનપાલમામાની પરંપરામાં બહેન પ્રીતિ અને મહેતા પરિવારે એવો જ પ્રસંગ યોજ્યો છે. એ માટે આપણે સૌ એમના આભારી છીએ. તમારા સૌના વતી અને મારા વતી એમનો હૃદયથી આભાર માનું છું અને અંતમાં હવે આજના જન્મદિવસ વિશેના કાવ્ય 'અહ્યાશીમે'નું પઠન કરું છું.

અહ્યાશીમે

આયુષ્યનાં અહ્યાશી વર્ષો ગયાં, સૌ હેમખેમ ગયાં,
હે અગ્નિ, તમે મારા અણુઅણુમાં છો, તમે જાણો છો એમ કેમ ગયાં.
હે અગ્નિ, મને મોહ કે લોભ થયો ત્યાં તો તમે મને રોક્યો,
હજુ તો હું કુમાર્ગે ગયો ન ગયો ત્યાં તો તમે મને રોક્યો,
એથી સૌ વર્ષો જેમ બિન્દુથી બિન્દુ પ્રતિ સીધી રેખા જાય તેમ ગયાં.
હે અગ્નિ, હવે પછી પદે પદે મારી પરે ધ્યાન ધરજો,
અંતકાળે હું કહી શકું એમ કરુણાનું દાન કરજો
કે મારાં સૌ વર્ષો જેમ આદિથી આદિ પ્રતિ વર્તુલ જાય એમ ગયાં.

□ ૨૦૧૪ના મેની ૧૮મીએ અમદાવાદમાં એલિસબ્રિજ જીમખાનામાં પ્રીતિ મહેતા અને મહેતા પરિવારે મિત્રો સાથે મિલન અને મધ્યાહ્નભોજન યોજ્યું હતું તે પ્રસંગે વક્તવ્ય અને આભારવચન.

૨૦૧૩ના ડિસેમ્બરનો અંત હતો. સાહિત્ય અકાદમીના એવોર્ડસૂત્ર પરિણામ બહાર પડ્યું. હું ઉત્સુક હતો. ગુજરાતી અને અસમીના એવોર્ડ્સ જાહેર થવામાં વિલંબ થયો અને પછી એક રવિવારની સવારે ખબર મળ્યા કે ચિનુ મોદીને એવોર્ડ મળે છે. પણ હજી સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીના પ્રમુખના હસ્તાક્ષર બાકી હતા. ચિનુ મોદીને આ ખબર ન જણાવવા મને આગ્રહ હતો. જોગાનુજોગ ચિનુ મોદી દર રવિવારની સવારે આવે પણ એ દિવસે સાંજે આવ્યા. કહે, ‘ચાલો ક્યાંક જઈએ.’ હું અને શાલિની એમની કારમાં ગોઠવાયાં. એક બાજુ ન કહેવાનો આગ્રહ અને બીજી બાજુ વર્ષોથી જેમનો અધિકાર હતો અને જેમને એવોર્ડથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા હતા તે મિત્ર હતા. ચિનુ મોદી ડ્રાઇવિંગ કરતા હતા. હું એની બાજુમાં. શાલિની પાછળની સીટમાં. શાલિનીએ પણ ચિનુ મોદીને ન જણાવવા મને મક્કમ કરેલો. પણ મન ગાંઠ્યું નહીં. મેં હાથ લંબાવ્યો, ચિનુ મોદીને માથે હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યું, ‘ચિનુભાઈ you are awrded at last’ અને પછી મેં ઉમેર્યું : ‘આટલો આનંદ એવોર્ડ મને મળ્યો ત્યારેય નહોતો થયો.’ પછી મેં ધીરે રહીને કહ્યું, ‘હમણાં કોઈને કહેવાનું નથી.’ તો સામે ચિનુ મોદી હતા. એમની અદાથી કહે, ‘શું ?’ અને હસી પડ્યા.

૨૦૦૮માં ચિનુ મોદીને Meet the author તરીકે નિમંત્રણ હતું, ત્યારે સાહિત્ય અકાદમી – દિલ્હીની પરંપરા પ્રમાણે જે ફોલ્ડર છપાય છે, એમાં સિતાંશુ યશચંદ્રનું લખાણ છે. સિતાંશુએ નોંધ્યું છે કે Chinu Modi is no darling of the literary establishment which has far too long saught to marginalize or incorporate him. (ચિનુ મોદી સાહિત્યનાં સ્થાપિત હિતોને પ્રિય નહોતા અને એથી એને લાંબા સમય સુધી હાંસિયામાં ધકેલવામાં આવ્યા છે...) આ વકરેલી વાત તો ત્યાં સુધી પહોંચેલી કે સમિતિના એક સભ્યે નિર્લજ્જ હુંકારથી કહેલું કે ‘હું જીવું છું ત્યાં સુધી હું જોઉં છું કે ચિનુને કેવો એવોર્ડ મળે છે ?’ ખેર – ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવિધ પ્રકારોમાં, વિવિધ પેટાપ્રકારોમાં, વિવિધ શૈલીઓ અને સ્થાપત્યમાં સતત સર્જનશીલ રહેલા આ લેખકને બહુ બહુ વહેલો એવોર્ડ મળવો જોઈતો હતો. એવોર્ડ ચિનુ મોદીને નથી મળ્યો, એવોર્ડને ચિનુ મોદી મળ્યા છે અને ચિનુભાઈનો નહીં એટલો હું એવોર્ડનો રાજીવો જોઈ શકું છું.

ચિનુ મોદીએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે હું એક સ્વરૂપમાં સમાઈ શકતો નથી અને એટલે એકાધિક નવ્ય સ્વરૂપો વગર મને ચાલતું નથી એ રીતે ચિનુ મોદી એકવાદ (solo)

નથી પણ વૃન્દવાદ્ય (orchestration) છે. કવિતા, ગઝલ, વાર્તા, નવલકથા, નાટક, આત્મકથા, વિવેચન, બાલસાહિત્ય – જ્યાં ચિનુ મોદી પ્રવેશ્યા છે ત્યાં એમની પોતાની મુદ્રા છે. ચિનુ મોદીની મૂળભૂત મુદ્રા વિદ્રોહીની છે. એમનું સાહિત્યવિશ્વ સાહસનાં લખાણો અને લખાણનાં સાહસોનું છે. એમનાં લખાણો પોતાની ઓળખમાંથી અને પોતાની ઓળખ માટે થયેલાં છે. પોતાનું જીવન હોય, ‘રે’ મઠ હોય કે ઉન્મૂલન હોય, ચિનુભાઈના ચાતરતા વિક્રમો એવા છે કે એક રીતે જોઈએ તે એમનાં લખાણો આત્મકથાની જાણે કે અવેજીમાં છે; એવું લાગે છે કે એમનું જીવન ભાષામાં રૂપાન્તરિત થયું છે. જીવનને આ રીતે ભાષામાં પરિવર્તિત કરવાનો એમનો ઉદ્દેશ કંઈક અંશે વિરેચન પ્રકારનો છે. પણ ચિનુ મોદી વિરેચનને બહુધા પરિણામગામી બતાવે છે. ભાષામાં અભૂતપૂર્વ પ્રસ્તુતિ (performance) લાવે છે. ચિનુ મોદીના સર્જકચિત્તમાં જે ચાલે છે તે જગત સાથેના એમના સંપર્કનાં પરિણામો છે. ‘વર્ડ્ઝવર્થે’ કહેવું કે કવિતા શાંતિના સમયમાં સંભારેલો ચિત્તક્ષોભ છે, પણ ચિનુ મોદી સંદર્ભે વેન્ડી કોપ (Wendy Cope)નું વિધાન વધુ સાચું છે. વેન્ડી કહે છે : ક્યારેક કવિતા અત્યંત લાગણીશીલ તંત્રમાં સંભારેલો ચિત્તક્ષોભ છે. આથી ચિનુ મોદીની રચનાઓમાં પરિકલ્પ (design)ની કરકસર કરતાં પરિકલ્પનું ઉડાઉપણું વિશેષ છે. ક્યારેક તો ચિનુ મોદીનો ભાષાદ્રવ એમના મનોદ્રવની સમાંતર કઈ રીતે ચાલે છે એ મનઃકાવ્યશાસ્ત્ર (psychopoetics)નો રસપ્રદ વિષય બની રહે તેમ છે. એકંદરે ચિનુ મોદીની મનઃસૃષ્ટિનાં બે ચાલકબળો રહ્યાં છે : પિતૃગ્રંથિ અને સ્ત્રીગ્રંથિ. સ્ત્રીગ્રંથિ એમાં અગ્રસ્થાને છે. ચિનુ મોદી કબૂલે છે કે ‘પાત્રો બદલાય પણ મારી પ્રેમ કરવાની વૃત્તિ કોઈ રીતે ઓછી ન થાય.’ પણ પછી ઉત્તરકાળમાં ચિનુ મોદીનો પત્ની સાથેનો આત્યંતિક વિરહ જ એમની સ્ત્રીગ્રંથિનો સંનિષ્ઠ ચાલક રહે છે. ચાલક સ્ત્રીગ્રંથિ અને પિતૃગ્રંથિની પછીતે ચિનુ મોદીને યારી આપનાર કાલગ્રંથિ છે. એમની રચનાઓ પાછળ કાળની કુટિલ ગતિ, કાળની ચેષ્ટાઓ અને કાલની દુરતિક્રમિકતાની અચૂક છાપ ઊભી થાય છે.

ચિનુ મોદીનો, પછી એ પ્રારંભનો સોનેટકાળ હોય કે પછીનો ગઝલકાળ હોય, પિતાની પ્રથમ પુણ્યતિથિએ જેવા પ્રારંભિક સોનેટમાં જો કાલનું કૃત્ય છે, તો ‘તો ?’ જેવી ગઝલમાં કાળની ઉલ્ટક ચોટ છે. ‘ડાયલનાં પંખી’ જેવાં પદ્યનાટકો કે ‘સ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન’ જેવાં નાટકો પણ કાલની ચેષ્ટાઓનાં સાક્ષી છે. કાલનું ઉત્તમ નિરૂપણ ‘બાહુક’ જેવા દીર્ઘકાવ્યમાં સ્થલના પર્યાયરૂપે છે, તો ‘વિનાયક’ જેવું દીર્ઘકાવ્ય ‘કાલુપુરુષ’ અને ‘ક્ષણપતિ’ને લક્ષ્ય કરે છે. ‘કાલાખ્યાન’માં તો કાલની જ લીલા છે. ચિનુ મોદી ખરેખર તો કાલધર્મી કવિ છે. ચિનુ મોદીનાં ગીત ટકે કે ઓછાં ટકે, ગઝલ પ્રવાહમાં રહે કે ઓછી રહે, પણ ચિનુ મોદીનાં ત્રણ દીર્ઘકાવ્યો ‘બાહુક’, ‘વિનાયક’ અને ‘કાલાખ્યાન’ એમના કાવ્યસ્તંભો છે. ત્રણે દીર્ઘકાવ્યોનાં સ્થાપત્યો એકમેકથી સદંતર નોખાં છે. ‘બાહુક’માં પ્રશિષ્ટ અલંકારવૈભવ વચ્ચે ખૂલેલી અર્ધાદસ-છાંદસ સૃષ્ટિ, ‘વિનાયક’માં

છ પંક્તિના એકમોથી આધુનિકતાવાદી કાળની પ્રશિષ્ટ કૃતિઓના પરિપાક સાથે કવિની નિજી સંયોજાયેલી પરિપાક શૈલી અને ‘કાલાખ્યાન’માં પ્રેમાનંદ પણ આ મારી રચના હોઈ શકે, એમ કહી મત્તુ મારે એવી મધ્યકાળની પૂરી સમૃદ્ધિ સાથે પ્રસરેલી આધુનિક આખ્યાનશૈલી – આ સર્વ ચિનુ મોદીની રચનાત્મકતાનાં મહત્ત્વનાં નિદર્શનો છે.

આપણે પ્રધાન (major) કે ગૌણ (minor) કવિ જેવી સંજ્ઞાઓની ઝંઝટમાં ન પડીએ પણ એને બદલે સશક્ત (strong) કે અશક્ત (weak) કવિની સંજ્ઞાઓને કવિતાસાહિત્ય માટે ખપમાં લઈએ તો એટલું જરૂર કહી શકાય કે ચિનુ મોદી ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યના સશક્ત કવિ છે.

ચિનુ મોદીના કાવ્યવિશ્વમાં આ અંગેના ચમકારાઓ સતત અછતા નથી રહેતા. પ્રારંભના ‘ઊર્ણનાભ’ કાવ્યસંગ્રહમાં ‘નખી તળાવ પર પરોઢે’ જેવું સોનેટ જે પંક્તિ આપે છે ‘પખાળી ચંચુને ઋજુ લય ભમે વ્યોમ ભરતો’ એમાં પંખીના નિર્દેશ વગર અમૂર્તને મૂર્ત કરતી ફાળ પ્રત્યક્ષ છે; તો ‘કાગળ’ જેવા સોનેટમાં વિરહની પ્રલંબિતતાને સફળ રીતે સૂચવતી બેવડ શિખરિણી (કે દ્વિગુણમધ્યમા શિખરિણી)નો પ્રયોગ યથોચિત છે :

થતું આજે લાંબો વિરહ પળશો લસરક લખું કાગળ તને,
લખું કે આખુંયે સભર ઘર આ મુજ હૃદયશું શૂન્યમયને,
તરું છું ડૂબું છું ગહન, છલતાં સ્મરણજળના મુક્ત દરિયે
ઘરે હું એકાન્તે નિભિડ વનમાં પદરવ સમો રાત સમયે

‘શાપિત વનમાં (૧૯૭૬) કાવ્યસંગ્રહની પ્રલંબ રચનાઓના રઝળપાટ વચ્ચે ‘ઓચ્છવલાલ’ જેવું સજીવ ઠક્કાયરિત્રકાવ્ય ચિનુભાઈની બીજી ઓળખ છે. મનુષ્યની સત્યશોધની સામે સત્યની અહીં મનુષ્યશોધ છે. તો ‘દેશવટો’ (૧૯૭૮) કાવ્યસંગ્રહમાં ‘મન’ પરની રચનાઓમાં છટકેલો કવિમિજાજ ઉચિત ગાલીપ્રદાન સાથે મનની ગતિઓને પકડી શક્યો છે. છેલ્લે ‘ગતિભાસ’ (૨૦૧૨) કાવ્યસંગ્રહમાં રમેશ પારેખ પરની કે પત્ની ‘તું’ પરની મૃત્યુરચનાઓ નખશિખ કાવ્ય કંડારે છે. એમાંય પત્નીના આત્યંતિક વિરહમાંથી જન્મેલી ‘તું’ રચનાની સાદગી ચિનુ મોદીની નીતરેલી જાતનો નરવો-નમણો આલિષ્કાર છે :

કાલે રાત્રે
તું સપનામાં આવી
અને
હું હેબતાઈ ગયો.
એક દોર-વાનો ફેર ન જોયો
તારામાં.
આવી અને મને કહે :
‘પાટલી બરાબર વાળી છે ?

સાડી ઊંચી ઊંચી નથી પહેરી ને ?
 અને ચાંદલો
 બરાબર થયો છે ને
 ગોળ ?
 અને પછી બંગડીઓ ખખડાવી
 મને કહે :
 હાથીદાંતની છે
 કેવી છે ?
 અને મેં મૃત્યુને
 અંગૂઠો બતાવી કહ્યું :
 'લે લેતું જા...'

પ્રહલાદ પારેખની રચના 'દિવંગત ટાગોરને'ની એકદમ નજીક સરતી આ રચનાની એકદમ પોતાની તારીર છે.

પંદરવીસ ઉત્તમ ફેલાયેલી ગઝલો, સ્વતંત્ર અને નાટ્યપ્રસંગોચિત લખાયેલાં પાવરદાં ગીતો તેમજ આધુનિકતાવાદથી વિશેષ રીતે ફંટાયેલા પદ્યનાટકો પણ ચિનુ મોદીને નામે સહજ બોલે છે.

ચિનુ મોદી ઘણીબધી એની વિષમ રચનાઓ છતાં જીવન અને સાહિત્યમાં પ્રયોગ, સાહસ અને શોધની બાબતમાં અજોડ છે.

સચ્ચિદાનંદ-સન્માન પ્રસંગે... | રતિલાલ બોરીસાગર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવી સાહિત્યની સો વર્ષ જૂની સંસ્થાએ આ વિશિષ્ટ સન્માન માટે મને યોગ્ય ગણ્યો એ માટે હું પરિષદનો ઋણી છું. અલબત્ત, અગાઉ આ સન્માન જે મહાનુભાવોને અપાયું છે અને અત્યારે પણ મારી સાથે જેમને આ સન્માન અર્પણ થયું એ મહાનુભાવોની પંક્તિમાં બેસતાં હું અવશ્ય સંકોચની લાગણી અનુભવું છું. આમાં કોઈ નમ્રતા પણ નથી અને લઘુતાગ્રંથિ પણ નથી; કેવળ વાસ્તવદર્શન છે. અત્યારે જે બે મહાનુભાવોની વચ્ચે મારું નામ છે એમાંના એક આપણી ભાષાના ઉત્તમ જ નહિ, ઉત્તમોત્તમ કવિઓમાંના એક કવિ છે અને બીજા આપણી ભાષાના પંડિતયુગના વિદ્વાનોની યાદ અપાવે એવા સમર્થ વિદ્વાન છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં તમે જોશો તો મારો સંકોચ અવશ્ય સમજી શકશો.

અત્યાર સુધીમાં મને જે પારિતોષિકો, ચંદ્રકો કે સન્માન મળ્યાં છે એ બધાં પારિતોષિકો, ચંદ્રકો કે સન્માનોનો મારે મન પૂરો મહિમા છે; તેમ છતાં, ત્રણ વર્ષ પહેલાં મારા પચાસ વર્ષ પહેલાંના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા મારા વતન સાવરકુંડલામાં પૂજ્ય

મોરારિબાપુને હસ્તે મારું જે સન્માન થયું એનો અને આજે પરિષદ દ્વારા મારું જે સન્માન થઈ રહ્યું છે તેનો મારે મન વિશેષ મહિમા છે.

મારા માટે આ સન્માન એક બીજી રીતે પણ વિશિષ્ટ છે. મારે મન વીસમી-એકવીસમી સદીના ભારતીય સંન્યાસી કેવા હોવા જોઈએ એનું આદર્શ ઉદાહરણ સ્વામી સચ્ચિદાનંદજી છે. એમના પવિત્ર નામ સાથે આ સન્માન જોડાયેલું છે. મારે મન વીસમી-એકવીસમી સદીની સાધુચરિત સંસારી વ્યક્તિ કેવી હોય એનું સર્વશ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ મોરારિબાપુ છે, અને એમની નિશ્ચામાં આ સન્માન અપાય એવો ઉપક્રમ ગોઠવાયો છે. એથી પણ આ સન્માનનો મારે મન એક અદકેરો મહિમા છે.

મને આ સન્માનને યોગ્ય ગણ્યો એની બીજી એક વિશિષ્ટતા તરફ પણ મારે આપ સૌનું ધ્યાન દોરવું છે. મને આ સન્માન ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્યના ક્ષેત્રે મારા કામને ધ્યાનમાં લઈને અપાયું છે. આટલાં વર્ષોમાં આ સન્માન મેળવનાર હું પહેલો હાસ્યકાર છું, - અલબત્ત, વિનોદ ભટ્ટ પરિષદના ટ્રસ્ટી છે, નહીંતર એ પહેલા હોત. આપણે ત્યાં હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલું હાસ્યસાહિત્ય પરિષદ જેવી સાહિત્યની મધ્યસ્થ સંસ્થા દ્વારા સાહિત્યના મુખ્ય પ્રવાહમાં સામેલ થાય એનો મારે મન ઘણો મહિમા છે, અને એમાં હું નિમિત્ત બની શક્યો એ માટે હું મારી જાતને સદ્ભાગી સમજું છું.

ભગવાને આપેલા દાંત હોય કે ડોક્ટરે આપેલા દાંત હોય કે મારે છે એવા બંને પ્રકારના દાંત હોય - બધા જ દાંત પથરાઈ જાય એવું ખડખડાટ હસવાનું વરદાન પરમાત્માએ કેવળ મનુષ્યને આપ્યું છે. આવા વરદાનની જરૂર પણ સકલ જીવનસૃષ્ટિમાં કેવળ માણસને છે. આમ છતાં, એક પ્રજા તરીકે આપણે હાસ્યનો ઓછો મહિમા કરીએ છીએ એ આપણા જીવનની કરુણતા છે. ધીરગંભીર હોવું એનો આપણે મન સવિશેષ મહિમા હોય છે. કવિ દલપતરામે આદર્શ સ્ત્રીનાં લક્ષણો ગણાવ્યાં છે. એમાં આદર્શ સ્ત્રી ‘દાંત ન દેખાય એ રીતે હસે છે’ એવું આદર્શ સ્ત્રીનું એક લક્ષણ દલપતરામે ગણાવ્યું છે. આ દલપતરામ અર્વાચીન ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્યના પ્રથમ પૂર્વજ છે; પણ, આ વાત એમણે રમૂજમાં નથી કહી, પૂરી ગંભીરતાથી કહી છે. દલપતરામના કાવ્યમાં તો સમાજના તત્કાલીન ખ્યાલોનું પ્રતિબિંબ પડ્યું હશે. પણ, આજેય આ ખ્યાલોમાં ખાસ ફેર નથી પડ્યો. ભાયાણી સાહેબ કે ભોળાભાઈ પટેલ જેવા ખડખડાટ હસતા પુરુષો આજે દુર્લભ છે; ત્યાં ખડખડાટ હસતી-હસાવતી સ્ત્રીની કલ્પના કરવાનું આજેય અઘરું તો છે જ. ગંભીરતા એ આજે પણ ગુણિયલ સ્ત્રીનું લક્ષણ ગણાય છે.

‘આ વાદને કરુણગાન વિશેષ ભાવે’ એ ઉક્તિ નરસિંહરાવ દિવેટિયાના જીવનવાદ માટે જ નહિ, ઘણાંબધાંના જીવનવાદ માટે પણ સાચી છે. વિષમ સંજોગોનો સામનો કોને નથી કરવો પડતો ! કરુણ ઘટનાઓ કોના જીવનમાં નથી બનતી ! પણ આ વિષમ સંજોગોમાં, કરુણ પરિસ્થિતિમાં હસતાં રહેવું એ એક મહત્ત્વનું - કદાચ સૌથી મહત્ત્વનું

જીવનમૂલ્ય છે. ગાંધીજી કહેતા : ‘મારા જીવનમાં વિનોદ ન હોત તો મેં ક્યારની આત્મહત્યા કરી નાખી હોત !’ ગાંધીજીના જીવનમાં વિનોદનું આવું સ્થાન હતું. પણ ગાંધીજીની ઘણી વાતો આપણે કાને નથી ધરી એમ આ વાત પણ કાને નથી ધરી !

‘હાસ્ય’ અને ‘કરુણ’ જીવનની તુલાનાં બે સમાન પલ્લાં છે. કરુણના પલ્લાને નમતું રાખવા આપણે સહેજે પ્રયત્ન નથી કરવો પડતો; પણ, કરુણના ભારથી નમી ગયેલા જીવનપલ્લાને સમતોલ કરવા હાસ્યના પલ્લાને નમાવવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે. આવો પ્રયત્ન કરી શકવાની શક્તિ પરમાત્માએ મનુષ્યને આપી છે. હોરેસ વોલપોલનું એક વાક્ય છે – વિનોદ ભટ્ટે ‘વિનોદવિમર્શ’માં આ વાક્ય ટંક્યું છે : ‘The world is a comedy to those that think, a tragedy to those who feel.’ આપણા વિષમ સંજોગોને મોટે ભાગે આપણે feel કરીએ છીએ –હૃદયથી અનુભવીએ છીએ, અને એટલે જ આપણે વિષાદમાં ડૂબી જઈએ છીએ; પણ, એ જ વિષમ સંજોગોને હૃદયથી અનુભવવાને બદલે બુદ્ધિથી વિચારીએ તો એમાંથી પણ કશીક રમૂજ શોધી શકીએ, – ને આપણા વિષાદને એ રમૂજમાં ઓગાળી શકીએ. મરાઠી સાહિત્યના દિગ્ગજ લેખક પુ. લ. દેશપાંડે, એમનાં પત્ની સુનીતા અને બીજા એક મરાઠી લેખક વસંત દેશપાંડે કારમાં એક સાંકડી ઘાટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં હતાં. સુનીતા ડ્રાઇવર કરી રહ્યાં હતાં. એ વખતે એકાએક એક જંગલી પાડો સામે ફૂંઝાડા મારતો ઊભો રહી ગયો. એ માથું અક્ષણે કે કાર ખાઈમાં ! ગભરાઈને વસંત દેશપાંડે બોલ્યા, ‘Oh ! he is charging’ – મૃત્યુ સામે ફૂંઝાડા મારી રહ્યું હતું ને પુ. લ. બોલ્યા : ‘સુનીતા, આપણે ગભરાઈ ગયાં છીએ એની પાડાને ખબર ન પડી જાય એટલે વસંત અંગ્રેજીમાં બોલે છે.’ જ્યોતીન્દ્ર દવેના જીવનમાંથી પણ આવાં ઉદાહરણો મળે છે. જેની રગરગમાં હાસ્ય વ્યાપી ગયું હોય એ આવી કટોકટીની ક્ષણોમાંથી પણ રમૂજ શોધી કાઢે છે. માર્ક ટ્વેઇનને કહ્યું છે : ‘Everything human is pathetic. The secret source of humour itself is not joy, but sorrow., માનવજીવન પૂર્ણપણે દુઃખમય છે – એવી માર્ક ટ્વેઇનની વાત કદાચ આત્યંતિક લાગે તોપણ માનવજીવન અનેક વિસંગતિઓથી ભરેલું છે એમાં કોઈ શંકા નથી. આ બધી વિસંગતિઓ તત્ત્વતઃ કરુણ છે. માનવજીવનની આવી વિસંગતિઓમાંથી હાસ્ય શોધી કાઢવાનું હોય છે. ‘હાસ્યનો મૂળ સ્રોત કરુણતા છે.’ – એવી માર્ક ટ્વેઇનની વાત ખિલકુલ સાચી છે. પરંતુ, કરુણ પરિસ્થિતિમાંથી પણ હાસ્ય શોધી કાઢવા માટેની આવી ક્ષમતા કેળવવી પડે છે. આ ક્ષમતા કેળવવા પ્રયત્ન ન કરીએ તો પરમાત્માએ આપેલું વરદાન વેડફાઈ જાય છે, એટલું જ નહિ; જીવન જીવવાનું અસહ્ય થઈ પડે છે. મહર્ષિ શ્રી અરવિંદે કહ્યું છે, ‘હાસ્ય જીવનનું લૂણ છે. આ લૂણ વગર મનુષ્યજીવનની સમતુલા ખોરવાઈ જાય છે.’ બે મહિના પહેલાં મારા શરીરમાં એકાએક સોડિયમ ઓછું થઈ ગયું – પરિણામે મગજના બેલેન્સનો પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો.

બેન્કબેલેન્સના પ્રશ્નો તો આજીવન રહ્યા છે, પણ આ તો મગજના - અને પરિણામે શરીરના બેલેન્સનો નવો પ્રશ્ન ઊભો થયો. એ વખતે મગજનું બેલેન્સ જાળવવા શરીરમાં બહારથી સોડિયમ દાખલ કરવામાં આવ્યું ને એ રીતે કટોકટી નિવારણ. જીવનની સમતુલા જાળવવા કેટલીક વાર બહારથી હાસ્ય દાખલ કરવું પડે છે. ઇમરજન્સીમાં આ બરાબર છે, કદાચ અનિવાર્ય છે; પરંતુ, જેમ શરીરમાં કાયમ બહારથી સોડિયમ દાખલ કરી, શરીરને તંદુરસ્ત રાખી શકાતું નથી તેમ કાયમ બહારના હાસ્ય પર આધાર રાખીને જીવનને તંદુરસ્ત રાખી શકાતું નથી. પરમાત્માની કૃપાથી દરેક મનુષ્યની ભીતર નિર્મળ હાસ્યનાં અખૂટ ઝરણાં વહે છે. આ ઝરણાં વહેતાં રહે તો જીવન આપમેળે સમતોલ રહે. પણ હાસ્યનાં - પ્રસન્નતાનાં અમીઝરણાં પર વિકારોના થર બાઝી જાય તો સરસ્વતી નદીની જેમ આ ઝરણાં પણ ધીરે ધીરે લુપ્ત થાય છે. રવીન્દ્રનાથે કહ્યું છે, ‘જે વ્યક્તિ સાચકલું હસતી ન હોય તેનો વિશ્વાસ ન કરવો;’ એટલે કે, સાચકલું ન હસનારનું હૃદય દૂષિત હોય છે. હાસ્યનાં નિર્મળ ઝરણાં મનુષ્યની ચેતનાના પડેપડમાં વહેતાં થાય એ માટે સાધના કરવી પડે છે. ઉત્તમ હાસ્યરચનાઓ આવી સાધના માટેનું તદ્દન હાથવગું અને સરળમાં સરળ સાધન છે. સાહિત્યની કોઈ પણ ઉત્તમ રચના સર્જકના - ભલે તત્ક્ષણ પૂરતા - પણ પૂર્ણપણે નિર્મળ થયેલા ચિત્તનો આવિર્ભાવ હોય છે; એ જ રીતે ઉત્તમ હાસ્યરચના સર્જકના - ભલે તત્ક્ષણ પૂરતા - પણ પૂર્ણપણે વિકારમુક્ત થયેલા નિર્મળ ચિત્તનો આવિર્ભાવ હોય છે. આવી રચનાથી ભાવકના ચિત્તના વિકારો - નિર્મૂળ થાય છે ને ભાવકની ચેતનામાં હાસ્યની સહાયથી પ્રસન્નતા પ્રસરી રહે છે. ઉત્તમ હાસ્યરચનાઓનું સતત સેવન જીવનને પ્રસન્ન રાખવા માટેનો કુદરતી ઉપચાર છે. કાર્લાઈલનું એક વાક્ય વિનોદ ભટ્ટે ‘વિનોદવિમર્શ’માં ટાંક્યું છે. કાર્લાઈલ કહે છે : ‘In cheerful souls there is no evil.’ પ્રસન્નતાથી છલોછલ ભરેલા હૃદયમાં કોઈ વિકાસ પ્રવેશી શકતો નથી.

અન્ય કળાઓની પેઠે શબ્દની કળા પણ જીવનની અસુંદરતાને સુંદર બનાવે છે. પણ કરુણરસનો સર્જક મનુષ્યજીવનની ઉદાત્તતા અને અધમતા - બંનેનું નિરૂપણ કરી ઉદાત્તતાનો અધમતા પર વિજય થતો બતાવે છે. હાસ્યકારનું કામ ઉદાત્તતા અને અધમતા વચ્ચેના સંઘર્ષને નિરૂપવાનું નથી. પણ મનુષ્યજીવનના નાના નાના વિકારો, સામાન્ય નબળાઈઓને એ નિરૂપે છે. એ રીતે હાસ્યકારને મનુષ્યજીવનની અસુંદરતા સાથે જ - મનુષ્યજીવનનાં નકારાત્મક પાસાંઓ સાથે જ કામ પડે છે. પણ આ અસુંદરતાનો તિરસ્કાર કરીને નહીં. સુંદરમ્ એક મુક્તકમાં કહે છે તેમ આ સઘળી અસુંદરતાઓને ચાહી-ચાહીને હાસ્યકાર સુંદર બનાવે છે. હાસ્યકારનો આ જ કલાધર્મ છે. આપણા મૂર્ધન્ય કવિ ઉમાશંકર જોશીએ હાસ્યને ‘બ્રહ્મ’ ગણ્યું છે ને ‘નમું તે હાસ્યબ્રહ્મને’ કહી હાસ્યની વંદના કરી છે. માણસ હસે છે તે ક્ષણે બ્રહ્મના બ્રહ્મ પાસેના

લટકાની ક્ષણો છે.

દરેક સર્જક પરમ ચેતનાના વરેણ્ય પ્રકાશનો વાહક છે. વિશ્વનો પ્રત્યેક સર્જક પરમ ચેતનાનો પ્રકાશ પોતાની ચેતનામાં ઝીલે છે, અને પછી પોતાની ભાષામાં એનો અનુવાદ કરે છે. આ અનુવાદની ગુણવત્તાનો આધાર સર્જકની સાધના, શુદ્ધિ અને સર્જકતા પર નિર્ભર હોય છે. શુદ્ધિનો અર્થ હું સર્જકનાં વાણી-વર્તનની એકવાક્યતા એવો કરું છું. આધુનિક સર્જકોને મારી આ વાત જુનવાણી લાગવાનો સંભવ છે; પણ, મારી આમાં દૃઢ આસ્થા છે. રવીન્દ્રનાથ કહેતા : ‘હું લખતો હોઉં છું ત્યારે કોઈ મારો હાથ પકડીને લખાવતું હોય એવી અનુભૂતિ મને થાય છે.’ મને આવી કોઈ અનુભૂતિ થતી નથી; તેમ છતાં, સર્જક તરીકે હું પરમ ચેતનાના વરેણ્ય પ્રકાશના વાહક કરતાં કશું જ વિશેષ નથી એવી મારી પાકી પ્રતીતિ છે. અને એટલે જ હું લખું છું એ પરમ તત્ત્વને ચરણે મારો અર્ધ્ય છે એમ માનીને લખું છું. એ મને જે આપે છે તે મારી યથાશક્તિમતિ ઝીલીને પાછું એના જ ચરણે ધરવાનો ભાવ હૃદયમાં રાખીને લખું છું. હું જાણું છું કે હું એવો કોઈ મોટો સર્જક નથી. પણ પ્રભુ મહાન સર્જકોનો જ અર્ધ્ય સ્વીકારે એવું થોડું છે ? શબરીનાં બોર, સુદામાના તાંદુલ અને વિદુરની ભાજી સ્વીકારનાર પ્રભુ મારો અર્ધ્ય કેમ ન સ્વીકારે ? પ્રભુને ધરેલો આ પ્રસાદ પછી સૌને વહેંચવા પ્રયત્ન કરું છું.

જમીન પર ફરતા ચાકડા પર મૂકેલા, ગૂંદેલી માટીના પિંડને, કુંભકારનાં આંગળાંનો સ્પર્શ થતાં જ માટી વિવિધ આકાર ધારણ કરવા લાગે છે. માટીને મળતા રમણીય રૂપના સર્જનમાં ખરી કમાલ ચાકડાને ફેરવતા કુંભકારની છે. મારા ચિત્તનો ચાકડો એકદમ જોરથી ફરવા માંડે છે, ને કૃતિનો ઘાટ ઊતરવા માંડે છે. માટીમાંથી કૃતિનું નિર્માણ કરવા ચાકડો કુંભકાર પોતે ફેરવે છે; હું કોઈ કૃતિ સર્જવા બેસું છું ત્યારે મારા ચિત્તનો ચાકડો મારો સર્જનહાર ફેરવે છે. લખતી વખતે મારા સર્જનકાર્ય દ્વારા મારે ભાવકને કશુંક કહેવું છે કે અમુકતમુક સંદેશ પહોંચાડવો છે એવું કશું મારા મનમાં ક્યારેય નથી હોતું. ભાવકના ચિત્તમાં નિતાંત આનંદનું સંક્રમણ થાય એ સિવાય લખવા પાછળનો મારો કોઈ ઉદ્દેશ ક્યારેય હોતો નથી. રાજેન્દ્ર શુક્લની ખૂબ જાણીતી ગઝલનો શેર છે : ‘સુખડ જેમ શબ્દો ઊતરતા રહે છે; કોઈ આવીને કરશે તિલક અચાનક.’ હું લખવાનું શરૂ કરું છું એ સાથે જ સુખડની જેમ શબ્દો ઊતરતા રહે છે. મા સરસ્વતી આવે છે તો અચાનક જ, પણ આવીને એ મને કેવું તિલક કરશે – આછું કે ઘાટું – ટકાઉ કે બિનટકાઉ – એની ચિંતા હું કરતો નથી. મારી યોગ્યતા અને સાધના મુજબનું તિલક મા સરસ્વતી કરશે એવી મારી અડગ શ્રદ્ધા છે.

ફરી – આ સન્માન માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ઋણ સ્વીકારી વિરમું છું.

૧૯૨૬માં ગુજરાતમાં અતિવૃષ્ટિને લીધે ભારે રેલ આવેલી. રાહતફાળો એકઠો કરવા કસ્તૂરભાઈ અને સરદાર વલ્લભભાઈ શેઠ શ્રી મોતીલાલ હીરાભાઈને ત્યાં ગયા. શેઠે એમને આવકાર આપીને નવી ખરીદેલી શેતરંજી બતાવતાં પૂછ્યું :

‘આ શેતરંજી હમણાં જ ખરીદી. શી કિંમત હશે, કહો જોઈએ ?’

‘પચાસ આપ્યા ?’ – કસ્તૂરભાઈએ કહ્યું.

‘અરે પચાસ હોય ? પંદર આપ્યા’, શેઠ શ્રી મોતીલાલના મોં પર વિજયનું સ્મિત હતું.

વલ્લભભાઈ અને કસ્તૂરભાઈને થયું : ‘પંદર રૂપિયામાં શેતરંજી ખરીદનાર રેલવારાહતમાં શું આપવાના ? પરંતુ શેઠે વાત સાંભળતાં જ પંદર હજાર ફાળામાં અને પાંત્રીસ હજાર લોન તરીકે આપ્યા ! શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર નોંધે છે કે પોતાને માટે કરકસર કરનારનું હૃદય દુનિયાને માટે કેટલું ઉદાર થઈ શકે છે એ અમદાવાદના શ્રેષ્ઠીઓની એક પરંપરા છે. કસ્તૂરભાઈ વિશે વાત કરતાં શ્રેણિકભાઈ જણાવે છે : ‘ચિઠ્ઠી લખવા માટે ઊંચી કિંમતનો કાગળ કે કવરનો ઉપયોગ કરતાં તેઓ ખમચાચ પણ શૈક્ષણિક હેતુ માટે ચકાસણી કરીને વીસ લાખ રૂપિયા જેટલી રકમ સહેલાઈથી દાનમાં આપી દેતાં વાર ન કરતાં.’ (પૃ. ૩૦૦, મારા પિતા)

જોકે મારા જેવાને થાય કે પંદરના પચીસ આપી શકાય એમ હોય તો આપવા જોઈતા હતા. ધર્મ અને શિક્ષણની ઉમદા સખાવતો સાથે મજૂરોના રહેઠાણ માટે કશુંક કરવું જોઈતું હતું. આટલા બધા ઉદાર અને શાણા, ધાર્મિક અને માનવતાવાદી મિલમાલિકો થઈ ગયા છતાં અમદાવાદ આટલું મેલું કેમ છે એ મને સમજાતું નથી. એ જુદો મુદ્દો છે.

કસ્તૂરભાઈ જેવા એક શ્રેષ્ઠી અહીં થઈ ગયા એ અમદાવાદના ઇતિહાસનું જમા પાસું છે અને બીજા કસ્તૂરભાઈ થનાર નથી એ વાત ભારતના ભાવિમાં નોંધાઈ ગઈ છે. હવેની આર્થિક નીતિઓ અને સંગઠિત અસંતોષો દાતાઓને યશ નહીં આપે. પછી કસ્તૂરભાઈના જીવનચરિત્રમાંથી કોઈએ કશું શીખવાની તકો જ નહીં રહે. પરંતુ જ્યાં સુધી ભારતમાં મિશ્ર અર્થતંત્ર ચાલુ છે ત્યાં સુધી કસ્તૂરભાઈનો પુરુષાર્થ પ્રેરક નીવડી

શકશે. એમનાં ઔદ્યોગિક સાહસો, વહીવટકાર તરીકે એમની સૂઝ અને વિવેક, સંત જીવનનો આદર્શ અને કલાસંસ્કૃતિ માટેનો પ્રેમ બિરદાવી શકાશે.

ધી. એ. ડી. શ્રોફ મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ તરફથી શ્રી નાની પાલખીવાળાએ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર લિખિત શેઠ કસ્તૂરભાઈનું જીવનચરિત્ર ‘પરંપરા અને પ્રગતિ’ પ્રગટ કર્યું. પુસ્તકાલયો અને શાળા-કોલેજોને આ પુસ્તક વિના મૂલ્યે મળશે. જોકે કસ્તૂરભાઈ હોત તો આ નિર્ણયનો વિરોધ કરત. કશું વિનામૂલ્યે આપવું ન જોઈએ. પડતર કિંમત ઓછામાં ઓછી આવે અને કામ સુઘડ થાય એવો આગ્રહ એ રાખતા. એમના આગ્રહો પાછળની દૃષ્ટિ ધીરુભાઈએ સ્પષ્ટ કરી છે અને શક્ય બન્યું છે ત્યાં મૂલ્યાંકન પણ કર્યું છે. એમણે એક દિવસ કસ્તૂરભાઈને પૂછેલું ધ્યેય વિશે. કસ્તૂરભાઈએ ચારેક વસ્તુઓ પોતાના સંતોષ ખાતર કરવા ધારેલી :

‘એક તો જૈન મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર. બીજું પ્રેમાભાઈ હોલ નવેસરથી અદ્યતન સ્થાપત્યમાં બંધાય તે. ત્રીજું અમદાવાદમાં એન્જિનિયરિંગ કોલેજની સ્થાપના અને ચોથું, જૂની હસ્તપ્રતોનું સંશોધન કરાવીને તેની સુરક્ષાની વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનું. ઈશ્વરકૃપાએ એ ચારે વસ્તુઓ આજે સિદ્ધ થયેલી છે.’

પુસ્તક ‘પરંપરા અને પ્રગતિ’માં ઉપર નોંધેલી ચાર વસ્તુઓ ઉપરાંત બીજી પણ ઘણી પ્રેરક લાગે છે. મિલો અને મજૂરો વચ્ચેની હડતાલો નિવારવાના પ્રયત્નો, ઉદ્યોગની ગુણવત્તા સુધારી નફા માટે દીર્ઘદૃષ્ટિ રાખવી, બી. કે. મજૂમદાર અને ચન્દ્રપ્રસાદ દેસાઈ જેવા યોગ્ય સાથીદારો શોધી એમનામાં વિશ્વાસ મૂકવો, વાટાઘાટોમાં કુનેહ વાપરી દબતાથી રાષ્ટ્રીય હિતનું જતન કરવું, આક્રમણ જ ઉત્તમ સંરક્ષણ મનાય છે એમ કહી કંડલા બંદરના વિકાસમાં રસ લેવો, કશું કામ ન કરતા સરકારી કર્મચારીઓને છૂટા કરવાનું સૂચન કરવું, જૈન ધર્મના મિતવાદી સુધારક બની રહેવું, ઉચાપત કરનાર બનેલી ઉપર કેસ કરવો, જીવનકાર્ય દરમિયાન પરિવાર તરફથી ત્રણ કરોડ બાણું લાખની કુલ સખાવતો કરાવવી, અટીરા, પી. આર. એલ., લા. દ. સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડિઝાઇન, વિક્રમ સારાભાઈ કોમ્યુનિટી સાયન્સ સેન્ટર, ભારતનાં બીજાં રાજ્યોના વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓના લાભાર્થે આઈ. આઈ. એમ. અને સહેજે શિસ્ત વિના શિક્ષણ લઈ શકાય એવી સ્કૂલ ઓફ આર્કિટેકચર જેવી આધુનિક સંસ્થાઓ શરૂ કરી એમના વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ ન કરવો, પોતાના બંગલામાં વાવેલ શાકભાજી વેચાયાનો હિસાબ પણ ચોપડામાં ચોખ્ખો દર્શાવવો, આવતી કાલે અવસાન થવાનું હોય તોપણ એની ચિંતા ન કરવી, સત્ય-અપરિગ્રહ અને અહિંસાને માત્ર ધર્મ નહીં પરંતુ જીવન જીવવાની પદ્ધતિ માનીને ચાલવું, છ પેન્સનો હિસાબ ન મળતો હોય તો વિદેશની હોટલમાં ઉજાગરો કરી બી.કે.ને જગાડી હિસાબ મેળવીને ઊંઘવું. – એમના વ્યક્તિત્વનાં મોટા ભાગનાં લક્ષણો સમાજવાદી સમાજરચનાને પણ ખપનાં છે. એમને માત્ર સફળ મૂડીવાદી કહીને ભૂલી શકાય તેમ નથી. ગુજરાતના આ સદીના સંસ્કાર જીવનના એ એક અગ્રણી હતા. કમ્પ્યૂટર

અમદાવાદમાં આવ્યું તે પહેલાં માણસ રહીને એમણે સમાજને કમ્પ્યુટરનું કામ આપ્યું. ભરયુવાનીમાં કસ્તૂરભાઈનાં પત્ની શારદાબહેનનું અવસાન થયેલું. આઘાત જીરવી લઈને સ્નેહને વાત્સલ્યમાં ઢાળ્યો. સંતાનોના ઉછેરમાં સતત રસ લઈ એમનાં સત્કર્મોથી રાજી રહેતા પિતાશ્રી વિશે વાત કરતાં શ્રેણિકભાઈ થાકતા નથી :

“વર્ષો પહેલાં મારું આખું કુટુંબ કાશ્મીર સહેલગાહે ગયેલું, ત્યારે છ જ વર્ષની ઉંમરનો મારો દીકરો સંજય એક ટેકરી એક જ શ્વાસે ચઢી ગયેલો. આ વાત કાગળ દ્વારા જાણી ત્યારે પિતાશ્રી ખૂબ ખુશ થયેલા.”

મારી પત્ની પન્નાએ રચના શાળા શરૂ કરવા વિચાર્યું ત્યારે શરૂઆતથી જ દરેકે દરેક મહત્ત્વના તબક્કે પિતાશ્રી માહિતગાર રહે અને જરૂર પડે ત્યાં પોતાનાં સૂચનો મોકલી આપે. તેવી જ રીતે અતુલમાં મારાં ભાભી વિમળાબહેન અતુલ ગ્રામપંચાયત, કલ્યાણી શાળા, દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી સેનેટ સભ્ય તરીકે અથવા તો જે કોઈ શૈક્ષણિક કે સમાજલક્ષી કાર્યો કરે તેમાં પિતાશ્રી ખૂબ રસ લેતા અને ઊલટપૂર્વક પોતાનાં મંતવ્યો આપતા.

મારા ભાઈનો પુત્ર સુનીલ અને પુત્રીઓ સ્વાતિ અને તરલ માટે પિતાશ્રીને ખાસ લાગણી. કારણ કે તેઓ અતુલ રહે અને પિતાશ્રી તેમને મહિનામાં એક જ દિવસ મળી શકે. તેઓએ પિતાશ્રીને કહ્યું કે તમે અમારી સાથે વધારે રહો તો અમને ગમે. પિતાશ્રીએ એમનો વર્ષો જૂનો કાર્યક્રમ ખાસ બદલી અતુલ બે દિવસ રહેવાનો પ્રબંધ કરેલો અને દિવાળીની રજાઓમાં તો તેઓને હંમેશાં તેમની સાથે લઈ જવાનું નક્કી કરેલું.

અમારા કુટુંબના શ્રી ચીનુભાઈ ચીમનભાઈએ લાંબો સમય અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના મેયરપદે રહી અમદાવાદ શહેરની કાયાપલટ કરી, રોનક વધારવાનું ભીષ્મ કાર્ય કરવા તેઓ નિમિત્ત બન્યા. મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના લગભગ દરેક મહત્ત્વના તબક્કે પિતાશ્રી ચીનુભાઈ પાસેથી વિગત જાણી લેતા અને કોર્પોરેશનના ઉત્કૃષ્ટ કાર્યક્રમો બદલ અવારનવાર બિરદાવતા.

તેવી જ રીતે અમારા કુટુંબના શ્રી અરવિંદભાઈ નરોત્તમભાઈ વ્યાપાર-ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર ઉપરાંત અંધજન સહાય, કેન્સર સારવાર વગેરે ક્ષેત્રે જે પ્રદાન કરતા તે પિતાશ્રીને ગમે જ, પણ સવિશેષ તો તેમની પ્રવતારોહણ પ્રવૃત્તિ વધુ ગમી.” (પૃ. ૩૦૪-૫, મારા પિતા)

કસ્તૂરભાઈના વાત્સલ્યનું બીજું અધિકારી બન્યું અમદાવાદ, જે એમનું વિશાળ કુટુંબ હતું. કહે છે કે એ મ્યુનિસિપાલિટીનો વાર્ષિક રિપોર્ટ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જતા !

પરાધીન દેશમાં એક ભારતીયનું શું ગૌરવ હોઈ શકે એ કસ્તૂરભાઈ સમજતા અને દેશના અપમાન સામે સત્યાગ્રહ કરતા, બ્રિટિશ સરકારે એમના આગ્રહને વશ થઈ અન્યાયી ગોરા અધિકારીઓને છૂટા કરવાના અપવાદ સ્વીકારવા પડ્યા છે, તો રિઝર્વ બેંકના ગવર્નર તરીકે ગોરા નિષ્ણાતો જ મુકાય એ પ્રણાલી સામે સર ચિંતામણ દેશમુખ એ પદે બઢતી પામે એ શક્ય બનાવી શક્યા હતા.

એમની પોતાની મિલોમાં એમની કાર્યક્ષમતા અને વિશ્વસનીયતાની મજૂરોને પ્રતીતિ હોય પણ જ્યારે લક્ષ્મી કોટન મિલ બંધ થઈ ત્યારે એને રાજ્ય સરકાર ચલાવે કે કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ ગ્રૂપ એનું સંચાલન કરે એ અંગે હાઈકોર્ટે કામદારોનું દષ્ટિબિંદુ જાણવા પૃચ્છા કરી. કામદારોને પોતાના યોગક્ષેમનું રક્ષણ સરકારમાં નહીં, આ ખાનગી પેઢીમાં દેખાયું !

કરોડોના દાતા પોતે અત્યંત કરકસરથી રહે, કોટની બાંચના છેડે ઘણી વાર તાંતણા દેખાતા હોય, બાળકો કોટ બદલવા હઠ કરે પણ ૧૯ ડિસેમ્બરે જન્મદિવસની ભેટ તરીકે જ નવો કોટ ધારણ કરે !

સાદગી અને સંયમની અપેક્ષા સંતાનો પાસે પણ ખરી જ, પણ એમાં હઠાગ્રહ નહીં, જૈન ધર્મના આદર્શોનું પાલન અભિપ્રેત હોય. સિદ્ધાર્થભાઈ અને શ્રેણિકભાઈને પરદેશ ભણવા મોકલે, એમના બૌદ્ધિક વિકાસમાં ઝીણામાં ઝીણો રસ લે એની સાથે સાથે રહેણીકરણી અંગેની વિગતો પણ મેળવતા રહે. પુત્રો પોતાની સંવેદનાની કેળવણી માટે પણ પિતાશ્રીના ઋણી છે. આ કુટુંબના સભ્યો પોતાના કર્મચારીઓ સાથે આત્મીયતાથી વર્તે છે, જવાબદાર અધિકારીઓને કુટુંબના સભ્ય જેવું જ માન આપે છે એ કસ્તૂરભાઈનો વારસો છે.

મને શ્રેણિકભાઈ (જન્મ ૨૮-૧૨-૧૯૨૫) કરતાં સિદ્ધાર્થભાઈના કુટુંબનો પરિચય વહેલો થયો. બી.કે.ને કારણે અતુલમાં કાવ્યસત્ર યોજાયું, વિમળાબહેનને લીધે કવિશ્રી ઉશનસૂનું બહુમાન થયું, આવા અન્ય પ્રસંગોએ પણ મળવાનું થયું. શ્રેણિકભાઈનો પરિચય થયો સાહિત્ય પરિષદના કામે. ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિરના સંકલ્પને મૂર્ત કરવા અમે પરિષદના કાર્યકરો ધીરુભાઈ ઠાકરની આગેવાનીમાં અનિલ સ્ટાર્ચની ઓફિસે શ્રેણિકભાઈને મળવા ગયા હતા. એ નામ જોડવાની જજ્ઞામાં પડવા માગતા નહોતા, લાખ રૂપિયા આપીને લેખકોનું માન રાખવા માગતા હતા. પણ અમે પાંચ લાખ રૂપિયા માગ્યા અને એમ પણ કહ્યું કે પહેલાં તો અમે આ રકમ મકાનમાં ખર્ચીશું.

શ્રેણિકભાઈ સાથે તમારે નિખાલસ વાત કરવાની. એમને લાંબા પહોળા શબ્દોમાં વખાણ પણ નહોતા ગમતાં. પોતાને વિશે એ મોટા ભાગે ઘસાતું બોલે. દર વખત મહાન પિતા સાથે સરખાવીને પોતાનું મૂલ્યાંકન કરતા હોય એવી છાપ પડે. ક્યારેક મધ્યકાલીન સંતપરંપરા યાદ આવે. આરાધ્ય દેવની સ્તુતિ અને પોતાની નિંદા. શ્રેણિકભાઈ સાધુમાંથી સંસારી થયા હોય અને સાધુત્વના ગુણો અન્ય સંસારીઓમાં સંક્રાન્ત કરવાની જવાબદારી સંભાળતા હોય એવી છાપ પડે, બલકે ખાતરી થાય.

હું અને કુમારપાળ ગુજરાતી સાહિત્યકોશના બે ભાગ લઈને એમને મળવા ગયા હતા. પરિષદમાં આર્થિક સંકટ ઊભું થાય એટલે સૌથી પહેલાં શ્રેણિકભાઈ યાદ આવે. ક્યારેક તો એ ફોન ઉપર જ બળદેવભાઈ ડોસાભાઈ જેવા મિત્રને વાત કરીને કામ પતાવી દે, એમને સારું લગાડવા તમે ધક્કો ખાઓ એની જરૂર જ નહીં. ચીનુકાકાને ત્યાં તમે

વગર કામે જઈ કાવ્યશાસ્ત્ર-વિનોદમાં વખત પસાર કરી શકો. પ્રભાબહેનને પણ એનો વાંધો નહીં. રાધિકાને તો પીએચ.ડી. થવામાં પણ રસ. શ્રેણિકભાઈને ત્યાં આ બધું અવ્યક્ત રહે. કામ સાથે કામ. તો અમે સાહિત્યકોશના બે ભાગ એમના ટેબલ પર મૂક્યા. એમણે ગ્રંથ ઊભા કરી જોયા, બીજી જ સેકન્ડે પૂછ્યું : બાઈન્ડિંગમાં કેમ દોરાવાનો ફેર છે ? ઝીણી નજરે જોવાની એમની ટેવનો અનુભવ અનેકને હશે. એમણે કસ્તૂરભાઈ વિશે લખેલા લેખમાં એક મહાપુરુષને મૂલવવાની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ છે, જે દેશના વ્યાપક સંદર્ભમાં વ્યક્ત થઈ છે. શ્રેણિકભાઈ એમ.બી.એ. થયેલા.

શ્રેણિકભાઈ તમને કદી ભ્રમમાં ન રાખે. મદદ કરવામાં પણ વિલંબ નહીં, તત્કાળ મદદ થઈ શકે એમ ન હોય તો ના પાડવામાં પણ વિલંબ નહીં. રાજ્ય અને કેન્દ્રના વહીવટની, ખાનગી પેઢીઓ કે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના વહીવટની ઝીણામાં ઝીણી વિગતો એ જાણતા હોય પણ જરૂર ઊભી થાય તો જ તમને જણાવે. મળવા આવનાર માણસ મારાથી વધુ જ્ઞાની હશે એવી શ્રદ્ધાથી શ્રેણિકભાઈ વાત કરે. આપણી મર્યાદાઓ જાણતા હોય છતાં બહુમાન કરતા હોય એ રીતે વર્તે. તમને દાન ન આપે તોપણ આત્મવિશ્વાસ તો જગવે જ.

નવમા દાયકામાં એમણે જૈન વિદ્યાના સંશોધન અને પ્રસાર માટેનાં અનેક સત્રોમાં હાજરી આપી. અગવડો વેઠી દૂર દૂર ગયા. સભાઓ સંબોધી. નમ્રતાના ભોગે પણ એમણે સ્વીકારવું પડશે કે પોતે જે જાણે છે એ સમાજને કહેવા જેવું છે. એમની જેમ કેટલા ઉદ્યોગપતિઓએ પિતાના શીલનો વારસો સાચવ્યો હશે ?

રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષાથી દૂર રહી ધર્મ અને શિક્ષણની સંસ્થાઓ સ્થાપી એમનું સંવર્ધન કરતા રહેવામાં શ્રેણિકભાઈના વડીલો અને વારસદારોનો ફાળો અનન્ય છે. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું આ એક વિરલ અને પ્રેરક પ્રકરણ છે.

શ્રેણિકભાઈ હવે નથી પણ એમનો વારસો એમના સુપુત્ર સંજય લાલભાઈ પાસે છે. સમગ્ર સમાજ વતી અંજલિ આપવા યોજાયેલી પરિષદ-સોસાયટી કોન્ફરન્સમાં સંજયભાઈએ પિતાશ્રી પાસેથી સાંભળેલાં કેટલાંક સૂત્રોત્મક વાક્યો કહ્યાં : કાનૂની કરાર કરતાં બોલાયેલો શબ્દ વધુ મહત્ત્વનો. ખરાબ પરિસ્થિતિમાં પણ પ્રામાણિક રહેવું. સાથીદારો-ભાગીદારો સાથે સંવાદી સંબંધો જાળવી સતત ખેલદિલ રહેવું. સંજયભાઈ કહે છે કે અમારી વ્યવસાયી પારદર્શકતાને કારણે વિશ્વભરનાં ઔદ્યોગિક ગૃહો સાથે અમારા સંબંધો વિકસતા રહ્યા છે. અમદાવાદ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ અને શાસ્ત્રીય સંગીતના સંવર્ધક શ્રી પ્રફુલ્લભાઈ અનુભાઈએ કહ્યું કે શ્રેણિકભાઈના સમયમાં પ્રેમ હતો, માન હતું અને સરવાળે આનંદ હતો.

મારી નવલકથા ‘કાચા સૂતરને તાંતણે’માં અમદાવાદના કાપડ ઉદ્યોગ અને મહાજન પરંપરાના ઊજળા સમયનું આલેખન છે.

(‘તિલક કરે રઘુવીર’-રમાં પ્રકાશિત, શોધન-વર્ધન સાથે.)

[૧]

સાક્ષરજીવનના કર્તા સાક્ષરવર્ય ગોવર્ધનરામનું બાવન વર્ષનું ટૂંકું જીવન ભારે ચડતી પડતીવાળું, અલબત્ત ઓછી ચડતી અને વધારે પડતીવાળું રહ્યું હતું. તેમાંય ઈ. સ. ૧૮૭૨થી ૧૮૭૫નાં વર્ષો તો તેમની કપરી કસોટી કરનારાં હતાં. '૭૨માં એમણે મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન્ટ કોલેજમાં પ્રવેશ લીધો અને બે જ વર્ષમાં પ્રેમાળ પત્ની હરિલક્ષ્મીનું મૃત્યુ થયું; બીજી તરફ પિતા માધવરામની દુકાન પણ ભાંગી પડી. વળી, તેઓ બી.એ.ની પરીક્ષામાંય નપાસ થયા. જોકે ઈ. સ. ૧૮૭૫માં એમણે ફરીથી બી.એ.ની પરીક્ષા આપી અને પાસ થયા ત્યારે તેમની ઉંમર ૨૦ વર્ષની હતી. આમ, ઘર છોડીને મુંબઈ કોલેજના નવા વાતાવરણમાં ગોઠવાવું, પત્નીનું મૃત્યુ, પિતાનો વેપાર ભાંગવો, અને બી.એ.માં નાપાસ થવું - આટલી મોટી ઘટનાઓનો સામનો ગોવર્ધનરામે ૧૭થી ૨૦ વર્ષની વયે જ કરી દીધો હતો. આવા કપરા સંજોગો વચ્ચે માત્ર વીસ વર્ષની ઉંમરે પોતાના આંતરમંથનના નવનીત રૂપે બાકીના જીવનનો નકશો આંકવા તેમણે ત્રણ મહત્ત્વના સંકલ્પો કર્યા. ૧. બી.એ. પછી એલએલ.બી. કરવું, ૨. વકીલાત કરવી અને કોઈની નોકરી કરવી નહીં. ૩. ૪૦ વર્ષે નિવૃત્ત થઈ બાકીની જિંદગી સાહિત્યની સેવામાં અને તે દ્વારા દેશ તથા જનસમાજની સેવામાં ગુજારવી.

સાક્ષરજીવનના કર્તા આ રીતે ભરજીવાનીમાં પોતાનું ૪૦ વર્ષ પછીનું જીવન સાક્ષરનાયક તરીકે ગાળવાનું અને તે માર્ગે આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણનો રસ્તો કંડારવાનું નક્કી કરે, એ જ બતાવે છે કે ગોવર્ધનરામ પહેલેથી જ જ્ઞાનના માર્ગ થકી ધર્મ, અધ્યાત્મ અને ચિંતનના પ્રવાસે નીકળી પડ્યા હતા.

અલભ્ય સર્જન અપ્રાપ્ય :

પોતાના સંકલ્પ અનુસાર ઈ. સ. ૧૮૯૮ના ઓક્ટોબરમાં મુંબઈની ધીકતી વકીલાતનો વ્યાપાર પડતો મૂકીને તેઓ નડિયાદ આવી ગયા અને ઈ. સ. ૧૮૯૯ના જાન્યુઆરીથી જ 'સમાલોચક'માં સાક્ષરજીવન નિબંધ હપ્તાવાર લખવો શરૂ કર્યો, જે છેક ઈ. સ. ૧૯૦૩ના એપ્રિલ સુધી કુલ ચૌદ હપ્તામાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આમ છતાં આ નિબંધ અપૂર્ણ રહ્યો છે. તે પહેલી વખત ગ્રંથ રૂપે ઈ. સ. ૧૯૧૯માં તેમના પુત્ર રમણીયરામ ત્રિપાઠીની સંમતિ અને આગ્રહથી પ્રકાશિત થયો હતો. વળી, તે વિદ્વત્ભોગ્ય

હોવાથી વધારે સહેલાઈથી સમજવા માટે તેનો પ્રવેશક લખવાનું કામ બળવંતરાય ઠાકોરને સોંપાયું હતું. બળવંતરાયે તેના પ્રવેશક ઉપરાંત પુસ્તકને અંતે વિસ્તૃત પરિશિષ્ટ અને ટિપ્પણો લખીને પુસ્તકનો પ્રવેશ સરળ કરી આપ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૫૫માં ગોવર્ધનરામ જન્મશતાબ્દીની ઉજવણી નિમિત્તે જે ભંડોળ ભેગું થયું હતું તેમાંથી ત્રણ હજાર રૂપિયા ઉજવણી સમિતિએ ફાર્બસ સભાને સોંપી તેના નેજા હેઠળ ઈ. સ. ૧૯૫૮માં તેની બીજી આવૃત્તિ થઈ હતી. આ બંને આવૃત્તિના મુખ્ય વિકેતા એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રકાશક હતા, આ બંને આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયાના ગણતરીના મહિનાઓમાં જ ખપી ગઈ હતી. આમ છતાં ઈ. સ. ૧૯૫૮ પછી ફાર્બસ કે એન. એમ. ત્રિપાઠી કું. કે અન્ય કોઈ પ્રકાશનસંસ્થા કે સાહિત્યસંસ્થાએ તેના પુનઃ મુદ્રણનો વિચાર કર્યો નથી. પરિણામે આજે આ અલભ્ય પુસ્તક અપ્રાપ્ય બન્યું છે.

શબ્દબ્રહ્મની ઉપાસના :

સાક્ષરજીવનનો સામાન્ય કે રૂઢ અર્થ લઈએ તો લેખકજીવન એવો થાય, સાહિત્યલેખનપ્રવૃત્તિને વરેલું જીવન, લિટરરી લાઈફ. પરંતુ ગોવર્ધનરામને મતે તો સાક્ષરજીવનની વિચારણા આટલી પ્રાથમિક નહીં, પણ ઘણી ઉચ્ચ અને વિશાળ રહી છે. આદર્શ મનુષ્યજીવન માટે તો અનેક ધોરણો હોઈ શકે, પરંતુ ગોવર્ધનરામની દષ્ટિએ જીવનની સાચી કૃતાર્થતા સાક્ષરજીવનમાં રહેલી છે. આથી સાક્ષરજીવનનું સ્વરૂપ, પ્રકાર, પ્રયોજન અને પગથિયાં અહીં પરિપક્વ ચિંતનમાં મુકાયાં છે. કારણ કે સાક્ષરત્વની વિભાવનાને તેમણે સ્નેહ અને અધ્યાત્મના સંદર્ભે પણ વ્યક્ત કરી છે. એમને મન સાક્ષર એટલે માત્ર આમતેમ શબ્દો જોડી જાણનારો નહીં, પરંતુ સાક્ષર એટલે શબ્દબ્રહ્મનો ઉપાસક, જ્ઞાનબ્રહ્મ મંત્રનો દ્રષ્ટા. બ. ક. ઠાકોર પ્રવેશકમાં જ સમજાવે છે કે સામાન્ય વાચક આ જડ જગત અને તેની સ્થૂળ વસ્તુઓમાં બંધાઈ રહ્યો છે. જ્યારે જીવનની ઊંડી ફિલસૂફી જડ અને સ્થૂળ કરતાં બીજી જ કોઈ વસ્તુ છે, અને તે જ વધારે ખરી છે, વધારે જીવંત છે, વધારે તેજોમય-હિતકર-શાશ્વત છે. પરંતુ સામાન્ય વાચક જ્યાં સુધી સામાન્ય રહે ત્યાં સુધી તેને આ સમજાતું નથી. આવા વાંચનારે સાક્ષરજીવન જેવા નિબંધ આગળ હાથ જોડીને વિનમ્ર-શિષ્ય ભાવે આવવું રહ્યું. ગોવર્ધનરામે સાક્ષરજીવન માટેની આખી પ્રક્રિયા અહીં સોદાહરણ સમજાવી છે. પ્રથમ ચાર પ્રકરણમાં તેની વિભાવના સ્પષ્ટ કરી છે. જ્યારે અંતિમ ચાર પ્રકરણોમાં તે માટેનાં પગથિયાં રજૂ કર્યાં છે.

[૨]

ગૂઢ રહસ્યોનો શોધક અને દર્શક :

પ્રથમ પ્રકરણ સાક્ષરજીવનના પ્રકારોનું છે, સાથોસાથ તેની વિભાવના અને મહત્તા પણ અહીં રજૂ થઈ છે. આ સંસારના ગૂઢ અને સૂક્ષ્મ પ્રવાહોને સમજીને તેના ગર્ભમાં રહેલાં સત્યનાં મોતીનો શોધક અને દર્શક તે જ સાચો સાક્ષર. માટે તેઓ સાક્ષરને મનીષી

કહે છે, જીવન અને જગતનો રસિક દ્રષ્ટા ગણે છે. સાક્ષરધર્મ સમાજને અનેક પ્રદૂષણોમાંથી ઉગારનાર સાત્ત્વિક બળ છે. સંસ્કૃતિ માટે તે સંસ્કારક પરિબળ છે. જે કાર્ય સંસારમાં પ્રજાપતિ કરે છે અને એને મળતું આવતું કામ સાહિત્યસંસારમાં કરનારો સાક્ષર તત્કાલીન યુગદર્શનને બતાવનારો છે. પોતાના ધર્મ અને સંસ્કૃતિ માટેની તેની આ પાયાની જવાબદારી છે.

પહેલી જવાબદારી બ્રાહ્મણોની :

આ પ્રકરણમાં તેઓ આદિકાળની વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાનું ચિત્ર આલેખે છે. તે કાળમાં બ્રાહ્મણો આખું આયુષ્ય સાક્ષરજીવનમય ગાળતાં. જ્યારે ક્ષત્રિયો અને વણિકો વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં સાક્ષરજીવન વધારે ગાળતા. તેમણે માનવશરીરમાં જે સ્થાન મસ્તિષ્કનું છે એ સ્થાન સમાજમાં બ્રાહ્મણનું એટલે કે સાક્ષરનું માન્યું છે. અલબત્ત મસ્તિષ્કનો મહિમા બતાવતી વખતે એમનો આશય હાથ-પગના અનાદરનો સહેજેય નથી. આથી તેઓ વર્ણાશ્રમના સંદર્ભમાં સાક્ષરધર્મની સમજૂતી આપતાં સૂચવે છે કે આપણા સમાજને ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની ઉપયોગિતા સહેજેય ઓછી નથી, પરંતુ બ્રાહ્મણદષ્ટિ વિના તો ચાલશે જ નહીં. આટલું લખ્યા પછી તેઓ વાસ્તવિકતાને સમજાવતાં કહે છે કે આજે આપણી પ્રાચીન આશ્રમવ્યવસ્થા નામશેષ થઈ છે. વર્ણવ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ છે. આપણા સમાજમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય માત્ર નામના જ રહ્યા છે. તેઓ પોતાના ધર્મથી ફંટાયા છે. આજે એક તરફ સુધારક પક્ષ છે, તો તેની સામે સુ-ઉદ્ધારક વિચારણા પણ એટલી જ તીવ્રતાથી પ્રવર્તે છે. તે લોકો આપણી સંસ્કૃતિને અને ધર્મને બચાવવાની કે ટકાવવાની જે વાતો કરે છે, તે કેટલેક અંશે શક્ય જ નથી. વળી તત્કાલીન રાજ્યવ્યવસ્થા પણ સમાજને આવી અધોગતિ કે અવ્યવસ્થામાંથી તારવાનો પ્રયત્નમાત્ર કરતી નથી, કારણ કે અંગ્રેજ રાજ્યએ તો ધર્મની બાબતમાં માથું મારવું જ નહીં તેમ ઠેરવ્યું હતું.

અન્નપૂર્ણા અને લક્ષ્મીના પ્રસાદનો ભેદ :

મનુષ્યમાત્રને જીવન જીવવા માટે દ્રવ્યોની ચિંતા હોય છે અને એની ચિંતામાં એ વ્યસ્ત પણ રહે, પરંતુ આ ધ્યેય સામાન્ય માનવીનું છે. જે સાક્ષરજીવનનો અભિલાષી છે તેને તો દ્રવ્યની ચિંતામાંથી મુક્ત થવાનું છે. સાક્ષરજીવનને દ્રવ્યપરાયણતા ખપે જ નહીં. અલબત્ત એને ખપ પૂરતું દ્રવ્ય સેવન કરવું જરૂરી છે. તેને માટે ગોવર્ધનરામ “અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદ” જેવા શબ્દો મૂકે છે. એટલે કે જીવન જીવવા જરૂરી છે તેટલું દ્રવ્ય એટલે અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદ. પરંતુ એની મર્યાદા બહાર જે ધન એકઠું થાય તેને તેઓ “લક્ષ્મીનો પ્રસાદ” કહે છે. સાક્ષરજીવન જીવનારાએ અન્નપૂર્ણાથી તૃપ્ત થવાનું છે, લક્ષ્મીથી છૂટવાનું છે અને અક્ષરસેવનનો ધર્મ સ્વીકારવાનો છે. અલબત્ત સાક્ષરજીવનને અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદ સિવાય જ્ઞાન કે વૈરાગ્યની સિદ્ધિ મળતી નથી, પરંતુ

તેણે લક્ષ્મીના પ્રસાદની લાલચ રાખવાની નથી. ગોવર્ધનરામે આ જ વાત સાક્ષરજીવનનું નામ પાડ્યા વગર પોતાના બે અંગ્રેજી લેખો ‘ધ બિંદુ આઈડિયલ ઓફ પોવર્ટી’ અને ‘ધ કી-સ્ટોન ઓફ ધી ઇકોનોમિક્સ ઓફ હિન્દુઈઝમ’માં હિંદુઓની ગરીબાઈનો આદર્શ ચર્ચતી વખતે કરી છે. આગળ જતાં તેઓ કહે છે કે સાક્ષરજીવન જીવવા ઇચ્છનારે જાતે જ સાધનો ઊભાં કરવાનાં છે. આપણી વિદ્યાપીઠો (યુનિવર્સિટીઓ)માં ભણી ઊતરેલો વર્ગ જ સમાજનું, તેના ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું હિત કરી શકે. પરંતુ આ વર્ગમાં વૈભવ અને વિલાસની મર્યાદા હોવી જોઈએ. એમનો વ્યવહાર અને એમનો ગૃહસ્થાશ્રમ સામાન્ય મટીને ઉચ્ચ સાધના બનવો જોઈએ. તેમણે પોતાની શક્તિઓનો મધ્યાહ્ન તપતો હોય ત્યારે જ લક્ષ્મી, પદવી અને મોહ જેવી પ્રવૃત્તિઓને બંધ પાડીને પોતાનું જીવન સાક્ષર ઉપાસનાને અર્પી દેવું જોઈએ.

તટસ્થતા અને નિવૃત્તિપરાયણતા :

આવા સાક્ષરજીવન માટેની પ્રથમ શરત તેમણે તટસ્થતા બતાવી છે. આ સંદર્ભે તેમણે સાક્ષરજીવનનાં બે સ્વરૂપો વિચાર્યાં છે અને એ બંનેની એકબીજા માટેની ઉપકારકતા માન્ય ગણી છે. તે છે પ્રવૃત્તિપરાયણ સાક્ષરજીવન અને નિવૃત્તિપરાયણ સાક્ષરજીવન. રાજ્ય, સંસાર અને બીજા વ્યવહારોમાં સક્રિય પ્રવૃત્તિપરાયણ જીવનમાં સરસ્વતીની પ્રતિષ્ઠા જોવા મળે તો તેવા સાક્ષરજીવનને ગોવર્ધનરામ સરસ્વતીના વાહન મયૂરની ઉપમા આપે છે. જ્યારે નિવૃત્તિપરાયણ સાક્ષર વ્યક્તિ માટે તેઓ વીણાધારિણી દેવીના ગાનનું રૂપક યોજે છે. એટલે કે આવો સાક્ષરનાયક તો દેવીનાં ચરણ પાસે નિવૃત્તિ પામી, સ્વસ્થ રહી એની વીણા અને એનું ગાન હૃદયમાં ઉતારે છે. આ વર્ગ અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદથી તૃપ્ત થઈ અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. આવું જીવન જ એમની દષ્ટિએ સાક્ષરજીવન માટેનો ઉચ્ચગ્રહ છે. વ્યાસ, વાલ્મિકી, વશિષ્ઠ જેવા મુનિઓ અને સોક્રેટીસ, પ્લુટો કે એરિસ્ટોટલ જેવા પશ્ચિમી મનીષીઓને તેઓ આ પ્રકારના શ્રેષ્ઠ સાક્ષરનાયકો ગણે છે. ટૂંકમાં, સાક્ષરજીવનનો નાયક જીવનપ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત ન થાય પણ એ પ્રવૃત્તિઓનું તટસ્થતાપૂર્વક અવલોકન કરે, તે સંસારના ચાલ્યા આવતા પ્રવાહમાં ન પડતાં તેના તટ ઉપર ઊભો રહી માત્ર તેનો નિર્ણય કરે, અને તેનો તટસ્થ સાક્ષી બની રહે. એ અર્થમાં તે નિવૃત્તિનો ચાહક હોય.

પોતાનાં મૂળિયાંનું સંશોધન :

પ્રથમ પ્રકરણના અંતમાં ગોવર્ધનરામે આપણો ઉદ્ધાર આપણામાં જ છે, તેવો સૂર વ્યક્ત કર્યો છે. તેઓ સમાજને અધમ સ્થિતિમાંથી નીકળવા માટે બીજા સમાજોના સેવનથી છૂટીને પોતાના તરફ વળવાની હિમાયત કરે છે. આ સમયમાં જે કોઈ અધોગતિઓ છે તેની ચિકિત્સા કરવી, અને તેના નિવારણના ઉપાયો કરવા માટે બીજા સમાજની,

ખાસ કરીને અંગ્રેજ સમાજની તરફેણ (નકલ) કરવા કરતાં પોતાનાં જ મૂળિયાંને સંશોધવામાં સાક્ષરજીવનની સફળતા રહેલી છે, તેમ તેઓ માને છે.

આ પ્રકરણમાંથી પસાર થયા પછી આપણે એટલું સમજવાનું છે કે ગોવર્ધનરામે ભરયુવાનીમાં કરેલા સંકલ્પોને અનુસરી મુંબઈની ધીકતી વકીલાત છોડી, વતનમાં આવ્યાં, અને શેષજીવન સાક્ષરજીવન તરીકે ગાળ્યું... આ જ બતાવે છે કે અહીં એમણે રજૂ કરેલી સાક્ષરજીવનની વિભાવના તેમણે પોતે અનુભવેલી, આચરેલી અને આત્મસાત્ કરેલી છે.

[૩]

આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ :

બીજા અને ત્રીજા પ્રકરણમાં ગોવર્ધનરામ સાક્ષરજીવનની તટસ્થતા અને સાક્ષિતા દ્વારા આત્મકલ્યાણને માર્ગે લોકકલ્યાણની વાત રજૂ કરે છે. આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ સાથે સાક્ષરજીવનનો કાર્યકારણ સંબંધ બતાવે છે. સાક્ષરજીવનનું લક્ષ આત્મકલ્યાણમાં છે કે લોકકલ્યાણમાં તેની ચર્ચા કરે છે. અહીં આપણને રવીન્દ્રનાથ યાદ આવે. તેમણે ‘સત્યનું આહ્વાન’ નિબંધમાં જે રીતે સર્જનશક્તિ દ્વારા દેશને પોતાનો કરી લેવાનો નિર્દેશ કર્યો છે, તેમ અહીં ગોવર્ધનરામ પોતાની સાક્ષરશક્તિ દ્વારા દેશને – લોકસમસ્તને પોતાનો કરી લેવાની ભાવના સેવે છે.

આત્મકલ્યાણ જેમ જેમ વધે તેમ તેમ તેના સરવાળા રૂપે લોકકલ્યાણ વધતું અને ખીલતું આવે. તેઓ વ્યક્તિના ઉદ્ધારથી સમાજના ઉદ્ધાર સુધીની વાત કરે છે. આગળ જતાં કહે છે કે સરખે સરખા માણસો એકબીજાની નકલ કરે ને સરસાઈ કરવા મથે તે ન ચાલે. જે કોઈ વિજયી શક્તિ જણાય તેની નકલ થાય તો ચાલે. વ્યક્તિ વ્યક્તિના અનુકરણ ઉપરાંત બે કે વધારે સમાજ (ટોળાં) વચ્ચે નકલ થાય, તેવું ઇતિહાસમાં ઘણું જોવા મળે છે. ‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થા’ એ મહાવાક્ય તો અર્ધસત્ય છે, એમ હોવું જોઈએ કે ‘મહાપ્રજા યેન ગતા સપન્થા.’ આપણાં પુરાણો, શ્રુતિઓ, સ્મૃતિઓ જુદી જુદી વાતો કરે છે. જુદા જુદા પંથો બતાવે છે. માટે ધર્મનું તત્ત્વ તો હાથમાં આવતું જ નથી. કારણ કે એ તો પેલી ગુફામાં – અંધારામાં પડેલું છે. આથી જો આપણને કશી જ ખબર ન પડે તો મહાજનો જાય એ પંથે પાછળ પાછળ જવું. આમ કહી ગોવર્ધનરામ વ્યક્તિગત અનુકરણથી પ્રજાગત અનુકરણની વાત કરે છે. તેમના મતે આ રીતે જ આત્મકલ્યાણનું બીજ ફેલાતું ફેલાતું લોકકલ્યાણમાં ફેરવાઈ શકે છે.

ઈશ્વરે નિપજાવેલો મહાપુરુષ આખરે તો પુરુષ જ હોઈ સાત-આઠ દાયકા જ જીવી શકે છે. જ્યારે સાહિત્યમાં આલેખાયેલો મહાપુરુષ કે એ મહાપુરુષમાંથી સ્ફુરતી ફિલસૂફી ભાષા જીવતી રહે ત્યાં સુધી પ્રકાશે છે, આકર્ષે છે અને વિસ્તરે છે. આ વિચારસીડી પદે પદે ચડો, પગથિયે પગથિયે સ્વીકારો એટલે આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણના

ગંગાજી વહે. આમ, સાક્ષરજીવનનો મૂળ ઝરો શબ્દસ્થ થયેલી ફિલસૂફીમાં જ રહેલો છે એમ તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે.

સરસ્વતીની પૂજા અને લક્ષ્મી માટે સાક્ષીભાવ :

ગોવર્ધનરામ સાક્ષરજીવનમાં સાક્ષીભાવનું ખૂબ જ મહત્ત્વ ગણે છે. તેઓ આ અર્થમાં ધ્યાનસ્થ સાક્ષરનાયકની કલ્પના રજૂ કરે છે. જે કેવળ તાટસ્થ્ય નજરથી, કેવળ સાક્ષીભાવે સંસારના ચાલ્યા આવતા પ્રવાહોને જોઈ રહે અને તેનું વર્ણન કરે તે જ ખરો સાક્ષરનાયક છે. તેનામાં અર્થ અને કામનાં બળો સામે સાક્ષરનું બળ અણનમ રહેવું જોઈએ. પાશ્ચાત્ય તંત્રોએ સરસ્વતી દેવીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં જ દ્વારની વચ્ચેવચ્ચે લક્ષ્મીદેવીની મૂર્તિને પધરાવી દીધી છે અને તેની પૂજા કર્યા પછી જ સરસ્વતીની પૂજા થાય તેવો મત ઠસાવ્યો છે. નિરીક્ષક વર્ગ આવી પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે તો ચાલે પણ સાક્ષરવર્ગે તો સરસ્વતીની જ ષોડશોપચાર પૂજામાં રચ્યાપચ્યા રહેવું જોઈએ. અને તે માટે દ્વાર વચ્ચે આવતી લક્ષ્મીની મૂર્તિને સાક્ષીભાવે જ ભજવાની છે. અહીં તેઓ લક્ષ્મીની મૂર્તિને જીવનની અન્ય પ્રવૃત્તિઓના પ્રતીક તરીકે મૂકે છે. તેઓ માને છે કે લોકવ્યવસ્થાનો આત્મા સંસ્કૃતિ છે અને સરસ્વતી સંસ્કૃતિ માટેની આરાધ્ય દેવી છે. માટે સાક્ષરજીવનનો નાયક લક્ષ્મીસંપન્ન નહીં હોય તો ચાલશે, પરંતુ દષ્ટિસંપન્ન તો હોવો જ જોઈએ. આ દષ્ટિસંપન્નતા તટસ્થતા અને સાક્ષિત્વના ગુણવિશેષોથી જ આવે છે. આવા દષ્ટિસંપન્ન કર્તાનાં સર્જનોમાં સકલદર્શી પારદર્શક તત્ત્વ પ્રવેશે છે જે સુદર્શનચક્ર જેવું અમોઘ બને છે. ટૂંકમાં, તટસ્થતા, સાક્ષિતા, કરુણા અને મૈત્રી જેવા ગુણ વિશેષો સાક્ષરનાયકને જીવનમુક્ત કરે છે, અને તેવો સાક્ષરનાયક જ્યારે લોકરથનું સાર્થિત્વ સ્વીકારે ત્યારે જ સંસ્કૃતિની સમગ્રલક્ષી સમુત્કાન્તિ સધાય, ટોટલ ઇવોલ્યુશન આવે એમ માને છે.

[૪]

ભયસ્થાન અને ચિકિત્સા :

ચોથા અને પાંચમા પ્રકરણમાં ગોવર્ધનરામ સાક્ષરજીવનનાં ભયસ્થાન, ફળ અને પગથિયાં નક્કી કરે છે. તેઓ કહે છે કે તટસ્થ રહેવું એ રમત વાત નથી. તટસ્થતા સ્વીકાર્યા પછી પણ સંસારના અનેક પ્રવાહોમાં તણાવાય કે ડૂબી જવાય એમ પણ બને. ભર્તૃહરિએ સંસાર અને સંન્યાસ વચ્ચે સાત વખત ગોથાં ખાધાં હતાં. બર્ન્સ, શેલી, બાયરન, રસો, ટૉલ્સ્ટૉય જેવા અનેકોએ પોતાનાં પ્રલોભનોની કહાણી જાતે જ લખી છે. આ માટે તેઓ જગન્નાથ પંડિત અને કવિ દયારામના દાખલા પણ ટાંકે છે, અને કહે છે કે સાક્ષર વીફર્યો તો તે રાક્ષસ તો શું બ્રહ્મરાક્ષસ બને. સામાન્ય માણસોનાં પાપાયરણ કરતાં એનું પાપાયરણ વધારે નુકસાનકારક છે. કારણ કે એવાઓનું તો બધું જ

અનુકરણીય ગણાય, એવાઓનો સૌ વિશ્વાસ કરે, એટલે એ સંખ્યાબંધ નિર્દોષોને ફસાવે અને લેતો પડે. માટે સાક્ષરજીવનમાં તટસ્થતા અને સાતત્ય હોય એ ખૂબ જરૂરી છે.

બીજી તરફ તેઓ આવા ધ્યેયચ્યુત થયેલા સાક્ષરનાયકો માટે સંપૂર્ણ ચિકિત્સા અને સંપૂર્ણ ન્યાય માટે આગ્રહી પણ બને છે. તે માટે ચાર બાબતો ઉપર ભાર મૂકતાં જણાવે છે કે...

૧. ખૂની ને ખૂન કરવાનાં પ્રેરક કારણો જેમ વધારે બળવાન, તેમ તેની સજા ઓછી થવી ઘટે.

૨. લોકાચારથી ફંટાયેલો સામાન્ય માણસ કેટલાક સંજોગોમાં આપણી દયા, ક્ષમા અને ઉદારતાની આશા રાખે તો ચાલે, પણ એવો લાભ માંગવાનો લેશમાત્ર અધિકાર સાક્ષરનાયકને નથી.

૩. અલબત્ત સાક્ષર નાયકના દોષ ગમે તેટલા હોય, તથાપિ એમના જે ગુણ છે, એમનો સમાજ ઉપર જે ઉપકાર છે, એમણે જે કલ્યાણપ્રવાહ વહેવડાવ્યો છે, એ સર્વ જમા પાસાં તરફ ઉપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ. કારણ કે કેટલાક સંજોગોમાં તો સાક્ષરનાયકના વ્રતભંગમાંથી પણ કલ્યાણ સ્ફુરી શકે છે.

૪. આખરે, જો એમને દંડ દઈએ તો એ એવો ન હોવો જોઈએ કે નારિયેળ ભાંગતાં કપાળ ફૂટે. સજા કરવા જતાં એમના અક્ષરદેહને, વાણીપ્રવાહને રજ પણ વિકાર કે ઈજા ન થઈ જાય તેનું ધ્યાન રાખવું પડે. અન્યથા મસો કાઢવા જતાં ધોરી નસ કાપ્યા જેવું થાય.

સાક્ષરજીવનનાં જુદાં જુદાં સોપાનો બતાવવાની પ્રસ્તાવના તેમણે પાંચમા પ્રકરણમાં કરી છે. અહીં તેમણે સાક્ષરજીવનની સમગ્ર પ્રક્રિયા પાંચ પગથિયાંમાં વહેંચી છે : શુદ્ધદષ્ટિ, બાલદષ્ટિ, લક્ષણદષ્ટિ, લક્ષ્યદષ્ટિ અને છેલ્લે પર્યેષકદષ્ટિ.

આમ, સાક્ષરજીવનનાં આઠ પ્રકરણો સ્પષ્ટ બે વિભાગમાં વહેંચાયાં છે. પૂર્વ ભાગનાં ચાર પ્રકરણોમાં સાક્ષરજીવનની વિભાવના, પ્રકાર, તટસ્થતા અને ભયસ્થાન બતાવ્યાં છે. જ્યારે હવે પછીના ઉત્તર ભાગમાં એ માટેનાં પાંચ પગથિયાંઓની દષ્ટિ રજૂ કરી છે. આ પ્રકરણોમાં તેમણે વિવિધ દ્રષ્ટાઓની પરિકલ્પના તત્કાલીન ધર્મ અને ફિલસૂફીને આધારે મૂકી આપી છે. ચાલો, હવે આપણે ઉત્તરભાગનાં આ પ્રકરણોમાં રજૂ થયેલી દષ્ટિમીમાંસા જોઈએ.

[૫]

પાંચ પગથિયાં :

સાક્ષરજીવનની નિસરણીનું નીચામાં નીચું પગથિયું શુદ્ધદ્રષ્ટાનું છે. કારણ કે તે વિદ્યાને માત્ર જિહ્વાએ રાખે છે. તે તો અક્ષરપ્રવાહનો ઉપાસક છે, અર્થપ્રવાહનો નહીં. તેના સ્મરણમાં માત્ર અક્ષરપ્રવાહનાં પ્રતિબિંબો જ સંગ્રહાય છે. ટૂંકમાં, જે વાંચી-સાંભળી,

સ્મરણમાં સાચવી જાણી યથાપ્રસંગે તેની રજૂઆત કરી શકે છે તે શુકદ્રષ્ટા. આવા દ્રષ્ટાઓએ આપણા વેદગાનની ઉત્કૃષ્ટ પરંપરાને સૈકાઓ પર્યંત સાચવી છે. માટે સમાજને એમનો પણ ખપ છે. જ્યારે લેખનકળા હતી જ નહીં ત્યારે આપણી વિદ્યાઓ કંઠોપકંઠ જળવાઈ હતી. ત્યાર પછી વિદ્યાસૃષ્ટિનો વ્યાપ વધ્યો અને તે ગ્રંથોપગ્રંથ વિસ્તર્યો, પરંતુ આપણી શુકદૃષ્ટિ ઘટતી ગઈ. આપણે એ સૂત્ર ભૂલવું ન જોઈએ કે 'વિદ્યા પાઠે'. આમ, અહીં માત્ર પાઠનું સેવન કરતા દ્રષ્ટાને સાક્ષરજીવનના પ્રથમ પગથિયાં તરીકે રજૂ કર્યો છે.

ત્યારપછી શુકદ્રષ્ટાથી ચડતો એવો એક વર્ગ છે, જે કેવળ શુકદૃષ્ટિ નથી, પણ વાંચેલું સમજી અને વિચારી શકે તેવો છે. આ વર્ગની દૃષ્ટિને તેઓ બાલદ્રષ્ટા તરીકે ઓળખે છે. આ બાલદ્રષ્ટાઓ પુસ્તકપ્રવાહમાં કેવળ તેના અર્થના અને રસના સાક્ષી બને છે. તેઓ પુસ્તકના અર્થને, સંસારના સત્યને, કે જગતનાં ગૂઢ રહસ્યોને ક્યારેક પૃથક્ રીતે, ક્યારેક અપૃથક્ રીતે તો ક્યારેક અવ્યક્ત રૂપે ગ્રહે છે. અક્ષરપ્રવાહે સર્જેલા રસ અને બોધ તે પ્રાથમિક કક્ષાએ અનુભવે છે. એનું મન સરસ્વતી દેવીના અંતરાત્માને ખોજતું નથી. તે તો અક્ષરસૃષ્ટિનાં સ્થૂળ અંગોથી જ મોહિત થાય છે. આ વાત ગોવર્ધનરામ સાદું ઉદાહરણ આપતાં સમજાવે છે કે મોટી વયના માણસો ખારાં-ખાટાંનો પાચ્યઅપાચ્યનો વિવેક કરીને ખોરાક લે છે, પરંતુ બાળકબુદ્ધિ તો માત્ર સ્વાદનો જ ભોગ કરે છે અને બીજો વિવેક દાખવતો નથી. તે બાલદ્રષ્ટા ગ્રંથના અભિધા સ્તરથી મોહિત થાય છે. તેની બુદ્ધિમર્યાદા એથી આગળ વધતી નથી. આવા બાલદ્રષ્ટાઓ પણ સંસારજીવન માટે કલ્યાણકારક છે. કારણ કે તેવી જાગૃતિમાંથી જ ઉચ્ચ કોટિનું પગથિયું ચઢવાની શક્તિ મળે છે. ટૂંકમાં, શુકદ્રષ્ટાની સ્મરણશક્તિ અને બાલદ્રષ્ટાની મોહક રસવૃત્તિનો અભાવ હોય તો સાક્ષરજીવનની આશા ફળે નહીં, માટે સાક્ષરજીવનનું નાયકત્વ સિદ્ધ કરવા માટે શુકદ્રષ્ટાનું પ્રથમ સોપાન અને બાલદ્રષ્ટાનું બીજું સોપાન ઓળંગવું જ પડે.

બાલદ્રષ્ટા પછીનું પગથિયું લક્ષણદ્રષ્ટાનું છે. તે માત્ર ગ્રંથને જ નહીં પરંતુ તે ગ્રંથ સંબંધિત શાસ્ત્રને સમજી શકે છે અને તેમાં દર્શાવેલાં લક્ષણનું દર્શન કરી શકે છે. આવો લક્ષણદ્રષ્ટા ગ્રંથમાં રહેલા અર્થ અને રસનાં તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરે છે. તેમાં રહેલા શાસ્ત્રને સમજીને એનાં લાક્ષણિક તત્ત્વો તારવે છે. ઉપરાંત જે તે સિદ્ધાંત કે શાસ્ત્રનું પ્રવર્તન કઈ રીતે થયું છે તેનો વિવેક દાખવે છે. આથી એનું આકલન, અવલોકન કે દર્શન અપૂર્વ બને છે. આ અપૂર્વતાનું વર્ણન કરતાં ગોવર્ધનરામ નદીપ્રવાહ અને તેની નીચેની તટભૂમિનું દૃષ્ટાંત આપે છે. તેઓ કહે છે, જેવી રીતે નદીપ્રવાહ ચાલ્યો જતો હોય ત્યારે તેની નીચેની ભૂમિ નદીના જળથી તરબતર થઈ રહે છે, પણ જ્યારે ઉનાળામાં એ પાણી ઉપર ઉપરથી સુકાઈ ગયેલું દેખાય ત્યારે એનું ખરું સત્ત્વ તો ગુપ્તપણે તટભૂમિની નીચે જળવાઈ રહેલું

હોય છે. પરંતુ તે તો એને ખોદી જોનારને જ જડે છે. લક્ષ્મણદ્રષ્ટા આ મૂળ પદાર્થને ઓળખનારો અને તેને ક્યાં ખોદી જોવું તે સમજનારો સાક્ષરનાયક છે. આથી તે બાલદ્રષ્ટાની તુલનામાં ઉચ્ચતર પગથિયું ચઢે છે. આપણા વાર્તિકકારો, ભાષ્યકારો કે ટીકાકારોની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓને ગોવર્ધનરામ આવી લક્ષ્મણદષ્ટિની પ્રવૃત્તિ તરીકે ઓળખાવે છે.

સાક્ષરજીવનનું અંતિમ સોપાન ગોવર્ધનરામ લક્ષ્યદષ્ટિ અને પર્યેષક દષ્ટિમાં જુએ છે. તેઓ માને છે કે સાક્ષરદષ્ટિની ખરી સિદ્ધિ લક્ષ્યદષ્ટિની પ્રાપ્તિમાં જ છે. એમને મતે સાક્ષરજીવનનું આ સૌથી ઊંચું શિખર છે. જોકે સાક્ષરનાયકનું આવું લક્ષ્ય દ્રષ્ટા તરીકેનું અંતિમ સ્વરૂપ તેમણે વિગતે આપ્યું નથી. કારણ કે આ મુદ્દાથી જ તેમની લેખમાળા અધૂરી રહી છે. ‘સમાલોચક’ના છેલ્લા હપ્તામાં જ તેઓ આ મુદ્દાની ચર્ચા કરી શક્યા છે. અલબત્ત અહીં તેમણે લક્ષ્યદષ્ટિની પરિકલ્પના તો કરી જ દીધી છે. તેઓ કહે છે, શાસ્ત્રરચના અને કલાસર્જન એ જ લક્ષ્યદ્રષ્ટાની અક્ષરસાધના છે. આવો સમર્થ સાક્ષરનાયક ગ્રંથના કે જીવનસત્યના લક્ષણોને શોધે છે અને એવાં લક્ષણોમાંથી જ લક્ષ્યને ખેંચી કાઢે છે. ત્યારપછી એ લક્ષ્યમાંથી સામાન્ય નિયમ – General laws રચે છે. જેમ ‘મુંજ માંથી ઇષિકા’ નીકળે તેમ એ લક્ષણમાંથી લક્ષ્યના ગર્ભને છૂટું પાડે છે, અને એ લક્ષ્યથી જ નવા નિયમો કે શાસ્ત્રો ઘડે છે.

ગોવર્ધનરામ ઉપરના ચારેય દ્રષ્ટાઓ પછી પર્યેષકદ્રષ્ટાની વાત મૂકે છે. આ દ્વારા તેમને તત્ત્વજ્ઞાનીદ્રષ્ટા અભિપ્રેત હોય તેમ લાગે છે. તેમના એક બીજા લેખ ‘કવિતા, કાવ્ય અને કવિ એ વિષયે મિતાક્ષર’માં તેમણે ‘Poets are the heralds of Philosophy’ એ વર્ડ્ઝવર્થની પંક્તિનો ભાવાનુવાદ ‘કવિઓ પર્યેષકશાસ્ત્રના અગ્રયામી દૂતો છે’ એમ કર્યો છે. એ ઉપરથી સમજાય કે ગોવર્ધનરામને મતે ફિલસૂફી એટલે પર્યેષકશાસ્ત્ર અને એથીય આગળ પર્યેષકદષ્ટિ. આવો પર્યેષકદ્રષ્ટા ઉપરની ચારેય દષ્ટિથી જોઈ શકે છે, અને તે જોતાં જોતાં ગ્રંથની, સંસારના સત્યની ચારેબાજુ ફરી વળે છે, પછી તે સત્યને સાર રૂપે સંપૂર્ણ પામે છે. આવી પર્યેષકદષ્ટિને ગોવર્ધનરામે સમુદ્રમંથનમાં આધારશિલારૂપ બનતા મંદરાચલ, વાસુકી અને કૂર્મની ઉપમા આપી છે.

[૬]

પરમધર્મનો નકશો :

મનુષ્યજીવનની કૃતાર્થતા માટેનાં અનેક રસ્તા અને શિખરોનું ચિંતન ચર્ચાયું છે. પરંતુ ગોવર્ધનરામે સાક્ષરજીવનમાં જે સાક્ષર ધર્મ પ્રબોધ્યો છે, તે એક બહોળા અર્થમાં આખરે તો માનવતાનો જ ધર્મ બની રહે છે. આપણે એ સમજવું જોઈએ કે આ નિબંધ જ્યારે લખાયો તે સમયે, એટલે કે વીસમી સદીના શરૂઆતનાં વર્ષોમાં આપણા સમાજમાં શ્રીમંતો અને ભણેલાઓ ભદ્ર લોકો તરીકે ઓળખાતા અને બાકીના બીજા બધાનો એક

જુદો વર્ગ હતો. એટલે કે Elite અને અન્ય. અત્યારે આપણે જે અર્થમાં સમાજસેવા અને માનવધર્મ અને આવું બધું સમજીએ છીએ તે અર્થમાં તે વખતે કોઈ જુદી સભાનતા ન હતી. ત્યારે જે ભણેલોગણેલો કે ભદ્ર વર્ગ છે તેની જ જવાબદારી દેશસેવા અને સમાજસેવાની પણ છે એમ માની લેવાતું. ગોવર્ધનરામે સાક્ષરજીવનની વાત કરતી વખતે આ બધા અર્થસંકેતો, માનવમાત્રની આ બધી જરૂરિયાતો અને આદર્શોને સાથે રાખ્યાં છે. આ સમગ્ર જીવન, આ સુખદુઃખમય સંસાર, આ ચરાચર સૃષ્ટિ, આ નિરંજન નિરાકાર... એ બધાને એમણે સાક્ષરજીવન હેઠળ આરાધ્યાં છે. આથી એમનો સાક્ષરધર્મ સર્વદેશકાળની જ્ઞાનઉપાસનાને નિમિત્તે સમાજધર્મ, રાજ્યધર્મ, માનવધર્મ અને પરમાત્માની આરાધના સુધી વિસ્તર્યો છે. ટૂંકમાં, વીસમી સદીના આરંભકાળે ગુજરાતની અને દેશની જે પરિસ્થિતિ હતી, તેને લક્ષમાં લઈને ગોવર્ધનરામે લોકકલ્યાણકારક સાક્ષરજીવનનો એક આદર્શ નકશો રજૂ કર્યો છે.

[૭]

અપૂર્ણ કેમ ? :

અહીં શરૂઆતમાં જ કહેવાયું તેમ ગોવર્ધનરામનું આ એક અપૂર્ણ સર્જન છે. એનું છેલ્લું પ્રકરણ એટલે કે લક્ષ્યદ્રષ્ટા અને પર્યેષકદ્રષ્ટાની મીમાંસા માત્ર પ્રાથમિક તબક્કે જ ચર્ચા છે. આમ તો આ નિબંધની શરૂઆત ગોવર્ધનરામે પોતે નિવૃત્ત થયા તે જ વર્ષે એટલે કે ઈ. સ. ૧૮૯૮માં કરી દીધી હતી. ત્યારે 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો ચોથો ભાગ લખાઈ રહ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૦૦ના અંત સુધીમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' પૂરું થયું હતું અને છેક ઈ. સ. ૧૯૦૭માં ગોવર્ધનરામ ગયા. આમ, આ નિબંધ પૂર્ણ કરવા માટે ગોવર્ધનરામ પાસે સાત વર્ષ હતાં અને તે છતાં તે અધૂરો રહ્યો. એનાં કારણોમાં પહેલી નજરે એમ સમજી શકાય કે...

- * ગોવર્ધનરામનું ટૂંકું આયુષ્ય.
- * પ્રિય પુત્રી લીલાવતીની ગંભીર માંદગી અને મૃત્યુ.
- * કુટુંબની બીજી ઉપાધિઓ અને આર્થિક સંકડામણો.
- * છેલ્લાં પાંચ વર્ષોમાં વધુ ને વધુ લથડતી જતી તબિયત.
- * પુત્રીવિયોગથી ઊભો થયેલો ઉત્કટ શોક અને વૈરાગ્ય... વગેરે હોઈ શકે.

પ્રથમ નજરે જણાતાં આવાં કારણો સામે બ. ક. ઠાકોર વિચાર મૂકે છે કે આ જ સમય દરમિયાન એટલે કે ઈ. સ. ૧૯૦૦થી ૧૯૦૬ દરમિયાન ગોવર્ધનરામની જાહેર પ્રવૃત્તિ અને લેખનપ્રવૃત્તિ સારી રીતે ચાલી હતી. બળવંતરાયની આ વાતને અનુમોદન પણ એટલા માટે મળે છે કે આ વર્ષોમાં ગોવર્ધનરામે ઘણું લેખન કર્યું છે, જેમ કે,

૧. સતી ચૂની (ઈ. સ. ૧૯૦૨)

૨. અધ્યાત્મજીવન (અપ્રસિદ્ધ) (ઈ. સ. ૧૯૦૨)

3. Conflicts of Laws between Converts & Non-Converts, Higher Brahmanism in Ancient India (ઈ. સ. ૧૯૦૨)

૪. The Hindu Ideal of Poverty (ઈ.સ. ૧૯૦૩)

૫. The Key Stone of Economics of Hinduism (ઈ.સ. ૧૯૦૫)

૬. લીલાવતી જીવનકલા (ઈ.સ. ૧૯૦૫)

૭. દયારામ ગી.ડુમલ સાથેનો પત્રવ્યવહાર (ઈ.સ. ૧૯૦૬)

આ તો એમણે આ ગાળામાં કરેલી મહત્ત્વની લેખનપ્રવૃત્તિની અછડતી નોંધ છે. ઈ.સ. ૧૯૦૧થી ઈ.સ. ૧૯૦૭ દરમિયાન તેમણે લગભગ ૬ વ્યાખ્યાનો અને ૧૩ લેખો કર્યા છે. આમ, આ ગાળામાં ગોવર્ધનરામની લેખનપ્રવૃત્તિ વેગવંતી રહી હોવા છતાં આ નિબંધ કેમ અપૂર્ણ રહ્યો તેની કલ્પના કરતાં બળવંતરાય પ્રવેશકમાં લખે છે કે “છતાંય એ નિબંધ પૂરો થયો નથી, કારણ ? શક્તિનો અભાવ : નિબંધના હવે પછીના ભાગ માટે એમણે જે વિષય નક્કી કરી રાખેલો હતો તે વિષયનું એમને હજુ પાકું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન થયેલું ન હતું... એ સ્થિતિ આવે, એમનો આત્મા એ ભૂમિકા સુધી ચઢે તે પહેલાં તો દેહ પડી ગયો.” બળવંતરાય પોતાના આ અભિપ્રાયના સમર્થનમાં ઈ.સ. ૧૯૦૬માં ગોવર્ધનરામની તેમણે લીધેલી મુલાકાત, કે જે “છેલ્લો મેળાપ” શીર્ષક હેઠળ સંવત ૧૯૬૬ના અધિક માસના ‘વસંત’ના સામયિકમાં છપાઈ હતી, તેમાંથી ગોવર્ધનરામે કહેલું એક વાક્ય ટાંકે છે. ‘...અપવાદ માત્ર મારા મનમાં એક વસ્તુનો છે, તે એ કે સાક્ષરજીવનનો નિબંધ અપૂર્ણ રહ્યો છે, અને તે પૂરો કરવા મારી ઈચ્છા છે.’ ત્યારબાદ બળવંતરાય, ગોવર્ધનરામ સાથેની મુલાકાત અને અન્ય ગોવર્ધનસર્જનનો અભ્યાસ કરીને એમ લખે છે કે ગોવર્ધનરામને લક્ષ્યદ્રષ્ટા પછી સમાધિદ્રષ્ટા અને તેના પ્રત્યક્ષાનુભવ વિશે લખવું હતું. આ માટે યોગ, પ્રાણાયમ વગેરેનો અભ્યાસ અધૂરો હોવાથી સ્વાનુભવને અભાવે ગોવર્ધનરામે પોતાની પાસે પૂરતો સમય હોવા છતાં આ નિબંધ અપૂર્ણ રાખ્યો છે.

બળવંતરાયની આ દલીલ એના બધા અર્થમાં ગળે ઊતરે એવી નથી. કારણ કે ગોવર્ધનરામે સ્કેપબુકમાં, ઈ.સ. ૧૯૦૬ના આરંભે, વર્ષમાં કરવાનાં કામોની યાદી લખતી વખતે સાક્ષરજીવનની પૂર્ણાહુતિને પહેલા ક્રમે મૂકી છે. માટે સાક્ષરજીવનને પૂરું કરવું એ એમના મૃત્યુના આગલા વર્ષ સુધી અગ્રતાક્રમે હતું. વળી, સ્કેપબુકની તા. ૭-૧૦-૧૯૦૫ની નોંધમાં એમણે લખ્યું છે કે “તેમ છતાં વર્ષની મોટામાં મોટી પ્રાપ્તિ તે યોગ આચરવામાં મેં કરેલી પ્રગતિ છે... મને આશા છે કે અત્યારનું મારું યોગાચરણ યોગનાં રહસ્યો ફોડવામાં અને સમજવામાં સહાયભૂત થશે.” આ વાક્યોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગોવર્ધનરામે પોતાને જે ઈચ્છિત હતું તેનો અભ્યાસ જતાં પહેલાં પૂરેપૂરો કરી લીધો છે અને સાક્ષરજીવનને પૂર્ણ કરવા માટે તે છેક ઈ.સ. ૧૯૦૬ સુધી એટલે કે મૃત્યુના

આગલા વર્ષ સુધી તેઓ તત્પર હતા. આમ, માત્ર સમયના અભાવે જ તેઓ સાક્ષરજીવન પૂરું કરી શક્યા નથી, નહીં કે બળવંતરાય લખે છે તેમ શક્તિના અભાવે.

અંતે :

સાક્ષરજીવનમાંથી પસાર થતાં આપણા મનમાં જે સમગ્રતયા ચિત્ર ઊપસે છે તે એવું છે કે...

૧. અહીં તેમણે સાક્ષરનાયકની અને તેના શબ્દલોકની એવી ભૂમિકા સિદ્ધ કરી છે કે તેમાંથી સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમૂનું લીલાદર્શન સહજ રીતે થઈ આવે છે. કારણ કે તેઓ સાક્ષરધર્મને માનવચેતનાનો સંપૂર્ણ વ્યાપાર ગણે છે અને તેનો ઉપભોગ વિશુદ્ધ આનંદ આપે છે, જેના ફલસ્વરૂપ સત્યપૂત સૌંદર્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

૨. તેઓ સાક્ષરધર્મને એક રીતે તો સેવાધર્મ તરીકે જ વર્ણવે છે. આ ધર્મ કેવળ બુદ્ધિ પૂરતો મર્યાદિત નથી. એ પૂર્ણ જીવનધર્મ છે. સાક્ષરે પોતાની બધી જ શક્તિઓથી તેનું પરિપાલન કરવાનું છે.

૩. આથી ગોવર્ધનરામ સાક્ષરનાયક તરીકે માત્ર શબ્દસેવીને જ નહીં, પરંતુ કલાકારોથી માંડીને વિજ્ઞાનીઓ, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વગેરેને સ્થાન આપે છે. એમની જે પર્યેષકદષ્ટિની વાત છે, તેમાં વિદ્યા, જ્ઞાન અને કલાનું સાયુજ્ય છે. તેમણે સર્જક અને ફિલસૂફ ઉપરાંત વૈદ્ય, જડપદાર્થશાસ્ત્રી, વ્યવહારવિદ, જ્ઞાની વગેરેને લક્ષદષ્ટિ સાક્ષરનાયકની કક્ષામાં મૂક્યાં છે.

૪. ગોવર્ધનરામે ‘સ્નેહમુદ્રા’માં તો સાક્ષરોને સમષ્ટિના હિતમાં ‘બુદ્ધિ-અભ્ર’ વરસાવવાની વિનંતી કરી છે. એ જ રીતે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં પણ સુંદરગિરિના મઠમાં, વિષ્ણુદાસબાવાના ઉપદેશમાં, પંચરાત્રિના પ્રસંગમાં, લખ-અલખની અને જુદા જુદા કર્તવ્યજ્ઞોની ચર્ચામાં, કલ્યાણગ્રામની યોજનામાં... એમ ઠેર ઠેર સાક્ષરજીવન અને સાક્ષરનાયકની વાત જ પાઠકેરે રજૂ થઈ છે.

૫. સાક્ષરજીવનના આટલા ઉચ્ચ આદર્શોની વાત કરતી વખતે ગોવર્ધનરામ વાસ્તવલોકને પણ સતત ખ્યાલમાં રાખે છે. એ સમયનાં જે અનિષ્ટો છે તેનો મૂળમાંથી નાશ ઇચ્છે છે અને તે માટે વ્યવહારુ ઉપાયો પણ જણાવે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ આ માટે તેઓ પોતાની સંસ્કૃતપ્રચુર, વકીલાતની અસર હેઠળની તાર્કિક અને મુત્સદ્દી ભાષાને બદલે સાવ સાદી, સૂત્રાત્મક અને ગળે ઊતરે તેવી ભાષા પણ પ્રયોજે છે. જોકે આવા દાખલાઓ ઘણા ઓછા છે.

સાક્ષરજીવનના આ સાક્ષરનાયકને જીવનદેવતાના અને વાગ્દેવતાના સંન્નિષ્ઠ સાધક તરીકે કોટિ કોટિ વંદન !

ઝાકળ અને તડકાની વચ્ચે પ્રગટેલી ગઝલો | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

[ઝાકળ ને તડકાની વચ્ચે : હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ૨૦૧૩, રૂ. ૧૫૦]

ઝાકળને તડકાની વચ્ચે વ્હાલ અને છણકાની વચ્ચે,

ચાસોની રમણાની વચ્ચે, હું ઊભો છું તું ઊભી છે. (પૃ. ૭૭)

હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટના છઠ્ઠા ગઝલસંગ્રહ 'ઝાકળ અને તડકાની વચ્ચે'ની તાજેતરમાં જ દસમી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે ત્યારે આ સંગ્રહ વિશે થોડીક વાત કરવાનું અહીં વિચાર્યું છે. સતત વ્યસ્ત રહેતા હર્ષભાઈ ગઝલસર્જન ક્યારે કરતા હશે ? ઉર્દૂ અને ગુજરાતી બંને ભાષામાં બંને પરંપરાને કેવી રીતે નિભાવતા હશે ? તેમની ગઝલોની કઈ વિશેષતા હૃદયને સ્પર્શનારી છે ? આવા પ્રશ્નો જરૂર થાય. તેમની મોટાભાગની ગઝલોમાંથી હું પસાર થયો છું. અનેક વાર તેમને સાંભળ્યા છે ત્યારે થોડીક વિશેષતાઓ તરફ ધ્યાન અચૂક જાય છે.

ગુજરાતી ભાષાને પ્રત્યેક પેઢીએ એક ગઝલકાર એવો મળ્યો છે જે ગુજરાતી અને ઉર્દૂ બંને ભાષામાં એકસાથે ઈયત્તા અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ સર્જન કરતા હોય. આગળની પેઢીનાં આદિલ મન્સૂરી તરત યાદ આવે. અમારી પેઢીમાં હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ એવું જ એક નામ છે. હાલ નવી પેઢીમાં ભાવેશ ભટ્ટ ગુજરાતી અને ઉર્દૂમાં ગઝલો લખે છે. પ્રત્યેક પેઢીને એક એવો ગઝલકાર મળ્યો છે જે ગઝલકાર સતત વિકસતો રહીને પોતે પોતાને જ અતિક્રમી ગયો હોય. આગળની પેઢીમાં મનોજ ખંડેરિયા એક એવા ગઝલકાર છે. તેમના પ્રત્યેક ગઝલસંગ્રહમાં તેઓ પોતે પોતાને અતિક્રમી ગયા છે. અનુઆધુનિક સમયગાળામાં પોતે જ પોતાને પ્રત્યેક ગઝલ સંગ્રહમાં અતિક્રમી જતા હોય તેવા હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ દેખાયા છે. ગુજરાત સરકારના ઉચ્ચ હોદ્દા ઉપર સતત વ્યસ્ત રહેતા હર્ષભાઈના સર્જન વિશે કશું કહેવું હોય તો કહી શકાય કે વ્યસ્તતા વચ્ચે પણ તેમના સર્જકે મોકળાશ ઊભી કરી લીધી છે. જેમ લાકડામાંથી કુંપળ ફૂટવા માટેની કલ્પના બહારની તક અને તડ ઊભી કરે છે.

અમેરિકામાં નેવાર્ક એરપોર્ટ પર એક બુકશોપમાં એક પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠે આંખ અને પગ બંનેને જકડી લીધાં હતાં. એ ક્ષણો યાદ આવે છે. અવારનવાર યાદ આવે છે. પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર એક સુઘડ-સ્વચ્છ ઓફિસનું દૃશ્ય છે. લાકડાની ખુરશીમાંથી એક કુંપળ ફૂટી છે અને એ કુંપળ ઉપર એક નાનકડું ફૂલોનું ઝૂમખું છે. આ પુસ્તકનું મુખપૃષ્ઠ કશા જ કારણ વગર મનને અનેક વાર યાદ કરવું ગમ્યું છે. હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટની ઓફિસમાં તમે પ્રવેશો તો જાણે સુઘડ-સ્વચ્છ રૂમમાં નિષ્ઠાથી કોઈ કાર્યરત એક ઉચ્ચ કક્ષાના ઓફિસરને જોતા હો તેવું દૃશ્ય દેખાય. ફોન, ફાઇલ, ફાઉન્ટેનપેનની વચ્ચે કોઈક કવિ મળવા આવે ત્યારે તેમના ચહેરા પરનું સ્મિત ખપ પૂરતી એકાદ-બે મિનિટની સાહિત્યિક વાતો વચ્ચે

તમને તરત ખ્યાલ આવી જાય કે આ ખુરશીમાં ક્યાંક ફૂલોનું ઝૂમખું લઈને ફૂંપળ ફૂટી છે. મોડે સુધી શબ્દોમાં અને કામમાં ડૂબેલા હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ નવરાશની પળોમાં મૌનની મહેફિલ માંડે છે અને ત્યારે ગઝલ અને અછાંદસનું એક અનોખું ભાવવિશ્વ સર્જાય છે.

હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટનું મૂળ ગોત્ર ગઝલનું છે. એ ચાહે ઉર્દૂ હોય કે ગુજરાતી. ઉર્દૂ અને ગુજરાતી બંને ભાષામાં તેમની કલમ સહજ સર્જન કરે છે. મેં બંને ગઝલો વાંચી છે. બંને ગઝલો વાંચતાં મરીઝનો શેર યાદ આવે.

હો ગુર્જરીની ઓથ કે ઉર્દૂની ઓ મરીઝ,
ગઝલો ફક્ત લખાય છે દિલની ઝબાનમાં.

અને ખરેખર તેમની ગઝલો દિલની ઝબાનની ગઝલો છે. પ્રત્યેક ગઝલ, પ્રત્યેક શેર પાસે એક ગઝલના ઉપાસક તરીકે હંમેશાં હું જઉં છું. પ્રત્યેક ગઝલને બધા સંદર્ભો સમાવીને વાંચી જોઉં છું, બધા સંદર્ભો હટાવીને વાંચી જોઉં છું અને પછી જેમાં ખૂબ મજા પડે એની વાતો કરું છું. આ સંગ્રહની ગઝલોમાં ખૂબ મજા પડી છે. ગઝલમાં કાફિયાનું વૈવિધ્ય ધ્યાન દોરે છે. મુક્ત કાફિયાની ગઝલ, મુક્ત રદીફની ગઝલ એ માત્ર પ્રયોગની ભૂમિકાએ જ નહીં, અનિવાર્યતામાંથી પ્રગટેલો પ્રયોગ છે. ઉદયન ઠક્કરના એક શેરના સ્મરણથી લખાયેલી ગઝલ કેવી ઝીણી વાત કરે છે ! પોતાના સમકાલીન ગઝલકારનો શેર એક ગઝલકાર પોતાની સંવેદનામાં જ્યારે આત્મસાત્ કરે ત્યારે કેવું નિરૂપણ થાય છે તે જોઈએ. ઉદયનો શેર છે -

કઈ તરકીબથી પથ્થરની કેદ તોડી છે,
ફૂંપળની પાસે કોઈ કુમળી હથોડી છે ?

ઉપરના શેરમાં વાત ફૂંપળની જે કરવામાં આવી છે એ ફૂંપળ પોતે જ છે એ અનુભવાયું હોય અને શેર રચાય ત્યારે કેવું સરસ પરિણામ આવે છે ?

બળ કરીને કેદ કરા તીતી પરિસ્થિતિ,
કોઈ કળથી કેદ તોડી નીકળ્યો પાછો.

આમ તો આખી ગઝલમાં રહેતો positive સૂર, જીવન વિશેની વિધાયક દષ્ટિ હૃદયને સ્પર્શી જાય છે. ઘણા શેર પાસે અટકી જવાનું મન થાય છે :

ક્યાંક મંઝિલ ક્યાંક ઠોકર છે હૃદય,
આ વળી કેવું મુસાફર છે હૃદય ?

હવેનો શેર કેટલા બધા સંદર્ભો ઊભા કરે છે ?

પ્રશ્ન છું હું રામના વનવાસનો,
ને અયોધ્યા સમ નિરુત્તર છે હૃદય.

ભૂલ પોતાની કદી દેખાઈ ના,
સર્વને રસ્તો જ દેખાયો ગલત.

‘ગલત’ રદીફ ખૂબ અઘરી છે. ગઝલમાં પાળવી, ગઝલમાં છેક સુધી નિભાવવી.

બહુ મોટી વાત છે. આ દષ્ટિએ આ સંગ્રહની રદીફો પણ ધ્યાન ખેંચે છે. કોણ ચાહે છે તને, વીંધે છે, એકલો, કેમ ભૂલી જઉં ?, કિંમત જેવી રદીફો... ઇચ્છા, આંખો, ઉમ્મલર, સંબંધો જેવી એક શાબ્દિક રદીફો જોતાં પરંપરાને પચાવીને આજનો ગઝલકાર ગઝલ રચે ત્યારે કેવાં સુંદર પરિણામો આવે છે તેનો પરિચય કરાવે છે. વધુ ઊંડે ને ઊંડે ને ચિંતનસભર રચાયેલી સરળ ભાષાની આ ગઝલો ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે એક નોંધપાત્ર ઉમેરો કરે છે તેનો આનંદ છે.

સમગ્ર સંગ્રહમાંથી પસાર થઈએ ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે ‘ઝાકળ ને તડકાની વચ્ચે’ સંગ્રહની ગઝલો પોતાના નોખા અવાજ સાથે સિદ્ધહસ્ત ગઝલકાર તરીકે તેમને મૂકી આપે છે. કાફિયા, રદીફ, ગઝલનું ભાષાકર્મ, છંદવૈવિધ્ય જોતાં તેઓ જણાવે છે તેમ આ સંગ્રહની ગઝલો અગાઉના સંગ્રહથી અલગ પડે છે. ગુણવત્તાની દષ્ટિએ વધુ બળવત્તર, વધુ ઊંડી જણાય છે :

જીવન આખું પળેપળ ચૂકવી એ યાદની કિંમત,
ઘણી મોંઘી પડી અમને પ્રથમ વરસાદની કિંમત.
હતો એ કાલ લગ બેઘર, ન જાણે શું કર્યા ધંધા,
અદાથી આજ એ પૂછે છે અમદાવાદની કિંમત.

સંગ્રહની આ પહેલી ગઝલથી જ જાણે પરિચય થાય છે કે પરંપરાને પચાવ્યા પછી પોતાના અવાજમાં ગઝલ પ્રગટે ત્યારે કેવો રંગ લાવે છે ! સરળતા અને ઊંડાણ એ તેમની ગઝલની ખાસિયત છે. એટલે આ ગઝલો પાસે આપણે જ્યારે જઈએ છીએ ત્યારે ઘણા સંદર્ભો સમાવવા પડે છે, ઘણા સંદર્ભો હટાવવા પડે છે. જીવનને વન કહ્યું છે. જીવનનો વનપ્રવેશ પૂરો કર્યા પછી જીવનના વનને એક વનવાસી ઓળખતો હોય એ રીતે એને ઓળખી લીધા પછી એને પાર કર્યા પછી સન્યસ્ત જીવન પ્રગટે ત્યારે શહેરીઓ કદાચ આવા સંન્યાસીને ન પણ ઓળખી શકે.

શહેરમાં તેથી અજાણ્યા સાવ સંન્યાસી હતો,
વન જીવનમાં પાર કરનારો એ વનવાસી હતો.

સંન્યાસી, વનવાસી, અભ્યાસી કાફિયા સાથે તેઓ ઇતિહાસી કાફિયા પણ લઈ આવે છે. કાફિયાની બાબતમાં તેમણે ખૂબ કાળજીપૂર્વક કાફિયાપસંદગી અને કાફિયાનું નિરૂપણ કર્યું છે. ઘર અને મકાનનો ફરક કેવો સરળતાથી બતાવી દે છે !

એક પણ ઘર ન ઘર રહ્યું તારું,
જ્યાં અને ત્યાં મકાન રાખીને.

વિરોધોનો આભાસ... વિરોધાભાસ ગઝલમાં શીર્ષકમાં દર્શાવ્યું છે તેમ વિરોધાભાસમાં વિરોધોનો આભાસ જ હોય છે. ગઝલના શેરમાં પહેલી પંક્તિમાં જે વાત રજૂ થઈ હોય એ વાતને ચોટદાર વિરોધ કે સમર્થન દ્વારા બીજી પંક્તિમાં પૂરી કરવામાં આવતી હોય છે. આ સમગ્ર ગઝલ જેમજેમ વાંચતા જઈએ તેમ-તેમ આંખ સામે ચિત્ર

ઊભું થતું જાય છે કે ખાલી થઈ જવું અને છલોછલ થઈ જવું એ બંને અનુભૂતિ એકસરખી જ છે. થોડાંક ગમતા શેર અહીં રજૂ કરવાની લાલચ રોકી શકતો નથી :

ઝાડની ડાળે હતું જે સાડલાનું પારણું,
ત્યાંય બાળક મ્હેલની માફક હતું સોહામણું. (પૃ. ૨૭)
હું મળું સૌને છતાં લાગું નિરંતર એકલો,
જેમ કણકણમાં છતાં બધી જ ઈશ્વર એકલો. (પૃ. ૨૯)
જીતવાનો અર્થ બદલાઈ ગયો,
બેઉ પક્ષે ખુશ હતા સૌ હારમાં. (પૃ. ૭૮)
કદી ઘડીભર પનાહ આપે,
અચૂક અઢળક સલાહ આપે.
ઘણાંય પુણ્યો ઘણું છુપાવે,
ખરો પરિચય ગુનાહ આપે. (પૃ. ૩૯)

આવો રમતિયાળ અને ટૂંકો છંદ ગઝલમાં સાદ્યંત નિભાવવો એ કવિકર્મની કસોટીરૂપ હોય છે. સમગ્ર સંગ્રહમાં બહુ ઓછી ગઝલોને શીર્ષક આપવામાં આવ્યાં છે. પૃ. ૫૦ અને ૫૧ પર આપવામાં આવેલી મુક્ત કાફિયા ગઝલ અને મુક્ત રદીફની ગઝલ આ બંને ગઝલો પ્રયોગની દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચનારી છે. સંગ્રહનું નામ જે ગઝલના એક શેર ઉપરથી પડ્યું છે એ ગઝલની રદીફ છે ‘હું ઊભો છું તું ઊભી છે.’ વાંચતાંવાંચતાં અચાનક નજરે ચઢેલી એક વિશેષ વાત અહીં કહેવાનું મન થાય છે. મત્વાના શેર પછીના દરેક શેરના પ્રત્યેક ખંડને રદીફ સાથે વાંચી જોઈએ તો ગઝલમાં વધુ ઊંડે ઊતરી શકાય છે. ઉ.દા., તરીકે...

આભ અને આ ધરતી વચ્ચે, ઓટ અને આ ભરતી વચ્ચે;
બમણાં'ને તમણાંની વચ્ચે, હું ઊભો છું તું ઊભી છે.

હવે આ શેરને ખંડમાં વહેંચીને વાંચી જોઈએ :

આભ અને આ ધરતી વચ્ચે હું ઊભો છું તું ઊભી છે
ઓટ અને આ ભરતી વચ્ચે હું ઊભો છું તું ઊભી છે
બમણાં'ને તમણાંની વચ્ચે હું ઊભો છું તું ઊભી છે

ગઝલક્ષેત્રે ગઝલકારો ઘણા બધા સર્જનરત છે પણ ગઝલ જેને ફળી છે તેને જ ફળી છે. જીવનભર ગઝલો લખી હોય અને છતાં એકાદ ગઝલ કે એકાદ મિસરો ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે અમર ના થઈ શકે એવું બની શકે. ઘણી વાર કોઈ લેખ કે વ્યાખ્યાનમાં બધા જ ગઝલકારોનો ઉલ્લેખ ન થઈ શકે ત્યારે કોઈને મનદુઃખ થઈ જતું હોય છે. વર્ષોથી ગઝલ લખતા હોઈએ અને છતાં કોઈ ઉલ્લેખ ના કરે આ દુઃખ ક્યારેક થતું હોય છે, પણ ફરીવાર કહું તો ગઝલ જેને ફળો છે એને જ ફળો છે. ગઝલમાં પોતાનો અવાજ પ્રગટે, મરીઝ - ઘાયલ - આદિલ - રાજેન્દ્ર - મનોજ ખંડેરિયા જેવું પોતાનું નિજી પ્રદાન થાય તેમાં જ એક ગઝલકારની ગઝલોપાસનાની સાર્થકતા રહેલી છે. હર્ષભાઈ એ દિશા તરફ તેમની

સર્જકતા દ્વારા વળી રહ્યા છે તેનાં ઐંધાણ તેનો અણસારો આ સંગ્રહની ગઝલો જોતાં આવે છે. અનુઆધુનિક સમયગાળાના મહત્વના સિદ્ધ હસ્ત ગઝલકારોમાં તેમની ગઝલો દ્વારા નવાં શિખરો સર કરી રહ્યા છે તે દેખાઈ આવે છે :

ગઝલના દેશમાં ઓળખ હવે કેં આ પ્રમાણે છે,
મને અંધાર ને ઝળહળ ને જડ-ચેતન પિછાણે છે.

□

મોરારીબાપુની મુખોમુખ | ડંકેશ ઓઝા

[‘મુખોમુખ’: મોરારીબાપુ, મુલાકાત : નીતિન વડગામા, પ્રકાશક : શ્રી ચિત્રકૂટધામ ટ્રસ્ટ, તલગાજરડા (ગુજરાત), મૂલ્ય : સત્ય, પ્રેમ, કરુણા]

સુરેશ દલાલ ઉત્તમ સંપાદક તરીકે ઘણા જાણીતા છે. તેમના અવસાન પૂર્વે અથવા તો તે સમય દરમિયાન “મુલાકાત-વિશ્વ” નામનો ગ્રંથ પ્રગટ થયો. તેમાં મોરારીબાપુની મુલાકાત જાણીતા કવિ નીતિન વડગામાએ લીધેલી. આ મુલાકાત એક નાનકડી પુસ્તિકા રૂપે ચિત્રકૂટધામ ટ્રસ્ટ, તલગાજરડાથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે અને તેનું મૂલ્ય સત્ય, પ્રેમ, કરુણા રાખવામાં આવ્યું છે. આ મુલાકાતની હિન્દી તેમજ અંગ્રેજી આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ રહી છે.

મોરારીબાપુ અનેક રીતે જાણીતા છે. તેઓ રામાયણી કથાકાર તો છે જ પરંતુ તે સાથે સાહિત્ય, સંગીત વગેરે કલાઓને પ્રોત્સાહન આપનારા પણ છે. શિક્ષણ-લોકકલા અને ગ્રામવિકાસ જેવી બાબતોમાં પણ તેઓ ઊંડો રસ ધરાવે છે તે હવે જાણીતું છે. અસ્મિતાપર્વ, સંસ્કૃતપર્વ અને સદ્ભાવનાપર્વ જેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન તેમની નિશ્રામાં થાય છે. વંચિતવર્ગો માટે અને શૌચાલયો માટે પણ તેમણે કથાઓ આપી. પરિણામે રમણ પાઠક જેવા રેશનાલિસ્ટ પણ તેમને બિરદાવવા લાગ્યા.

પહેલી જુલાઈ, ૨૦૧૨ના રોજ લેવાયેલી આ મુલાકાત વાંચવા જેવી છે. નિખાલસ પ્રશ્નો અને તેના વિગતસભર જવાબો અહીં છે. મુલાકાત લેનાર નમ્ર છે પણ ભક્ત નથી તેની પ્રતીતિ પ્રશ્નોથી મળે છે. બાપુ પણ જવાબો આપવામાં પોતાનું સારું એવું ચિંતન પ્રગટ કરી શક્યા છે. સુરેશ દલાલનું એક મંતવ્ય પાછળના પૂંઠા પર મૂકવામાં આવ્યું છે. જે તરફ વાચકોનું ધ્યાન જવું જોઈએ : “મુલાકાત લેવી એ કળા છે. મુલાકાત લેનાર પાસે એવું વ્યક્તિત્વ હોવું જોઈએ કે સામી વ્યક્તિ રિલેક્સ થઈ શકે. જવાબ લાંબા હોય તો વાંધો નહિ, પણ સવાલ શક્ય એટલા ટૂંકા અને માર્ફિક હોવા જોઈએ. મુલાકાતની એક એથિક્સ પણ છે. તમે સામી વ્યક્તિને ઉઘાડવા જાવ છો એને ઉઘાડી પાડવા નથી જતા. ગૂંચળાવી નાખે એવા પ્રશ્નો ન પૂછવા જોઈએ એવું હું નથી માનતો પણ એ પૂછવાની કળા અને હિંમત બન્ને હોવાં જોઈએ, તમારા મનમાં હેતુ સાફ હોવો જોઈએ.”

અહીં રામચરિત માનસની સાત અજાયબીઓની વાત છે, તો માનસની કઈ વાતો સાથે બાપુ સંમત નથી થતા તેની પણ વાત છે. કથાના અનુભવની વાત છે તો સાથે ઉત્તમ કથાકાર માટેના માપદંડો પણ છે. કથામાં શેર-શાયરી, કવિતા અને ફિલ્મી ગીતો આવતાં

રહે છે, તેનો પરિપ્રેક્ષ્ય છે, તો કૈલાસની કથા દરમિયાન બાપુના અનુજ જગાબાપુના દેહાવસાનની અને કથાપ્રવાહ આગળ ચાલુ રહ્યો તેની પણ વાત છે. જય સિયારામના સ્થાને, જય-પરાજયની વાત છોડી, પ્રિય સિયારામ સુધી જવાનું ચિંતન પણ છે. બાપુનો વિકાસ એક શિક્ષકમાંથી થયો છે તેથી શિક્ષકોની યોગ્યતા અને પાત્રતાની પણ અહીં વાત છે. સૂત્રોની વાત છે અને સત્સંગની પણ વાત છે. વિવિધ એવોર્ડ, વિવિધ પર્વો અને પ્રતિષ્ઠા સાથે ભરવા પડતા ટેક્ષ'ની પણ વાત છે. માદરે વતન તલગાજરડું સૌથી રૂડું કેમ લાગે છે તેની વાત છે, તો કુટુંબનાં નાનાં બાળકો કથા દરમિયાન બાપુ સુધી પહોંચી જાય અને છતાં કથામાં કેમ ખલેલ ન પડે તેનો ખુલાસો પણ છે.

બાપુનો રામપ્રેમ જેટલો જાણીતો છે તેટલો જ ગાંધીપ્રેમ પણ જાણીતો છે. શરૂઆતથી તેમણે જ્ઞાતિનાં બંધનો તોડીને દલિત કન્યાઓ પાસે આરતી ઉતરાવી છે. આ પુસ્તિકામાં એ વાત નથી પણ ગામમાં આયુધ વિનાના રામની મૂર્તિ તેમણે સ્થાપી છે. એમની કથા હવે રામકથા કરતાં વ્યક્તિ અને સમાજની વિકાસકથા બની ગઈ છે જેની ઓછી ટીકા અને વધુ પ્રશંસા થાય છે.

મને જે પ્રશ્નમાં રસ પડ્યો અને જે તરફ મારે ધ્યાન દોરવું છે તે ગાંધી અંગેનો છે. પ્રશ્ન પુછાયો છે કે ગાંધીવાણી ગાંધીવિચાર, અને ગાંધીવ્યવહાર એમાંથી આપને સવિશેષ કઈ બાબત સ્પર્શે છે? બાપુનો જવાબ છે “આ ત્રણમાંથી પસંદ કરવું હોય તો મને ગાંધીવિચાર વધુ ગમે. એમનો વ્યવહાર ઘણી જગ્યાએ મારા મગજમાં નથી ઊતર્યો અને એમની વાણી પણ ક્યારેક મારા પ્રિય સત્યની સાથે બેસતી નથી.” ગાંધી-વિનોબા અંગે તેઓ કેટલું વાંચતા-વિચારતા રહે છે તેના પરિપાક રૂપે તેઓ આવો સ્પષ્ટ પ્રત્યુત્તર આપી શક્યા છે.

આપણે આત્મચરિત્ર અને જીવનચરિત્ર ઉપરાંત પ્રશ્નોત્તરીવાળી મુલાકાતોના વાચન તરફ એટલે વળતા હોઈએ છીએ કે તેમાં વ્યક્તિનો એક્સ-રે પામી શકીએ. બીજી વ્યક્તિએ આપણા કરતાં સારો કે જુદો વિકાસ કેવી રીતે સાધ્યો એ જોવા-જાણવાનું મનુષ્યનું વલણ સમજણ આવી ત્યારથી વિકસતું રહ્યું છે. એક નાના ગામનો પ્રાથમિક શિક્ષક અને વંશપરંપરાની રીતે કથાકાર કેવી રીતે વિકાસ સાધી શક્યો અને સમાજ પર છવાઈ ગયો તે જાણવામાં સર્વને રસ છે. મેં જોયું છે કે આટલા બધા કાર્યક્રમો છતાં કોઈ દાનવીરની પૂજા-અર્ચના ન થાય એવું સમ્યક્ વાતાવરણ અહીં ઊભું થતું હોય છે. આયોજનની બહુ દોડધામ પણ નજરે પડતી નથી. વિવિધ રામાયણો અને વિવિધ ધર્મો અંગેના પરિસંવાદોમાં પણ બાપુ આગળ વધ્યા છે તેની ચર્ચા અહીં થઈ શકી નથી.

એકંદરે, આ નાનકડી પુસ્તિકા વાચકને ઉપદેશની રીતે નહિ પરંતુ વિચારની રીતે અને અનુભવની રીતે ઘણોબધો સંતોષ આપનારું વાચન પૂરું પાડે છે, તેથી ‘મુખોમુખ’નું સ્વાગત છે.

શિલ્પનું શીર્ષક :	The Bud / કળી
શિલ્પકાર :	જ્યોત્સ્ના ભટ્ટ (જ. ૧૯૪૦, માંડવી, કચ્છ)
માધ્યમ :	સ્ટોનવેર (Stone ware) : બળતણ તરીકે લાકડાંનો ઉપયોગ કરીને આ શિલ્પને ૧૨૫૦-૧૨૮૦ સેલ્સિયસના ઊંચા તાપમાન પર પકવવામાં આવ્યું છે.
ગલેઝ :	આછો સફેદ / Matt White
વર્ષ :	૨૦૦૬

દૃશ્યકળાકૃતિનો સંસર્ગ આપણને જોતાં કરે છે. પ્રકૃતિનાં રમ્ય રૂપો તરફ અભિમુખ કરે છે. કારણ કે કોઈ પણ કળાકૃતિના મૂળમાં હોય છે તો પ્રકૃતિ જ. એટલે જ દરિયાકિનારે ટહેલતાં આપણે છીપલાં વીણી લાવીએ છીએ. લિસ્સા પથ્થર એકઠા કરીએ છીએ. દરિયાની લહેરોએ કોતરેલા પથ્થરના રમ્ય આકારો આપણને મુગ્ધ કરે છે. ક્યારેક એમાંનો ચિરપરિચિત આકાર આપણને હરખાવે એ ખરું પણ હંમેશાં એવી પરિચિતતા જ આપણને આકૃષ્ટ કરે છે એમ ન કહેવાય. ઘણી વાર કોઈ આકાર ગમવાનું કારણ માત્ર એની રૂપની લીલામાં જ સમાયેલું હોય છે. અર્થ કે અનર્થની કાથાકૂટથી એ પરે હોય છે. રૂપની એ રમ્યતા જ અદકી અને અનેરી થઈ પડે છે. આવરણ પર મૂકવામાં આવેલા શિલ્પનું ભાવન કરતાં આવા વિચારો આવી જાય તો નવાઈ નહીં. ‘પરબ’ના મે ૨૦૧૪ના આવરણ પર મૂકવામાં આવેલા અર્ધમૂર્ત શિલ્પ વિશે વાત કરતાં માટીની વાત માંડી હતી તે આ શિલ્પને માણવામાં વહારે આવશે એવી આશા છે. કેટલાક કળાકારો માધ્યમ દ્વારા જીવનના પ્રશ્નોની વાત માંડે છે તો કેટલાક પ્રકૃતિમાં સાંપડેલાં સાહચર્યોને બહેલાવે છે. હાડે તેઓ સૌંદર્યાનુરાગી હોય છે. આવરણ પર મુકાયેલા શિલ્પના સર્જક શ્રીમતી જ્યોત્સ્ના ભટ્ટ એવાં જ એક અદકેરા સૌંદર્યાનુરાગી શિલ્પકાર છે. ભારતમાં જનસામાન્યમાં ઓછાં પ્રચલિત એવાં કળાના પ્રકાર ‘સિરેમિક્સ’(ceramics)ના તેઓ મૂઠીઊંચેરાં કળાકાર છે.

અંગ્રેજી શબ્દ સિરેમિક્સ (ceramics) ગ્રીક શબ્દ ‘keramikos’માંથી ઊતરી આવ્યો છે. માટી અથવા તો માટી જેવા ખનિજ (minerals)માં રચાયેલા સર્વ પદાર્થોનો સિરેમિક્સમાં સમાવેશ થાય છે. ઉદાહરણ રૂપે માટીના વાસણથી માંડીને માટીની મૂર્તિઓ અને માટીનાં રમકડાંનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. શિલ્પકાર દેવીલાલ પાટીદારના સિરેમિક્સની સમજૂતીમાં કહે છે, ‘સિરેમિક્સ માટે આપણે ત્યાં લોકપ્રચલિત શબ્દ છે ચીની માટી.

ચીનમાં જે માટી મળે છે તેનો વિકલ્પ આપણે ત્યાં ઉપલબ્ધ માટીમાં આપણે ખોળ્યો. મળી એ માટીમાં એના ગુણો ખોળ્યા અને જ્યાં એ ન મળ્યા ત્યાં એ માટીમાં ખનિજો ભેળવીને કામ ચલાવ્યું. તો આ છે સિરેમિકનો એક લાક્ષણિક અર્થ. જોકે એનો એક અર્થ એ પણ થાય છે કે માટીને ત્યાં સુધી પકવવી જ્યાં સૂધી કે એ પીગળી ન જાય. એના પીગળવાથી જ એમાં એવા ગુણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે જેના કારણે દાણા એકબીજા સાથે ચોંટી જાય છે. એક હદ સુધી આપણે સિરેમિકને એ અર્થમાં પણ સમજી શકીએ કે માટીનો કોઈ પણ એવો પદાર્થ કે જેને એટલો બધો તો તપાવવામાં આવે કે એની માટી પિગળીને એક થઈ જાય.’ યુવા પેઢીના અન્ય એક સિરેમિક કળાકાર અને લેખિકા શંપા શાહ સિરેમિક કળાની વિચક્ષણતા અને અભિવ્યક્તિના માધ્યમ તરીકેની એની પસંદગી પાછળનાં કારણ દર્શાવતાં લખે છે કે, ‘જ્યારે કોઈ કળાકાર પથ્થર કે લોખંડના માધ્યમમાં કામ કરે છે ત્યારે એ પહેલેથી જ એના કઠોર સ્વભાવને એની વિશેષતા ગણીને જ ચાલે છે. જ્યારે ચીની માટીમાં બનેલી કૃતિ એના ઘડતર દરમ્યાન રૂપાંતરિત થતી હોય છે. રૂપાંતરણની આવી અનિવાર્ય પ્રક્રિયાને જાણી-સમજીને જ કળાકારો આ માધ્યમની પસંદગી કરતા હોય છે. જોકે સ્વયં આ જ માધ્યમમાં પ્રવૃત્ત હોવાને કારણે હું જાણું એ કહી શકું કે અમારામાંથી ઘણાંઓ આ માધ્યમની પસંદગી માધ્યમમાં નિહિત લવચીકતા અને કોમળતા; શ્વાસોચ્છવાસને અને હળવા એવા આછાં સ્પર્શને નોંધવાની એની ક્ષમતાથી મુગ્ધ થઈને કરી હોય છે.’

શિલ્પનું શીર્ષક છે ‘કળી’. હળવે હળવે ઊઘડું-ઊઘડું થતી કળી. એનો આછો સફેદ વર્ણ છે. અહીં નથી કારીગરીનો ઠઠારો કે નથી ફ્રિક્સૂફ્રીનો બોજ. નરી નીતરતી સંવેદનાનું આ મૂર્ત રૂપ છે. નવસંચારનું કલ્પન છે. શિલ્પકૃતિની વિશેષતા સમજવા માટે સહેજ એની રચનાપ્રક્રિયા જાણીએ. શિલ્પનો મૂળ આકાર ચાકડા પર ઘડાયો છે. એ મૂળ આકારને શિલ્પકાર balloon કે પછી દડો કહે છે. ચાકડા પરની માટીના પિંડમાંથી દડો રચવાની પ્રક્રિયાને કળાકાર સર્જનનો પહેલો તબક્કો કહે છે. ત્યારે માટીમાં ભીનાશ હોય છે, કુમાશ હોય છે. બીજા તબક્કામાં શિલ્પકાર આ મૂળ આકારને હળવેકથી ચાકડા પરથી ઉતારે છે. માટી જ્યારે સહેજ સુકાય, ચામડા જેવી સહેજ ઘટ્ટ થાય એટલે શિલ્પકાર એનો ઘાટ બદલે છે. શિલ્પની ઊઘડું-ઊઘડું થતી નાજુક પાંખડીઓનું સ્ફુરણ એ આ બીજા તબક્કામાં રચાય છે. શિલ્પકાર આ તબક્કાને ‘leather work’ કહે છે. ત્રીજા તબક્કામાં આ શિલ્પને ભઠ્ઠીમાં પકવવામાં આવે છે. ૧૨૫૦-૧૨૮૦ સેલ્સિયસના તાપમાન પર પકવેલા શિલ્પમાં મુકાયેલો ગ્લેઝ ઊપસે છે, એમાં ચમક આવે છે, એમાં રંગો ઘૂંટાય છે, એનો બાંધો કઠોર થાય છે. પકવવા માટે બળતણ રૂપે અહીં લાકડાંનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમ્યાન માટીની મસૂણતાનું હળવે હળવે રૂપાંતર પથ્થર જેવી કઠોર ભાસતી સપાટીમાં થાય છે. એટલે એને ‘સ્ટોનવેઅર’ (stone ware) પણ કહેવામાં આવે છે.

સિરેમિક કળાકાર શ્રીમતી જ્યોત્સ્ના ભટ્ટ મૂળે તો શિલ્પકળાના વિદ્યાર્થી. સિરેમિકની કળાનું પ્રશિક્ષણ અમેરિકામાં એમણે મેળવ્યું. અને પોતાનાં સર્જનોમાં શિલ્પકળા અને સિરેમિક કળાનો સમાયોગ એમણે સાધ્યો. સિરેમિક્સની કળામાં એમણે પ્રકૃતિ અને પશુ-પંખીજગતનાં સાહચર્યોને માટીના પિંડના માર્મિક રૂપાકારોમાં રચી છે. રોજિંદા જીવનમાં એ સિરેમિકના પાત્રો/ શિલ્પોની વપરાશક્ષમતા સાથે એના રૂપની સુરુચિપૂર્ણતા અને સુચારુતાને પણ તેઓ પ્રાધાન્ય આપે છે. મ. સ. યુનિવર્સિટીની ફાઇન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાં એમણે સિરેમિક્સનું અધ્યાપનકાર્ય કર્યું અને સિરેમિક્સ - પોટરીનો વિભાગ વિકસાવ્યો. એમની કૃતિઓનાં દેશ-વિદેશમાં એકાધિક પ્રદર્શનો યોજાયા છે. અધ્યાપનકાર્યમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી પણ તેઓ વડોદરામાં સિરેમિક્સની કળાકૃતિના સર્જનકાર્યમાં સક્રિય છે.

(શિલ્પકાર જ્યોત્સ્ના ભટ્ટ વિશે અને સિરેમિક કળા વિશે વધુ વાત 'પરબ'ના આગામી અંકમાં કરીશું.)

૧૪

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૨૫૧) વિવેકાનંદ પત્ર પરાગ : સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૧૨, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૨૩૪, રૂ. ૧૭૦/- (૨૫૨) યુગનાયક વિવેકાનંદ : ડૉ. વિક્રમ પંચાલ, કેસ જોનપુરી, ૨૦૧૨, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૨૨, રૂ. ૮૦/- (૨૫૩) વિશ્વધર્મ પરિષદ અને વિવેકાનંદ : સંપા. સ્વામી નિખિલેશ્વરાનંદ, ૨૦૧૨, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૭૪, રૂ. ૭૦/- (૨૫૪) યુવાનો અને વિવેકાનંદ : સંપા. સ્વામી નિખિલેશ્વરાનંદ, ૨૦૧૨, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૮૮, રૂ. ૮૦/- (૨૫૫) જ્ઞાનયોગ વિશે વિવેકાનંદ : સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૧૨, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૨૦૬, રૂ. ૧૫૦/- (૨૫૬) રાજ્યોગ વિશે વિવેકાનંદ : સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૧૨, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૭૪, રૂ. ૧૨૦/- (૨૫૭) વેદાંત વિશે વિવેકાનંદ : સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૧૨, પૃ. ૬+૧૮૬, રૂ. ૧૩૦/- (૨૫૮) કર્મયોગ વિશે વિવેકાનંદ : સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૧૨, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૦૬, રૂ. ૮૦/- (૨૫૯) ભક્તિ વિશે વિવેકાનંદ : સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ,

જૂન મહિનાની કાળઝાળ ગરમી વચ્ચે પણ પરિષદ કાર્યક્રમ કરતી રહી છે અને તે રીતે સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને વેગ મળતો રહ્યો છે. પરિષદ દ્વારા પ્રતિવર્ષ અપાતું સચ્ચિદાનંદ સન્માન ૭મી જૂને મહુવામાં પ.પૂ. મોરારિબાપુની નિશ્રામાં અનુક્રમે ૨૦૧૦, ૨૦૧૧ અને ૨૦૧૨નું શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ, શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર અને શ્રી લાભશંકર પુરોહિતને અર્પણ થયું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સચ્ચિદાનંદ સમાજસેવા ટ્રસ્ટ : દંતાલી તરફથી મળેલા દાનમાંથી પ્રતિ વર્ષ મૂલ્યવાન અને સત્ત્વશીલ સાહિત્ય પ્રદાન કરનાર સાહિત્યકારોને સચ્ચિદાનંદ સન્માનથી સન્માનવામાં આવે છે. આ સમારંભમાં શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યું હતું. પરિષદપ્રમુખ શ્રી ધીરુભાઈ પરીખે પ્રમુખીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી ઉષાબહેન ઉપાધ્યાયે શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠનો, શ્રી મનસુખભાઈ સલ્વાએ શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરનો અને શ્રી નરોત્તમ પલાણે શ્રી લાભશંકર પુરોહિતનો પરિચય આપ્યો હતો. સચ્ચિદાનંદ સન્માનથી સન્માનિત થયેલા સર્વશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ, રતિલાલ બોરીસાગર અને લાભશંકર પુરોહિતે પોતાનો પ્રતિભાવ આપ્યો હતો. શ્રી મોરારિબાપુએ સમાપન-વક્તવ્ય આપ્યું હતું - સમગ્ર સમારંભનું સંચાલન શ્રી નીતિન વડગામાએ કર્યું હતું.

તે જ રીતે એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત ટૂંકીવાર્તા વાચન ચર્ચાનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો અને સાયલા મુકામે રાજસોભાગ આશ્રમમાં ૨૦-૨૧-૨૨ જૂનના રોજ એક કાર્યશિબિર યોજાઈ.

પરિષદ દ્વારા બુધસભા શ્રી ધીરુભાઈ પરીખના માર્ગદર્શન હેઠળ પ્રતિ બુધવારે યોજાતી રહી છે છેલ્લા બુધવારે 'ભગવદ્ગીતા - એક કવિતા' પર શ્રી ધીરુભાઈ પરીખે આઠમું વ્યાખ્યાન આપ્યું.

પાક્ષિકી અંતર્ગત થતી પ્રવૃત્તિ વાર્તાકારોને પ્રોત્સાહક નીવડે છે. તે અન્વયે તા. ૫-૬-૨૦૧૪ને ગુરુવારના રોજ શ્રી વીનેશ અંતાણીની 'કૌશિકીની વિદાય' વાર્તાનું પઠન શ્રી પુષ્પાબહેન અંતાણીએ કહ્યું હતું. સુમન શાહે વાર્તાની વિશેષતા ચીંધી આપી હતી. તા. ૧૯-૬-૨૦૧૪ના રોજ વાર્તાકાર રાઘવજી માધડે 'હરિના જન' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું અને વાર્તાકાર કિરીટ દૂધાતે બિપીન પટેલની વાર્તાનો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો.

પરિષદ દ્વારા પ્રકાશિત પુસ્તકો પર ગ્રંથગોષ્ઠિનો કાર્યક્રમ અંતર્ગત ૩૦મી જૂને 'સાહિત્યમાં દરિયો' પુસ્તક વિશે શ્રી હસમુખ શાહ અને શ્રી મકરંદ મહેતાએ વ્યાખ્યાન

આપ્યાં. પુસ્તકના સંપાદક પૈકીના શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સંપાદન વિશે ભૂમિકા રજૂ કરી અને અધ્યક્ષસ્થાનેથી પરિષદપ્રમુખ શ્રી ધીરુભાઈ પરીખે પ્રવચન કર્યું.

નવનીત સમર્પણમાં દર વર્ષે પ્રગટ થયેલાં કાવ્યો અને વાર્તા/નવલકથામાંથી ઉત્તમ રચનાને શ્રી યુનીલાલ મહેતાની સ્મૃતિમાં ‘સમર્પણ સન્માન’થી પુરસ્કૃત કરવામાં આવે છે. લલિત ત્રિવેદીને ‘દસ ગઝલ’ (ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૪) માટે પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યા છે. તેઓને હાર્દિક અભિનંદન.

પરિષદ દ્વારા ચાલતા માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્રના ઉપક્રમે ગોંડલમાં ફેબ્રુઆરી માસમાં ત્રણ દિવસની એક માતૃભાષા સજ્જતા શિબિર યોજાઈ હતી. આ તબક્કે ગુજરાતમાં જે કોઈ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ હોય તે આ પ્રકારની શિબિરનું આયોજન કરે તેવી પરિષદ અપેક્ષા રાખે છે. જે કોઈ શૈક્ષણિક સંસ્થા આવી શિબિરનું આયોજન કરવાની તૈયારી બતાવે તેને પરિષદ આવકારે છે.

– પ્રફુલ્લ રાવલ

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

આપણો કવિતા વારસો

તા. ૧૨-૭-૨૦૧૪ના રોજ ‘આપણો કવિતા વારસો’ સાંજે ૭-૦૦ કલાકે...

પાક્ષિકી અંતર્ગત

તા. ૩-૭-૨૦૧૪ના રક્ષા શુકલ વાર્તાપઠન કરશે, અને સાગર શાહ અન્ય સર્જકની વાર્તાનો આસ્વાદ કરાવશે. તા. ૧૭-૭-૨૦૧૪ના રોજ દીનાબહેન પંડ્યા વાર્તાપઠન કરશે, અને પારુલ કંદર્પ દેસાઈ અનિલ વ્યાસની વાર્તાનો આસ્વાદ કરાવશે. સાંજે ૬-૧૫ કલાકે.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર અંતર્ગત

તા. ૨, ૯, ૧૬, ૨૩-૭-૨૦૧૪ના રોજ સાંજે ૭-૦૦ કલાકે બુધસભા અને તા. ૩૦-૭-૨૦૧૪ના રોજ વ્યાખ્યાન.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી માન્ય પત્રકારત્વ અને અનુવાદના અભ્યાસક્રમ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા ગુજરાત યુનિવર્સિટી માન્ય છ-માસિક પત્રકારત્વ અને અનુવાદના પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમના વર્ગોનું સત્ર ૧૫ જુલાઈ, ૨૦૧૪થી શરૂ થશે. અભ્યાસક્રમમાં જોડાવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓએ તાત્કાલિક સંપર્ક કરવો. વહેલા તે પહેલાના ધોરણે પ્રવેશ અપાશે. વર્ગો સોમવાર અને મંગળવારે સાંજના ૫.૦૦થી ૭.૦૦ના સમય દરમિયાન લેવાશે.

સંપર્કસૂત્ર

કાર્યાલય - (૦૭૯) ૨૬૫૮૭૯૪૭

શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ભાવસાર (મો) ૯૫૩૭૬૭૧૦૭૩

: સ્થળ :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઇમ્સની પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમરોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

પરિષદ-આયોજિત વિવિધ વ્યાખ્યાનમાળાઓ

૧. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને શિશુવિહાર, ભાવનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે યજ્ઞવંત પંડ્યા વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શિશુવિહાર, ભાવનગર ખાતે તા. ૧૧-૧૨-૨૦૧૩ના રોજ શ્રી અર્ચન ત્રિવેદીએ 'ભવાઈ, જૂની રંગભૂમિ, આજની રંગભૂમિમાં ગીત-સંગીત-અભિનયની વાતો' વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.
૨. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી કે. બી. વ્યાસ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૨-૧-૨૦૧૪ના રોજ શ્રી મુનિકુમાર પંડ્યાએ 'મેઘાણી સાહિત્યમાં સોરઠી બોલીનો વિનિયોગ' વિષય પર ગુજરાતી ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી ખાતે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.
૩. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શ્રી રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૧૧-૧-૨૦૧૪ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ ખાતે શ્રી કેતન મહેતાએ 'મારી સિનેમાની સફર' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.
૪. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને સી. એન. તાલીમી વિદ્યાલય, અમદાવાદના સંયુક્ત ઉપક્રમે ચન્દ્રકાન્ત શેઠ પ્રેરિત બાલમિત્ર વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શેઠ સી. એન. તાલીમી વિદ્યાલય ખાતે શ્રી યોસેફ મેકવાને તા. ૨૨-૧-૨૦૧૪ના રોજ 'બાળવાર્તાઓની આસ્વાદ્ય રજૂઆત' વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.
૫. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા શ્રી એ. ડી. શેઠ પત્રકારત્વ ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના સંયુક્ત ઉપક્રમે ભક્તિપ્રસાદ મો. ત્રિવેદી (પત્રકારત્વ) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૨૪-૧-૨૦૧૪ના રોજ પત્રકારત્વ ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી ખાતે ડૉ. નીતાબહેન ઉદાણીએ 'ગુજરાતી પત્રકારત્વની વિકાસગાથા' વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.
૬. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા શ્રી હીરપરા મહિલા કોલેજ, જેતપુરના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી પી.જે. ઉદાણી લોકસાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી હીરપરા મહિલા કોલેજ, જેતપુર ખાતે શ્રી ભીમજી ખારરિયાએ તા. ૨૭-૧-૨૦૧૪ના રોજ 'કંઠસ્થ પરંપરામાં ધોળ' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.
૭. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા ગુજરાતી ભાષાભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સંયુક્ત

ઉપક્રમે શ્રી જનક ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત ભાષાભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ ખાતે શ્રી મોહન પરમારે તા. ૨૯-૧-૨૦૧૪ના રોજ 'સાંપ્રત ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાની ગતિવિધિ' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેમજ શ્રી જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટે પોતાની વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું.

૮. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને યુ.ટી.એસ. મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, નડિયાદના સંયુક્ત ઉપક્રમે તારાબહેન મંગળજી વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત યુ. ટી. એસ. મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, નડિયાદ ખાતે શ્રી રમણ સોનીએ તા. ૩-૨-૨૦૧૪ના રોજ 'ભાષા અને રૂપતંત્ર' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.
૯. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને વૈદ્ય એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, અમદાવાદના સંયુક્ત ઉપક્રમે વ્રજલાલ દવે (શૈક્ષણિક) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત વૈદ્ય એમ. એમ. પટેલ, કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન ખાતે શ્રી ભરત જોશીએ તા. ૭-૨-૨૦૧૪ના રોજ 'વર્ગખંડમાં સર્જનાત્મકતાની માવજત' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.
૧૦. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ભવન્સ કલ્ચરલ સેન્ટર, અંધેરી (મુંબઈ)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે વ્રજલાલ દવે (સાહિત્ય) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી દીપક મહેતાએ બીસીસીએ ઓડિટોરિયમ, અંધેરી ખાતે તા. ૨૩-૨-૨૦૧૪ના રોજ 'ઓગણીસમી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.
૧૧. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ભવન્સ કલ્ચરલ સેન્ટર, અંધેરી (મુંબઈ)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે સુધાબહેન દેસાઈ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી ઉત્પલ ભાયાણીએ બીસીસીએ ઓડિટોરિયમ, અંધેરી ખાતે તા. ૨૩-૨-૨૦૧૪ના રોજ 'છેલ્લા દાયકામાં મુંબઈની રંગભૂમિ' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.
૧૨. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને એમ. એમ. ગાંધી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, કાલોલના સંયુક્ત ઉપક્રમે કવિશ્રી ઉશનસ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી રાજેશ પંડ્યાએ એમ. એમ. ગાંધી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ખાતે તા. ૮-૩-૨૦૧૪ના રોજ 'કવિતાનાં સૌંદર્યસ્થાનો' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.
૧૩. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગાંધી આશ્રમ, ઝીલિયા (જિ. મહેસાણા)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે કાકાસાહેબ કાલેલકર વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી મનસુખ સલ્લાએ ગાંધી આશ્રમ, ઝીલિયા ખાતે તા. ૩૧-૩-૨૦૧૪ના રોજ 'ગાંધીજીને સમજવાના આધારો' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

સ્નેહીશ્રી યોગેશભાઈ

‘પરબ’નો પ્રથમ દાયકાનો વિશેષાંક મળ્યો. તમારી કાળજી દેખાઈ આવે છે.

એ ખુશી વ્યક્ત કરવા ઉપરાંત પત્ર લખવાનું એક પ્રયોજન એ પણ છે કે ગુજરાતી કવિતા, ગીત-કવિતા કે નાટકોનાં વિવેચનમાં ક્યાંય “નાટ્યગીતો” શોધ્યાં જડતાં નથી.

જૂની રંગભૂમિ પછી નવી રંગભૂમિનો જે વાસ્તવવાદી વળાંક આવ્યો, વિશેષે મુનશી વગેરેમાં, અને એનાં મંચનો અને એની અસર નીચે ચાલેલી નવી રંગભૂમિના સવેતન-અવેતન પ્રયોગોમાં ‘ગીત મૂકીએ તો અવાસ્તવિક લાગે’ એવું મોટા ભાગે વલણ હતું. જોકે ચંદ્રવદન મહેતાનાં કેટલાંક નાટકોમાં ગીતો ભરપૂર છે અને એ ખૂબ ભજવાયાં છે. એમનાં કેટલાંક નાટકો ગીતો વગર કલ્પી જ ન શકાય. (‘ધરા ગુર્જરી’, ‘હોહોલિકા’ વગેરે). જોકે એમણે અને એમના શિષ્યોએ પણ વાસ્તવવાદી નાટકોમાં ગીતો લખ્યાં કે ભજવ્યાં નથી. શ્રી રસિકલાલ પરીખે પણ ‘બેના ગુર્જરી’માં અને શ્રી ઉપેન્દ્રાર્યાઈ (સંવાદો)માં ગીતોની રમઝટ બોલાવી છે.

છેલ્લા દાયકા ઉપરાંતના સમયથી નવી રંગભૂમિમાં કેટલાક લેખકો પોતાનાં નાટકોમાં છૂટથી ગીતો મૂકે છે, એ સરસ રીતે ભજવાય છે. એ ગીતોના ખાસ કાર્યક્રમો પણ યોજાય છે (રાજુ બારોટનું ‘તર્જે કેટર’, નિમેષ દેસાઈની મંડળી, જનક દવે, ઉત્કર્ષ મજમુદાર વગેરે). લેખકોમાં સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર (‘ખગ્ગાસ’, ‘મકનજી’, ‘અશ્વત્થામા હજુ જીવે છે’), ચિનુ મોદી (‘જાલકા’, ‘બકરી’ વગેરે), હસમુખ બારાડી (‘શકાર મહાઅવતાર’, ‘હું જ સીઝર ને હું જ બ્રુટસ છું’, ‘સો ફૂંડો વચ્ચે ગાંધારી’ વગેરે), સતીષ વ્યાસ (‘પશુપતિ’, ‘તીડ’, ‘ધૂળનો સૂરજ’), રમેશ પારેખ (‘સગપણ એક ઉખાણું’, ‘જો’, સરૂપ ધ્રુવ (‘ઐસા ક્યું’ વગેરે)એ છૂટથી ગીતો મૂક્યાં છે અને એ લોકજીભે ચડ્યાં છે.

આ ગીતો નાટકની આંતરિક જરૂરિયાત લેખકો અને દિગ્દર્શકોને લાગી છે, પ્રેક્ષકોને પણ એ સાર્થક લાગી છે. એ ગીતોનું કવિતા, ગીતકાવ્ય કે નાટ્યગીત તરીકે મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ. એમાં ‘કાવ્યતત્ત્વ’ ઓછું હોય એવું માનવાને કારણ નથી.

મને નવી ગુજરાતી રંગભૂમિમાં નાટ્યગાન લખવા અને ભજવવા વિશેનો વળાંક બહુ મહત્ત્વનો લાગ્યો છે. આ ગીતો એક વિશેષ વાસ્તવિકતા દર્શાવવા, મીથ-પુરાણકથાઓ સાથે કે ખાસ પ્રકારના પ્રત્યાયન માટે પ્રયોજાયાં છે. જેવું પદનાટકો સાથે પણ બને છે. પ્રલંબ પદનાટકોમાં પદ અનેક સ્થળે ‘કવિતા’ બને છે અને એ રીતે એની પ્રસ્તુતિ થાય છે.

આધુનિક ગુજરાતી રંગભૂમિમાં આ વળાંકને એ રીતે પણ હું મહત્ત્વનું માનું છું કે એ ગીતોની પ્રસ્તુતિમાં અને એવાં નાટકોના દિગ્દર્શનમાં સક્ષમ રંગકર્મીઓ હોવાને

લીધે રંગભૂમિની, અને એક 'નવનાટ્ય'ની દિશા ઊઘડી રહી છે.

એનાં ગીતોમાંથી કેટલાકને સમાવીને અને એના લેખકો અને દિગ્દર્શક-ગાયકોને પોતાનો અભિગમ સમજાવવા એક પ્રકલ્પને અંતે 'નાટ્યાગાન' નામે અમે પ્રકાશન પણ કર્યું છે. એની પ્રત મેં 'પરબ'ને મોકલી જ હોય, તેમ છતાં આ સાથે તમને એની પ્રત મોકલું છું.

ગીતોને લીધે કેવા પ્રકારના નવા વિષયો અને નાટ્યક્ષણો જન્મી અને એના 'અભિનય'માં શું નવું વિકસ્યું એ પણ આજે તપાસનો વિષય હોય એવું લાગે છે.

મારા એ સંગ્રહમાં બી.વી. કારંથ, મિહિર ભુતા, જયદેવ તનેજા, હસુભાઈ યાજ્ઞિક, સુનીલ શાનબાગ, કમલ જોષી, પીયૂષ ભટ્ટ, ઉત્પલ ત્રિવેદી, જનક રાવલ, ઉત્કર્ષ મજમુદાર વગેરેના લેખો પણ નાટક, નાટ્યગીત અને નવી નાટ્યક્ષણ વિશે છૂટથી વાત કરે છે.

આ પત્રથી 'પરબ' દ્વારા રંગકર્મીઓ અને સાહિત્યસેવીઓનું હું ધ્યાન આકર્ષિત કરવા માગું છું.

કુશળ હશે.

— હસમુખ બારાડી

તંત્રીશ્રી યોગેશભાઈ,

'પરબ'ની એકવીસમી (૨૧)મી સદી : પ્રથમ દાયકાનું સરવૈયું – તમે પરિષદ વતી વિદ્વાન વિવેચકો પાસે તૈયાર કરાવ્યું તે માટે તમને અને પરિષદને અભિનંદન.

એક ભાવક તરીકે તેમાંથી પસાર થતાં મને જે લાગ્યું તે પ્રતિભાવ રૂપે લખી મોકલાવું છું. 'પરબ'માં હંમેશાં તમે ચર્યાપિત્રને સ્થાન આપ્યું છે એમ મારા આ ચર્યાપિત્રને છાપશો એવી અભ્યર્થના.

અર્ષાંદસ : ઈર્ષાંદસ વિશેનો ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલનો લેખ અભ્યાસપૂર્ણ છે પણ અધૂરો છે. તે વિશે હું નીચેના મુદ્દાઓ દ્વારા ધ્યાન દોરવા માંગું છું.

મુદ્દા નં. ૧ કવિ શ્રી મુકુંદ પરીખનો અર્ષાંદસ કાવ્યસંગ્રહ 'મનચીતરીએ' (૨૦૦૪) ગુજરાતી ભાષાનો નોખી ભાત પાડનારો છે જેને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા ઈનામ પણ મળેલ છે. તેનો ઉલ્લેખ કરવો તમે કેમ ભૂલી ગયા ? કવિ મુકુંદ પરીખની 'ચેકઆઉટ' કવિતા તમે જ ૨૦૦૫ના કવિતાચયનમાં પસંદ કરી છે છતાં કવિ શ્રી મુકુંદ પરીખને કેમ ભૂલી ગયા એ પ્રશ્ન થાય તે સ્વભાવિક છે.

મુદ્દા નં. ૨ કવિશ્રી રમેશ આચાર્યના છેલ્લા બે સંગ્રહો (૧) 'મેં ઈચ્છાઓ સુકાવા મૂકી છે' અને 'ઘર બદલવાનું કારણ'ની મોટા ભાગની રચનાઓ પ્રથમ દાયકામાં

લખાયેલ તથા શિષ્ટ સામયિકમાં છપાયેલ છે. તેમાંથી ‘કાચી ઊંઘ’ રચના ગુજરાતી કવિતાચયન ૨૦૦૧માં ડૉ. ભાનુપ્રસાદ પંડ્યાએ લીધેલ છે તે કવિતા ઉપરાંત અન્ય કવિતા ‘મારા ગામની નદી’ ‘ઉદ્દેશ’ ૨૦૧૦માં છપાયેલ જેનો શ્રી સુરેશ દલાલે આસ્વાદ કરાવેલ તે તમારા ધ્યાન ઉપર કેમ ન આવી એ પ્રશ્ન છે.

‘મ્ને ઈચ્છાઓ સુકાવા મૂકી છે’ (૨૦૦૮) કાવ્યસંગ્રહને આપણા સુપ્રસિદ્ધ વિવેચકો શ્રી રાધેશ્યામ શર્મા, ડૉ. ચિનુ મોદી, ડૉ. ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, ડૉ. એસ.એસ. રાહી, ડૉ. મધુ કોઠારી, ડૉ. પ્રફુલ્લ રાવલ વગેરેએ આવકાર્યો છે અને તેમની કવિતાની સુપેરે ચર્ચા કરી છે, તો પછી તમારા ધ્યાનમાં આ સંગ્રહ કેમ ન આવ્યો તે પ્રશ્ન અમને થાય એ સ્વાભાવિક છે.

મુદ્દા નં. ૩ અછાંદસ કવિતાની રચનારીતિથી લખાતા કાવ્યપ્રકાર મોનોઇમેજમાં છેલ્લાં દસ વર્ષમાં ઘણું કામ થયું છે. જેનો પુરાવો ડૉ. મધુ કોઠારીનું મોનોઇમેજ કાવ્ય ‘ચાંદની’ ‘ગુજરાતી કવિતાચયન’ – ૨૦૦૧ તથા ક્લિપ કલાર્કનું મોનોઇમેજ કાવ્ય ‘પર્તગિયાં’ ‘ગુજરાતી કવિતાચયન’ ૨૦૦૧ જોવા ઉપરથી મળે છે. તો પછી તમે કિશોરસિંહ સોલંકીના હાઇન્કાનો ઉલ્લેખ કરી શકતા હો તો મોનોઇમેજ કાવ્યપ્રકારનો કેમ નહીં ? તમને નવા કાવ્યપ્રકાર પ્રત્યે સૂગ છે ? એ અમને જણાવવા વિનંતી.

મુદ્દા નં. ૪ તમે આપણા સિનિયર કવિઓ વિશેની વાત કરી લખ્યું છે કે હવે ચિનુ મોદી, લાભશંકર ઠાકર, સિતાંશુ યશચંદ્ર, ધીરુ પરીખ, રઘુવીર ચૌધરી, રાધેશ્યામ શર્મા, ચંદ્રકાન્ત શેઠની રચનાઓ પ્રભાવ પાડતી નથી એ વાત સાવ ખોટી છે. આપણા પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર શ્રી રઘુવીર ચૌધરીનો કાવ્યસંગ્રહ ‘પાદરનાં પંખી’ ૨૦૦૭ આ દાયકાનો મહત્વનો કાવ્યસંગ્રહ છે, તેમ મને લાગે છે. કવિશ્રી રઘુવીર ચૌધરીનું ‘કામાખ્યા’ કાવ્ય ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ એપ્રિલ ૨૦૦૭નું જોઈ જવા વિનંતી છે.

ડૉ. ચિનુ મોદી મને હંમેશાં તરોતાજા લાગ્યા છે, પછી તે ગઝલ લખે કે સોનેટ લખે કે અછાંદસ લખે તેમની કવિતા હંમેશાં મને ગમે છે.

આ દાયકાના ગુજરાતી કવિતાચયનનાં એક-બે વર્ષને બાદ કરતાં બધા સંપાદકે ચિનુ મોદીની કવિતાને સ્થાન આપી વખાણી છે. તો શું બધા સંપાદકો ખોટા અને તમે એક જ સાચા ?

તમે પુરોગામીની વાત કરી તેમાં આપણા નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ વિજેતા શ્રી નલિન રાવળની સાવ બાદબાકી કરી નાંખી છે.

કવિશ્રી નલિન રાવળની કવિતા આજે પણ પ્રસ્તુત છે. તેના પુરાવા તમે તેમનું કાવ્ય ‘નાઇલ નદીના કાંઠે’ ગુજરાતી કવિતાચયન – ૨૦૦૮માં પેજ નં. ૨૪ ઉપર જોઈ શકો છો. જેના વિશે ૨૦૦૮ના કવિતાચયનના સંપાદક કવિશ્રી રાજેશ પંડ્યા લખે છે કે ‘નલિન રાવળ આમ તો અનુ-ગાંધીયુગના કવિ છે, છતાં હજી પણ તેમની પાસેથી પોતાની શૈલીનું રસપ્રદ કાવ્ય મળ્યું છે’ તેમ

કહી તે કાવ્ય વિશે વિગતે છણાવટ કરી છે. તમારા ધ્યાન ઉપર આ કાવ્ય કેમ ન આવ્યું એ મારા માટે મોટો પ્રશ્ન છે.

તો તમે આપણા કવિ શ્રી નિલન રાવળની કેવી રીતે બાદબાકી કરી શકો તે મને સમજાવશો ?

કવિતાચયન-૨૦૦૭ના સંપાદક કવિશ્રી સંજુવાળા સંપાદકીય લેખમાં લખે છે : ‘આ વર્ષનાં સાહિત્યિક સામયિકો જોતાં જે કેટલાક સર્જકોની અહીં સ્થાન પામેલ રચના ઉપરાંતની કેટલીક રચનાઓનો સઘન અભ્યાસ કરવામાં આવે તો આપણા આજના સર્જનની તાસીર સુધી પહોંચી શકાય તેમ છે. તેમાં શ્રી ધીરુ પરીખ, નલિન રાવળ અને રાધેશ્યામ શર્માના અછાંદસ કાવ્યોની નોંધ મૂકી છે જે તમે જોઈ આ દાયકાની તેમની રચનાઓનો અભ્યાસ કરશો તો ખ્યાલ આવશે.

મુદ્દા નં. ૫ તમે નારીસંવેદનાકેન્દ્રી રચનાઓની વાત કરી છે તેમાં પણ ઘણાં નામ રહી ગયાં છે.

આપણા સુરતના કવયિત્રી રીના મહેતાનો અછાંદસ કવિતાસંગ્રહ ‘અંધકારની નદી’ ૨૦૦૭ પ્રકાશિત થયેલ છે અને ખૂબ વખાણાયેલ છે અને તેને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું ત્રીજું ઇનામ પણ મળેલ છે. તે સંગ્રહ આપના ધ્યાનમાં કેમ ન આવ્યો તે મારા માટે એક પ્રશ્ન છે. આપણાં બીજા એક એવા કવયિત્રી કું. વિપાશાનાં કાવ્યો આ દાયકામાં લગભગ બધાં પ્રતિષ્ઠિત મેગેઝિનોમાં છપાયેલ અને પ્રશંસા પામેલ છે. આપણા સુપ્રતિષ્ઠિત કવિ લા. ઠા.એ પણ વિપાશાની કવિતા વખાણેલ છે. તેમની કવિતા ‘વિપાશા’ કવિતાચયન – ૨૦૦૮ ઉપરાંત તેમની બીજી એક કવિતા ‘એક કાવ્ય’ કવિતાચયન – ૨૦૦૬ના સંપાદક કવિક્ષી વિનોદ જોશી એ લીધેલ તો આપના ધ્યાન ઉપર આ કાવ્યો કેમ આવ્યા નથી, તે મારે જાણવું છે. આ ઉપરાંત ગીતા નાયકનું કાવ્ય ‘બસ હવે’ કવિતાચયન ૨૦૦૬ તેમજ તેમનું બીજું કાવ્ય ‘પડળ’ ‘ગુજરાતી કવિતાચયન’ ૨૦૦૮માં સંપાદકોએ લીધેલ તો તમે તેમના નામનો ઉલ્લેખ કરવો કેમ ભૂલી ગયા છો, એ મારે જાણવું છે. કવયિત્રી ઊર્મિલા ઠાકરનું ખાસ્સું લાંબુ અછાંદસ કાવ્ય ‘ક્લિક.. ડિલીટ... ક્લિક’ ‘કવિતાચયન ૨૦૦૬’ ગુજરાતી ભાષાનું એક અલગ પડતું આધુનિક કાવ્ય છે, તે પણ તમે જોયું નથી લાગતું કારણ કે તમે ક્યાંય ઊર્મિલા ઠાકરનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

ઉપરના આપેલ ઉદાહરણ પરથી સાબિત થાય છે કે તમે આજ લખાતી નારી-સંવેદનાની કવિતામાંથી પસાર થયા વિના નારીકેન્દ્રી કવિતાની વાત તમે લખી લાગે છે.

મુદ્દા નં. ૬ આપણા જાણીતા કવિશ્રી પ્રવીણ પંડ્યાના અછાંદસ કાવ્યસંગ્રહ ‘બરડાના ડુંગર’ને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ‘ઉમા-સ્નેહરશ્મિ’ જેવું પ્રતિષ્ઠિત પારિતોષિક મળેલ છે. તે કાવ્યસંગ્રહ આપના ધ્યાનમાં કેમ નથી આવ્યો, એ પ્રશ્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે.

મુદ્રા નં. ૭ કવિશ્રી વત્સલ ર. શાહના બે અછાંદસ સંગ્રહ છે : (૧) ‘એવું તે શું’ (૨૦૦૨) તથા ‘અડધી પડધી આંખે’ (૨૦૧૩)ની લગભગ અડધી રચનાઓ આ દાયકામાં લખાયેલી તથા આપણાં પ્રતિષ્ઠિત સામયિકો ‘પરબ’, ‘શબ્દસૃષ્ટિ’, ‘ગુજરાતી દીપોત્સવી’, ‘ઉદ્દેશ’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, ‘કવિતા’ વગેરેમાં છપાયેલ છે તેમાંની તેમની એક કવિતા ‘એ અને તમે’ ગુજરાતી કવિતાચયન ૨૦૦૮માં સ્થાન પામેલ છે.

આવા બબ્બે કેવળ અછાંદસ સંગ્રહ આપનાર કવિ વત્સલ ર. શાહને તમે કેમ ભૂલી ગયા ?

મુદ્રા નં. ૮ આ ઉપરાંત ઘણા કવિઓ છાંદસ-અછાંદસ કવિતા લખે છે જેવાં કે કવિશઅરી હર્ષદ દવે, જયેશ ભોગાયતા, સતીષ ડકાણ, સોનલ પરિખ, સંજુવાળા, દક્ષા વ્યાસ, કિસન સોસા, શ્રીકાંત શાહ, મધુ કોઠારી, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ – આ બધાંની કૃતિઓ આપણાં પ્રતિષ્ઠિત સામયિકો તથા આ દાયકાનાં જુદાં જુદાં વર્ષોનાં કવિતાચયનમાં સ્થાન પામી છે. તેમનો નામોલ્લેખ કરવાનું કેમ તમે ટાળ્યું છે, તે મને સમજાતું નથી.

મુદ્રા નં. ૯ મેં અહીં, છાંદસ-અછાંદસ કવિતાની ચર્ચા કરી છે તેવી રીતે ગઝલ, વાર્તા, નવલકથા, વિવેચન, અનુવાદ, વગેરેમાં પણ મારા જેવો કોઈ બધાનું ધ્યાન દોરશે તો અ સ્વરૂપમાં પણ અત્યારે શી સ્થિતિ છે તેનો આપણને સારો ખ્યાલ મળી શકે.

બસ, મારી વાત ચીનની એક કહેવત મૂકી પૂરી કરું છું : ‘જે માનવી સવાલ પૂછે છે એ માત્ર પાંચ મિનિટ પૂરતો જ મૂર્ખ હોય છે, અને ઘેટાં જેવા લોકો ક્યારેય સવાલ પૂછતા જ નથી... તેઓ કાયમી મૂર્ખ રહે છે.

બસ એ જ લિ.

દર્શક આચાર્ય

(દર્શક આચાર્યના વંદન)

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

૨૦૧૨, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૫૦, રૂ. ૧૧૦/- (૨૬૦) શિક્ષણ વિશે વિવેકાનંદ : સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૧૨, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૬૬, રૂ. ૧૨૦/- (૨૬૧) ઉછાડી છે આભને : નારાયણ શનિશ્વરા, ૨૦૧૩, પ્રતિક પ્રકાશન, માંડવી, પૃ. ૪+૧૦+૨૭૩, રૂ. ૧૫૦/- (૨૬૨) અવળવાણી : સ્વરૂપ અને સાહિત્ય : સ્વચ્છ રોકડ,

આ અંકના લેખકો

- અરુણા જાડેજા : એ/૧, સરગમ ફ્લેટ્સ, ઈશ્વરભુવન રોડ, સરદાર પટેલ સ્ટેડિયમ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ડંકેશ ઓઝા : ધરતી ફ્લેટ્સ વિ-૧, બ્લોક-૨૦૪, બીજે માળ, ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૦
- દેવેન્દ્ર દવે : ધરતી ફ્લેટ વિ-૧, બ્લોક નં. ૨૦૪, બીજે માળ, પંચવટી બંગલા સામે, ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૦
- દર્શક આચાર્ય : કવિતા, ૧૦, અંકુર સોસાયટી, નવા જંક્શન રોડ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧
- ધીરુ પરીખ : 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- નલિન રાવળ : ૧૦/એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી નવજીવન પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
- નિરંજન ભગત : ઈ/૨૩, જલદર્શન ફ્લેટ, એચ. કે. કોલેજ પાસે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- પીયુષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિ વિનાયક કોમ્પ્લેક્સ રેલવે સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- રઘુવીર ચૌધરી : એ/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રતિલાલ બોરીસાગર : એફ/૬૭, રતિલાલ પાર્ક, સેન્ટઝેવિયર્સ સ્કૂલ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
- રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' : ૧, સરસ્વતી સોસાયટી, જૈન મરચન્ટ સોસાયટી પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- લાભશંકર ઠાકર : સી/૧૮, જલદર્શન ફ્લેટ, એચ. કે. કોલેજ પાસે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- સતીશ વૈષ્ણવ : ૭/એ, મનદીપ ફ્લેટ્સ, હીરાબાગ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- હરીશ ધોબી : ૨૨૧૬, પરિશ્રમનગર વિ-૧, બ્લોક નં. એલ-૧૨૬ કૃષ્ણનગર, સૈજપુર, અમદાવાદ-૩૮૨૩૪૫
- હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ : ૭૪/૯, જગાભાઈ પાર્ક, રામબાગ ચાર રસ્તા પાસે, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- હસમુખ બારાડી : થિયેટર મીડિયા સેન્ટર, ન્યૂ રાણીપ, જીએસટી, ચેનપુર રોડ, દિગ્વિજયનગર, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૦
- હસિત મહેતા : 'મસ્ત', ૮, ચંદ્રલોક સોસાયટી, સિવિલ હોસ્પિટલ રોડ, નડિયાદ-૩૮૨૪૭૦
- હરિકૃષ્ણ પાઠક : પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર-૨/એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૨

સુજ્ઞ ગુજરાતી વાચકો માટે શ્રેષ્ઠ અનુવાદગ્રંથો

દુખિયારાં : વિક્ટર હ્યુગો, અનુ. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ, રૂ. 350/-
પોતાના લોકશાહી વિચારોને કારણે વતન ફ્રાન્સમાંથી દેશવટો ભોગવનાર સાહિત્યકાર વિક્ટર હ્યુગોની, મહાકાવ્ય સમાન ફ્રેન્ચ નવલકથા 'લે-મિઝરાબલ' દોઢસો વર્ષ પૂર્વે એકસાથે દસ ભાષાઓમાં પ્રગટ થયેલી. સ્વાર્થનાં સમીકરણોમાં ડૂબેલા આજના જગતમાં માનવજાતનાં ઝરણાં વહાવતી આ નવલકથાનો અનુવાદ બે ખંડની સંયુક્ત આવૃત્તિરૂપે પ્રગટ થયો છે.

સઆદત હસન મન્દો : કેટલીક વાર્તાઓ :

લે. મન્દો, અનુ. : શરીફા વીજળીવાળા, રૂ. 180/-

સચ્ચાઈ માટે સ્વમાનને દાવ ઉપર મૂકીને ઝઝૂમવાનું સાહસ ધરાવતા સઆદત હસન મન્દોની 21 વાર્તાઓના અનુવાદની વૈભવસામગ્રી આ પુસ્તકમાં છે.

પુનરાવતાર : લે. ટોલ્સ્ટોય,

અનુ. સંક્ષેપ : માવજી કે. સાવલા, રૂ. 100/-

વિવિધ પરિસ્થિતિ અને આપત્તિને વશ થઈ માનવતાનું એક પગલું ચૂકી ગયેલો માણસ જીવનની કોઈક ક્ષણે જાગી જઈને પુનઃ સાચા-સારા માર્ગે આવી પુનરાવતાર પામે છે, ત્યારે કેવી દિવ્યતા પામે છે તેનું રસપ્રદ આલેખન વિશ્વપ્રસિદ્ધ રશિયન લેખક ટોલ્સ્ટોયની કલમે થયું છે.

સિદ્ધાર્થ : લે. હરમાન હેસ, અનુ. રવીન્દ્ર ઠાકોર, રૂ. 100/-

વિસંવાદમાંથી સંવાદ તરફ જવાની અને અશાંતિમાંથી શાંતિ તરફ જવાની માનવીની કાયમી ઝંખના છે. એવી જ ઝંખના સાથે એક વિદેશી લેખક ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આદરપૂર્વક નતમસ્તક થઈને જે રસપ્રદ નવલકથા લખે છે એનું નામ છે - સિદ્ધાર્થ.

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગુર્જર સાહિત્યભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર

૫, N.B.C.C. હાઉસ,

સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં,

આંબાવાડી, અમદાવાદ-૧૫

ફોન : ૨૬૩૦૪૨૫૮

ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

૧૩, શિવરંજની સોસા., ઓવરબ્રિજના છેડે,

અશ્વમેધ બંગલોઝના બસસ્ટેન્ડ પાસે,

સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫

ફોન : ૨૬૭૬ ૧૩૬૬ ૬ ૯૮૨૫૨૬ ૮૭૫૮

- ૨ પહેલી નજરે જ આંખમાં વસી જાય એવો નૂતન અવતાર...
- ૨ ગ્રંથવિહારની મુલાકાત એક યાદગાર અનુભવ...
- ૨ સુંદર સંગ્રહ, આત્મીય વાતાવરણ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
પુસ્તકવેયાણ કેન્દ્ર

ગ્રંથવિહાર

: સંપર્કસૂત્ર :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગોવર્ધનભવન સ્મૃતિ મંદિર, ટાઈમ્સ પાછળ, નદી કિનારે,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
ફોન : (૦૭૯) ૨૬૫૭૬૩૭૧, ૨૬૫૮૭૯૪૭, ૨૬૫૮૭૯૪૯
કિશોર ગૌડ (ભો.) ૯૪૨૭૩૨૦૮૩૩

પુસ્તક : અનેક પાસાને સમજવાની ચાવીઓ

જેમ સત્કર્મથી તેમ સદ્વાચન ને સદ્વિચારથી ચિત્તવિકાસ થાય છે એમ મને અનુભવે લાગ્યું છે. અધ્યયન-અધ્યાપન નિમિત્તે સંશોધન-સંપાદન-અનુવાદ નિમિત્તે મારાથી જે કંઈ વંચાયું તેને હું “સ્વાધ્યાયતપ” સમજું છું. જે વિષયનું આપણે વાંચીએ તે વિષયનું જ્ઞાન તો આપણું વધે જ, સાથે એ વિષય સાથે સંલગ્ન જીવનનાં અનેક પાસાંને સમજવાની ચાવીઓ પણ આપણને મળતી હોય છે.

જ્યારે કોઈ પુસ્તક હું વાંચું છું ત્યારે એ પુસ્તકના લેખક સાથે, એના મનોવિશ્વ સાથે, એના જીવન-સંદર્ભ સાથે હું સીધા સંબંધમાં મુકાઉં છું. તેથી કોઈ પણ સારા પુસ્તકનું વાચન મારે મન સત્સંગ-રૂપ બની રહે છે. સેમ્યુઅલ બેકેટનું “વેઈટિંગ ફોર ગોદો” વાંચતાં જુદા જ દેશકાળમાં થઈ ગયેલી અને કોઈ અલગ વિચારધારાને સંવેદના સાથે કામ પાડતી એક સર્જક પ્રતિભાનો, પરોક્ષ રહેલા મને જે રીતે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને હું વાચનના ચમત્કાર રૂપે જોઉં છું. જાતભાતના સદ્વાચને મારા વ્યક્તિત્વનો – મારા સંવિતનો સીમાવિસ્તાર સધાય છે, મારો ચેતોવિસ્તાર થતો વરતાય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથાગાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

પુસ્તકો અને મધુમક્ષિકા

પુસ્તકો આપણા વફાદાર સન્મિત્રો હોવાની સૂક્તિનું વજૂદ મને પ્રતીત થયું છે. વાયને મારા મનોમય કોશના, મારા વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશના સમૃદ્ધિવિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. મારાથી આજ દિન સુધી જે કંઈ વંચાયું છે તેનાથી અનેકગણું વાંચવાનું બાકી છે. જિંદગીભર વાંચતાંયે ન ખૂટે એવો વાચનનો અક્ષય ખજાનો છે. એ બધા વાચનનો પાર પામવામાં તો ૮૪ લાખ અવતાર પણ કદાચ ઓછા પડે !

આ પુસ્તકો કંઈ કાગળ-કલમની વસ નથી. માનવજીવનના ગહન અને વ્યાપક દર્શન-મનન-ચિંતન ને સર્જનનાં એ રસાત્મક સ્વાદિષ્ટ ફળો છે. જેઓ જીવી ગયા છે ને જેઓ જીવી રહ્યા છે એવા લેખકો-સર્જકોની સંવિત્તિના એ અક્ષરઆલેખો કે નકશાઓ છે. એ સર્વનો મર્મરસ મધુમક્ષિકાની રીતે ગ્રહણ કરતાં કરતાં જ આપણી ભીતર એક સરસ મધુપુટ રચાતો હોય છે.

['ઉદ્દેશ']

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ગાંધીજી અને જયપ્રકાશજીએ કહેલી તેવી પક્ષરહિત શાસનવ્યવસ્થા માટેનાં નાનુભાઈ નાયકનાં પુસ્તકો

૧. માનવઉત્થાનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગાંધીજી મારા રાહબર : ગાંધીજીએ પાર્લામેન્ટને વાંઝણી વેશ્યા કહીને દલિતો અને દરિદ્રનારાયણોનાં સુખ માટેની નવી શાસનવ્યવસ્થા શોધવાની વાત કહેલી અને તે માટે બેત્રણ વખત જન્મ લેવાની ને જીવ આપવાની વાત કહેલી. એ ગાંધીજી જ ભુલાઈ ગયા તેની ચર્ચા. (ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, અંગ્રેજી રૂ. ૨૫)
૨. બાપુ ! ત્યારે તમે યાદ આવ્યા : ગાંધીજીએ માનવીય સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યા 'હિંદ સ્વરાજ'માં આપેલી. આઝાદીનાં ૬૫ વર્ષ પછી પણ દેશના વંચિતો અને દલિતોને તેમની વ્યાખ્યા પ્રમાણેની બે ટકા જેટલી પણ રાહત મળી છે કે કેમ તેનાં લેખાંજોખાં કરીને માત્ર સુરત શહેરના તમામ સાચા પ્રસંગોને આધારે લેખકે ગાંધીજીને ક્યારે ક્યારે કેવી કેવી રીતે યાદ કર્યા તેનું હૃદયદ્રાવક ચિત્રણ પ્રગટ થઈ ગયું છે. (ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી રૂ. ૧૦૦, અંગ્રેજી રૂ. ૧૨૫)
૩. સ્વતંત્ર ભારત : લેખક માને છે કે ગાંધીજીને આપણે 'હિંદ સ્વરાજ' અને 'સત્યના પ્રયોગો'માં કેદ કરી રાખ્યા છે. ગાંધીજી જો આજે હયાત હોત તો 'હિંદ સ્વરાજ'નું મૂળ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા તેઓ આજના સમય અને સંજોગો પ્રમાણે કેવો યુ ટર્ન લેત તે વિશે ગાંધીજી તથા હરિલાલને મનમાં બેસાડીને લખેલું પુસ્તક પ્રગટ થઈ ગયું છે. (ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી રૂ. ૧૫૦, અંગ્રેજી રૂ. ૨૦૦)
૪. યસ, વી કેન ! બટ લ્હાય વી કેન નોટ ? એન્ડ હાઉ વી કેન ! : ઓબામાએ અમેરિકન પ્રમુખનો હોદ્દો સ્વીકારતી વખતે માર્ટિન લ્યુથર કિંગને યાદ કરીને તેમના 'યસ વી કેન' અને 'આઈ હેવ અ ડ્રીમ'નો ઉલ્લેખ કરીને ગાંધીજીને યાદ કરેલા. ઓબામાનો એ નારો શા માટે સફળ થશે નહીં અને નહીં થાય તો તેનાં કારણો કયાં છે ? તેને સફળ કરવું હોય તો તેમણે શું કરવું જોઈએ, કેમ કરવું જોઈએ તેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરતું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. (ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી રૂ. ૧૫૦, અંગ્રેજી રૂ. ૨૦૦)
૫. કરવેરા વગરનું બજેટ : કરવેરા ભ્રષ્ટાચારનું મોટામાં મોટું માધ્યમ છે. સરકારે બજેટ રજૂ કરતી વખતે કરવેરાનો ઉલ્લેખ કરવાનો જ નથી. સરકારે માત્ર તેણે કરવા ધારેલાં કામો અને તેના ખર્ચની જ વિગતો આપવાની છે. એ ખર્ચ આપોઆપ સરકાર પાસે સતત આવતો જ રહે તેવી વ્યવસ્થાનો મુસદ્દો. (જુલાઈ-ઓગસ્ટમાં પ્રગટ થશે. ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી રૂ. ૩૦, અંગ્રેજી રૂ. ૪૦)
૬. મારાં સપનાંનું વિશ્વ : ગાંધીજી અને જયપ્રકાશજીના વિચારો મુજબનો ૬૦૦ પાનાંનો પક્ષરહિત સમાજવ્યવસ્થાનો વિસ્તૃત મુસદ્દો. ભારતને અનુલક્ષીને લખાયેલ આ મુસદ્દામાં જગતભરના દેશો થોડા સુધારા-વધારા કરી કેવી રીતે પોતાના દેશમાં મુસદ્દાનો અમલ કરી શકે છે તેની વિગત આ પુસ્તકમાં આપી છે. (જુલાઈ, ઓગસ્ટમાં પ્રગટ થશે. ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, રૂ. ૩૦૦, અંગ્રેજી રૂ. ૪૦૦)

સાહિત્ય સંગમ, ગોપીપુરા, સુરત-૧

ગાંધીજીએ પાર્લામેન્ટને માત્ર વેશ્યા જ નહીં, વાંઝણી વેશ્યા કહેલી, જે કશું ફળ આપતી નથી.

ગાંધીજીએ એમ પણ કહેલું કે સ્વાતંત્ર્ય એક દેશનું નહીં હોય. એમણે ભારતથી આગળ વિશ્વ સ્વાતંત્ર્યની કલ્પના કરેલી. એટલું જ નહીં, વૈશ્વિક સ્વાતંત્ર્ય દ્વારા વૈશ્વિક માનવવાદ તરફ ગયા વિના દેશ દેશ વચ્ચેના, પ્રજા પ્રજા વચ્ચેનાં વેરઝેર, યુદ્ધો કે વિશ્વયુદ્ધો દૂર થશે નહીં એમ પણ કહેલું.

ગાંધીવિચાર પ્રમાણે અહિંસક રીતે દેશ અને દુનિયાને વૈશ્વિક સ્વાતંત્ર્ય દ્વારા વૈશ્વિક માનવવાદ તરફ લઈ જાય તેવો ૬૦૦ પાનાંનો મુસદ્દો ૨જૂ કરતું નાનુભાઈ નાયકનું પુસ્તક.

મારાં સપનાંનું વિશ્વ

ગાંધીજીના 'હિંદ સ્વરાજ'ના બીજા ભાગ જેવું અને કાર્લ માર્ક્સના 'દાસ કેપિટલ'ના પણ બીજા ભાગ જેવું, શાસનની આખેઆખી સિસ્ટમ બદલવાનું પહેલું પુસ્તક જુલાઈ આસપાસ પ્રગટ થશે.

શાસનવ્યવસ્થા બદલવાની પ્રારંભિક ચર્ચાનાં ચાર પુસ્તકો (૧) માનવ-ઉત્થાનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગાંધીજી મારા રાહબર (૨) બાપુ ! ત્યારે તમે યાદ આવ્યા (૩) ગાંધીજી આજે હોત તો કેવું સ્વતંત્ર ભારત લખતે તે - સ્વતંત્ર ભારત તથા (૪) યશ વી કેન, બટ વ્હાય વી કેન નોટ ? એન્ડ હાઉ વી કેન ! ગુજરાતી, હિંદી અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થઈ ગયાં છે.

સાવ ખાડે ગયેલી શાસનવ્યવસ્થાને બદલવી જોઈએ એમ માનતા હો તો તમારું સરનામું - ઇમેઇલ વગેરે મોકલો :

સાહિત્ય સંગમ, બાવાસીદી, ગોપીપુરા, સુરત-૧

દેશ અને દુનિયા હિંસક ક્રાંતિ તરફ ધસી રહ્યાં છે ત્યારે ચાલો આપણે સૌ ગાંધીજી-જયપ્રકાશજીની સંપૂર્ણ અહિંસક ક્રાંતિ માટે એકજૂથ થઈએ. આપના મિત્રોને પણ આ આંદોલનમાં જોડો. આપના તથા આપના મિત્રોનાં સરનામાં ઇ-મેઇલ વગેરે અમને મોકલો. અમે આપને અવારનવાર પ્રવૃત્તિથી અપડેટ રાખીશું. અમારા બ્લોગ તથા ફેસબુક ઉપર સિસ્ટમ બદલવાનાં બધાં પુસ્તકો વાંચો અને અમારી સાથે થાઓ.

ઇમેઇલ : nanubhainaik27@gmail.com

બ્લોગ : www.nanubhainaik27.blogspot.com

ફેસબુક : www.nanubhai.naik@facebook.com/nanubhai.naik

ટ્વીટર : @NanubhaiNaik